भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा ३१ मार्च २०२४ रोजी संपलेल्या वर्षाचा अनुपालन लेखापरीक्षण अहवाल....

महाराष्ट्र शासन
वित्त विभाग
शासन परिपत्रक, क्रमांक क. भानिम २०२६ / प्र.क्र.६५ /लोलेस,
मंत्रालय, मुंबई- ४०००३२.
दिनांक १४ जुलै, २०२६.

परिपत्रक

संदर्भ :- शासन परिपत्रक वित्त विभाग क्रमांक भानिम १२००/प्र.क्र.२०५ / लोलेस दि.१८ जानेवारी २००१.

१. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा ३१ मार्च २०२४ रोजी संपलेल्या वर्षाचा अनुपालन लेखापरीक्षण अहवाल. महाराष्ट्र विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांना दिनांक १० जुलै, २०२६ रोजी सादर करण्यात आला आहे. सदर अहवालाची एक प्रत PDF स्वरुपात या परिपत्रकासोबत आवश्यक त्या समयबद्ध कार्यवाहीसाठी पाठविण्यात येत आहे.सदर अहवाल भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक कार्यालयाच्या https://cag.gov.in/ag/mumbai-i/en/audit-report या संकेतस्थळावर देखील उपलब्ध आहे.

२. संबंधित मंत्रालयीन प्रशासकीय विभागांना सूचीत करण्यात येते की,भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा ३१ मार्च २०२४ रोजी संपलेल्या वर्षाचा अनुपालन लेखापरीक्षण अहवालात अंतर्भुत असलेल्या त्यांच्या विभागाशी / कार्यासनांशी संबंधित मुद्यांसंदर्भात स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनाच्या प्रती, संबंधित विभागांच्या सचिवांच्या मान्यतेने तसेच प्रधान महालेखापाल कार्यालयाची संमती (Vetting) घेऊन परस्पर लोक लेखा समिती कक्ष ,विधानमंडळ सचिवालय , विधानभवन ,मुंबई यांच्याकडे पाठविण्यात याव्यात व त्याची एक प्रत या कार्यासनास अग्रेषित करावी.तदनंतर विभागातील संबंधीत कार्यासनांनी वरीलप्रमाणे कार्यवाही करुन स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनांच्या प्रती या कार्यासनास सादर कराव्यात. सदर अहवाल प्राप्त झाल्याच्या दिनांकापासून त्यावरील स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनाच्या प्रती तीन महिन्यांच्या विहित मुदतीत लोक लेखा समितीस सादर करण्यात याव्यात.

३. लोक लेखा समितीच्या यापूर्वी झालेल्या साक्षींदरम्यान प्रशासकीय विभागांकडून स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने पाठविण्याबाबत होणारा विलंब आणि त्यामध्ये असलेल्या त्रुटी यांचा लोक लेखा समितीने गांभिर्यपूर्वक विचार केलेला आहे व त्याबाबत नाराजी व्यक्त केली आहे. यास्तव या विभागाच्या संदर्भाधीन दिनांक १८ जानेवारी, २००१ च्या शासन परिपत्रकातील सूचनांचे कोटेकोरपणे पालन करावे, तसेच खालील सूचना प्रकर्षाने ध्यानात घ्याव्यात.

I स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने परिपूर्ण आणि स्वयंस्पष्ट असावीत. त्यामध्ये चूकीची माहिती दिलेली नसावी. स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनाच्या २० इंग्रजी प्रती व तसेच ४० मराठी प्रती लोक लेखा समिती, विधानमंडळ सचिवालयास पाठवाव्यात. तसेच त्या पत्राची व स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनांची प्रत्येकी १ प्रत लोलेस कार्यासन, वित्त विभाग यांचेकडे पाठवावी

II. उपरोक्त प्रयोजनासाठी विभाग प्रमुखांकडून/नियंत्रण अधिकाऱ्यांकडून काही माहिती मागविणे आवश्यक असेल तर ती माहिती "अत्यंत तातडीने पाठवावी" अशी त्यांना सूचना करावी.

III. या मध्ये क्षेत्रीय कार्यालयांकडून दिरंगाई झाल्यास त्याबाबतची वस्तुस्थिती संबंधित सचिवांच्या तात्काळ निदर्शनास आणावी.

IV. कोणत्याही परिस्थितीत स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने लोक लेखा समितीकडे पाठविण्याबाबत विलंब होता कामा नये, याची सर्व संबंधीत विभागांनी कटाक्षाने काळजी घ्यावी.

V. मंत्रालयीन प्रशासकीय विभागांकडून लोक लेखा समितीला स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने फार विलंबाने प्राप्त होतात. याबाबत लोक लेखा समितीच्या अध्यक्षांनी शासनाकडे वेळोवेळी नाराजी व्यक्त केली आहे. त्यामुळे लोक लेखा समिती विषयक कामकाज गांभिर्याने व तत्परतेने हाताळण्यात यावे.

४. यासंदर्भात असेही निदर्शनास आणून देण्यात येते की, जर भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षकांच्या सदर अहवालातील परिच्छेदांची स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने महालेखापालांच्या मान्यतेने लोक लेखा समिती, महाराष्ट्र विधानमंडळ यांच्याकडे व त्याची एक प्रत वित्त विभागाकडे विहित मुदतीत पाठविण्यास संबंधितांकडून विलंब झाला, तर संबंधित अधिकाऱ्यांवर जबाबदारी निश्चित करुन आवश्यक ती कारवाई करण्यात यावी.

सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेताक २०२६०७१४१५१४२१३७०५ असा आहे. हे परिपत्रक डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

Digitally signed by RAVIKUMAR BALAJIRAO LINGANWAD
Date: 2026.07.14 15:16:23 +05'30'

(रविकुमार लिंगनवाड)
उप सचिव, महाराष्ट्र शासन.

सोबत :- अहवालाची प्रत PDF स्वरुपात.(online)

प्रतिः- सर्व अपर मुख्य सचिव/ प्रधान सचिव / सचिव,
सर्व मंत्रालयीन प्रशासकीय विभाग, मुंबई -३२
सर्व सह सचिव / उप सचिव वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२

प्रत :- माहितीसाठी:-
संचालक, लेखा व कोषागारे,मुंबई.
प्रधान महालेखापाल (लेखापरीक्षा)- १, महाराष्ट्र मुंबई
प्रधान महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता) १ महाराष्ट्र मुंबई
उप सचिव, लोक लेखा समिती कक्ष, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई

SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA
लोकहितार्थ सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा
31 मार्च 2024 रोजी संपलेल्या वर्षाचा अनुपालन लेखापरीक्षण अहवाल
Report of the Comptroller and Auditor General of India on Compliance Audit for the year ended 31 March 2024

Marathi

English

महाराष्ट्र शासन
Government of Maharashtra

वर्ष 2026 चा अहवाल क्रमांक 3
Report No. 3 of 2026

(अनुपालन लेखापरीक्षण - नागरी)
(Compliance Audit-Civil)

SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA
लोकहितार्थ सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा 31 मार्च 2024 रोजी संपलेल्या वर्षाचा अनुपालन लेखापरीक्षण अहवाल

महाराष्ट्र शासन

2026 चा अहवाल क्रमांक 3

(अनुपालन लेखापरीक्षण- नागरी)

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक
यांचा 31 मार्च 2024 रोजी संपलेल्या वर्षाचा
अनुपालन लेखापरीक्षण अहवाल

महाराष्ट्र शासन

2026 चा अहवाल क्रमांक 3

अनुक्रमणिका

उपोद्घात

उपोद्घात

31 मार्च 2024 रोजी संपलेल्या वर्षाचा हा अहवाल भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 151 अन्वये महाराष्ट्राच्या राज्यपालांना सादर करण्यासाठी तयार करण्यात आला आहे.

हा अहवाल नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (कर्तव्ये, अधिकार आणि सेवा शर्ती) अधिनियम, 1971 आणि त्याअंतर्गत भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षकांनी जारी केलेल्या लेखापरीक्षण आणि लेखा विषयक नियम, 2020 मधील तरतुदींनुसार महाराष्ट्र शासनाच्या शासकीय विभाग आणि स्वायत्त संस्थांच्या लेखापरीक्षणाशी संबंधित आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 151 (2) अन्वये हा अहवाल राज्य विधानमंडळासमोर ठेवणे आवश्यक आहे.

या अहवालात नमूद केलेली निरीक्षणे ही 2022-24 या कालावधीत लेखापरीक्षणा दरम्यान निदर्शनास आलेली आहेत.

भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षकांनी जारी केलेल्या लेखापरीक्षण मानकांनुसार हे लेखापरीक्षण करण्यात आले आहे.

टिप: मूळ इंग्रजी अहवालावरुन अनुवादित; शंका समाधानासाठी कृपया इंग्रजी अहवाल पहावा.

कार्यकारी सारांश

कार्यकारी सारांश

या अहवालाविषयी

भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांचा हा अहवाल महाराष्ट्र शासनाच्या शासकीय विभागांच्या आणि स्वायत्त संस्थांच्या अनुपालन लेखापरीक्षणातून निदर्शनास येणाऱ्या प्रकरणांशी संबंधित आहे. अनुपालन लेखापरीक्षण म्हणजे लेखापरीक्षण केलेल्या संस्थांचा खर्च आणि महसूल यांची पडताळणी करून भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी, लागू असलेले कायदे, नियम, विनियम आणि सक्षम अधिकाऱ्यांनी जारी केलेले विविध आदेश आणि सूचना यांचे पालन केले जात आहे की नाही हे तपासणे होय.

लेखापरीक्षणाचे महत्त्वाचे परिणाम राज्य विधिमंडळाच्या निदर्शनास आणून देणे हा या अहवालाचा प्राथमिक उद्देश आहे. लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षांमुळे कार्यकारिणीला सुधारात्मक कृती करण्यास आणि धोरणे आणि निर्देश तयार करण्यास सक्षम करणे अपेक्षित आहे ज्यामुळे संघटनांची कार्यक्षमता आणि आर्थिक व्यवस्थापन सुधारेल, अशा प्रकारे चांगल्या प्रशासनास हातभार लागेल.

या अहवालात 16 परिच्छेदांचा समावेश आहे, ज्यात दोन विषयनिष्ठ अनुपालन लेखापरीक्षणे समाविष्ट आहेत: (i) नामांकित निवासी शाळेत आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी योजनेची अंमलबजावणी, (ii) मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहांचे कामकाज आणि 14 लेखापरीक्षण परिच्छेद.

महाराष्ट्र शासनाचे 24 विभाग व 15 स्वायत्त संस्था असून त्यांच्या अध्यक्षपदी अतिरिक्त मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव आहेत, ज्यांचे लेखापरीक्षण प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-1, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्याद्वारे केले जाते.

(परिच्छेद 1.1)

लेखापरीक्षण अहवालात समाविष्ट असलेले 19 परिच्छेद आणि आढावे या संबंधीची स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने 13 महिने ते 123 महिन्यांच्या कालावधीसाठी प्रलंबित होती. लोकलेखा समिती आणि सार्वजनिक उपक्रम समितीच्या 415 शिफारशींवरील केलेल्या कार्यवाहीच्या टिप्पण्या 16 विभागांकडून प्रलंबित होत्या.

(परिच्छेद 1.6.4)

व्यवहारांच्या लेखापरीक्षणाद्वारे मिळालेले महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत:

आदिवासी विकास विभाग

(i) नामांकित निवासी शाळेत आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी असलेल्या योजनेची अंमलबजावणी संबंधित विषयनिष्ठ अनुपालन लेखापरीक्षण परिच्छेद

आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रातील बदलत्या वातावरणाशी जुळवून घेता यावे यासाठी आदिवासी विद्यार्थ्यांना नामांकित इंग्रजी माध्यमाच्या निवासी खासगी

शाळांमध्ये शिक्षण देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाने शैक्षणिक वर्ष 2010-11 पासून योजना सुरू केली.

जरी नवीन प्रवेशाचे लक्ष्य 25,000 होते, तरी 2018-19 ते 2022-23 या वर्षात एकूण 2,910 ते 5,675 जागा मंजूर झाल्या. नवीन प्रवेशासाठी मंजूर जागांच्या तुलनेत, प्रवेशातील टक्केवारी तूट 2018-19 मध्ये 33 टक्के ते 2021-22 मध्ये आठ टक्के दरम्यान होती.

विभागाने मंजूर केलेल्या शाळांची संख्या 176 (2018-19) वरून 157 (2022-23) पर्यंत कमी झाली. 2022-23 या वर्षासाठी विद्यार्थ्यांकडून प्रवेशासाठी प्राप्त झालेल्या पात्र अर्जांची संख्या 2,910 जागांच्या तुलनेत 4,883 होती. त्यामुळे या योजनेंतर्गत प्रवेशाची मागणी असूनही, योजनेअंतर्गत सहभागी होणाऱ्या शाळांची घट, परिणामी मंजूर जागांची संख्या कमी झाल्यामुळे पात्र विद्यार्थी या योजनेअंतर्गत लाभापासून वंचित राहिले.

2022-23 या वर्षात, पात्र विद्यार्थ्यांकडून अर्ज प्राप्त झाल्यानंतर घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयामुळे, 1,902 पात्र अर्जदारांना दुसरी इयत्तेत प्रवेश नाकारण्यात आला.

समितीने शाळांना दिलेल्या प्रारंभिक श्रेणीत सुधारणा करण्याच्या योजनेत कोणतीही तरतूद/मार्गदर्शक तत्त्वे/आदेश/परिपत्रके नसली तरी, विभागाने शैक्षणिक वर्ष 2018-19, 2019-20 आणि 2021-22 साठी 26 शाळांच्या श्रेणीत सुधारणा केली. चार प्रकरणांमध्ये, उप सचिव स्तरावर श्रेणीत सुधारणा करण्यास मान्यता देण्यात आली. श्रेणीत सुधारणा केल्यामुळे 16 शाळांना ₹9.53 कोटींची थकबाकी देण्यात आली.

विभागाने स्वतःच्या कालमर्यादेचे पालन केले नाही, त्यामुळे शाळांची निवड विलंबाने झाली आणि परिणामी विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशास विलंब झाला. विलंबाने झालेल्या प्रवेशांमुळे विद्यार्थ्यांचे अध्यापनाचे वेळापत्रक संकुचित झाले.

2018-19 ते 2022-23 दरम्यान पात्रता निकष पूर्ण न करणाऱ्या 81 ते 134 शाळांची या योजनेअंतर्गत निवड करण्यात आली. दिलेल्या कालावधीत पात्रतेचे निकष पूर्ण न करणाऱ्या शाळांना वारंवार मान्यता देण्यात आल्या. अनिवार्य अटी पूर्ण न करणाऱ्या शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना प्रवेश देणे हे केवळ शिक्षणाच्या गुणवत्तेशी तडजोड करणे नसून अनिवार्य निकष पूर्ण न करणाऱ्या शाळांना निधीही वितरित केला गेला.

समितीने मंजूर न केलेल्या तीन शाळांची विभागाकडून विशेष प्रकरण म्हणून या योजनेंतर्गत निवड करण्यात आली. समितीच्या मंजुरीशिवाय 2018-19 आणि 2019-20 या शैक्षणिक वर्षासाठी 10 शाळांना अतिरिक्त नवीन प्रवेश देण्यात आले. सचिव स्तरावरील समितीने मंजूर केलेल्या सहा शाळांना मंजुरी देणाऱ्या शासन निर्णयातून वगळण्यात आले जे शासन निर्णय जारी करण्यातील कमकुवतपणा आणि वैध मंजुरी आदेशाशिवाय शाळांना दिल्या जाणाऱ्या प्रदानांतील अनियमितता दर्शवितात.

2022-23 मध्ये शासन निर्णय जारी करण्यास विलंब झाल्यामुळे अशी परिस्थिती निर्माण झाली की अनिवार्य आवश्यकता पूर्ण न करणाऱ्या शाळांना सवलत द्यावी लागली आणि

विद्यार्थ्यांना विहित शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधा मानकांचा अभाव असलेल्या संस्थांमध्ये प्रवेश घ्यावा लागला.

2018-19 ते 2022-23 दरम्यान नामांकित शाळांमधील शिक्षकांची इंग्रजी वाचन, लेखन आणि अस्खलितपणे बोलण्याची क्षमता तपासण्यासाठी विभागाने आवश्यक परीक्षा घेतल्या नाहीत. योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये स्वतंत्र लेखे तयार करण्याची आणि शाळेला योजनेंतर्गत प्राप्त झालेल्या निधीचे उपयोगिता प्रमाणपत्र सादर करण्याची तरतूद नाही. त्यामुळे शाळांना वितरित करण्यात आलेला निधी आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी वापरला गेला आहे किंवा कसे, याची कोणतीही माहिती विभागाकडे नाही.

योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये अनिवासी शाळांची तरतूद नसताना अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर अंतर्गत आठ अनिवासी शाळा आणि अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती अंतर्गत एक अनिवासी शाळा यांना 2018-19 ते 2022-23 या शैक्षणिक वर्षासाठी मान्यता देण्यात आली होती.

प्रकल्प अधिका-यांनी वसतिगृहांच्या त्रैमासिक आणि आकस्मिक निरीक्षण अहवाल वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना सादर केले नाहीत. विद्यार्थ्यांना लेखन साहित्य, शाळेचा गणवेष, मैदानी खेळ गणवेष, नाईट ड्रेस, दप्तरे, पुस्तके, इ. वितरण न केल्याची प्रकरणे होती आणि शाळांमध्ये साहित्य वितरणावर देखरेखीचा अभाव होता. 28 प्रकल्प अधिकाऱ्यांपैकी केवळ दोन प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील 13 शाळांचे मूल्यांकन अहवाल आयुक्त कार्यालयाला सादर केले होते.

<u>शिफारसी</u>

- *राज्य शासनाने प्रवेशासाठी वास्तववादी लक्ष्य निश्चित करून सर्व पात्र विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गावाजवळील शाळांमध्ये या योजनेंतर्गत प्रवेश दिला जाईल याची खात्री करावी.*
- *राज्य शासनाने सचिव स्तरीय समितीने विधीवत मान्यता दिलेल्या नामांकित शाळांच्या श्रेणींमध्ये कोणत्याही सुधारणेसाठी कालबद्ध पद्धतीने योग्य धोरण विहित केले गेले आहे याची खात्री करावी.*
- *राज्य शासनाने विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान टाळण्यासाठी शैक्षणिक वर्ष सुरू होण्यापूर्वी शाळा निवडीची प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे याची खात्री करावी.*
- *राज्य शासनाने या योजनेंतर्गत प्राप्त झालेल्या निधीच्या संदर्भात स्वतंत्र लेखे तयार करून उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्याच्या सूचना द्याव्यात.*
- *राज्य शासनाने प्रभावी संनियंत्रणासाठी शाळांच्या त्रैमासिक तपासणी/आकस्मिक निरक्षणाचे अहवाल वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे सादर करणे सुनिश्चित करावे.*
- *राज्य शासनाने विद्यार्थ्यांच्या साहित्य वितरणावर योग्य संनियंत्रण ठेवावे.*

(परिच्छेद 2.1)

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग

(ii) मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी असलेल्या वसतिगृहांच्या कामकाजावर विषयनिष्ठ अनुपालन लेखापरीक्षण परिच्छेद

सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने अनुसूचित जाती आणि इतर दुर्बल घटकांच्या विद्यार्थ्यांना त्यांचे शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्यासाठी निवास आणि इतर सुविधा देऊन त्यांना आधार देण्यासाठी वसतिगृहांची स्थापना केली आहे याशिवाय, अनुसूचित जाती आणि नव-बौद्ध प्रवर्गातील ज्यांना वसतिगृहाची सुविधा दिली जाऊ शकत नाही अशा विद्यार्थ्यांना अन्न, निवास आणि निर्वाह भत्ता देण्यासाठी स्वाधार योजना (जानेवारी 2017) सुरू केली.

स्वाधार योजनेचा विस्तार सर्व तालुक्यांमध्ये व पात्र प्रवर्गांना न करता नवीन शासकीय वसतिगृहांच्या बांधकामाचा पाठपुरावा न करण्याच्या विभागाच्या निर्णयामुळे 117 तालुक्यांमध्ये वसतिगृहांच्या सुविधांचा अभाव कायम राहिला, त्यामुळे 8,930 संस्थांमधील विद्यार्थ्यांना निवासी शैक्षणिक सहाय्यापासून वंचित राहावे लागले आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना न्याय्य शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट कमकुवत झाले. वर्ष 2020 पर्यंत शाश्वत विकास उद्दिष्टांतर्गत 500 शासकीय वसतिगृहे बांधण्याचे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने कालबद्ध तपशीलवार योजना तयार केली नव्हती.

शासकीय वसतिगृहांमध्ये निधीचा कमी उपयोग झाल्याचे निदर्शनास आले, विशेषतः 2023-24 मध्ये, जिथे वितरण केलेल्या ₹487.15 कोटींपैकी ₹430.50 कोटी खर्च झाले, आणि उर्वरित ₹56.65 कोटींचा उपयोग केला नाही. अधिक वितरण असूनही, शासकीय वसतिगृहांसाठी निधीचा कमी उपयोग हे, अंमलबजावणी आणि अवशोषणाच्या मर्यादांकडे लक्ष वेधते आणि हे सूचित करते की अर्थसंकल्पीय सहाय्य पूर्णपणे वसतिगृह पायाभूत सुविधा आणि सेवांच्या सुयोग्य विस्तार किंवा बळकटीकरणात परिवर्तीत केले गेले नाही.

स्वाधार योजनेंतर्गत निधी मिळण्यास विलंब झाल्यामुळे आणि विद्यार्थ्यांनी सादर केलेली अपूर्ण कागदपत्रे यामुळे विलंब झाला. मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजना आणि स्वाधार योजना या दोन्हींमधील देयकांच्या माहितीची पडताळणी करताना समन्वयाच्या अभावामुळे निर्वाह भत्त्यांचे चुकीचे समायोजन करण्यात आले आणि परिणामी 1,302 विद्यार्थ्यांना ₹57.82 लाखांचा कमी निर्वाह भत्ता देण्यात आला. मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत देय असलेल्या निर्वाह भत्त्याच्या समायोजनासाठी अवलंबलेल्या चुकीच्या दरांमुळे नऊ[1] जिल्ह्यांतील 471 विद्यार्थ्यांना ₹9.10 लाख कमी निर्वाह भत्ता आणि सात[2] जिल्ह्यांतील 271 विद्यार्थ्यांना ₹3.87 लाखांचा अतिरिक्त निर्वाह भत्ता देण्यात आला.

1 अहिल्यानगर, बुलढाणा, धाराशिव, जालना, लातूर, नागपूर, पुणे, सांगली आणि ठाणे.

2 अहिल्यानगर, बुलढाणा, धाराशिव, लातूर, नागपूर, पुणे आणि ठाणे.

₹4.55 कोटींचा लक्षणीय खर्च करूनही, ठाणे जिल्ह्यातील कल्याण येथील मुला-मुलींसाठी नियोजित वसतिगृह सुविधा नियोजन, कंत्राट व्यवस्थापन आणि सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग आणि सार्वजनिक बांधकाम विभाग यांच्यात आंतर-विभागीय समन्वयातील त्रुटींमुळे वापरासाठी अनुपलब्ध राहिले. विभागाने नवीन विद्यार्थ्यांना सामावून घेण्याच्या उद्देशाने नवीन वसतिगृहांचा वापर करण्याऐवजी विद्यमान वसतिगृहांमधून विद्यार्थ्यांना नवीन वसतिगृहात स्थलांतरित केले.

मार्च 2024 पर्यंत, राज्यातील 443 शासकीय वसतिगृहांपैकी 155 शासकीय वसतिगृहे भाडेतत्त्वावरील इमारतींमध्ये कार्यरत होती. लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले की या 155 शासकीय वसतिगृहांपैकी 36 शासकीय वसतिगृहे ज्यांची एकूण मंजूर क्षमता 3,290 विद्यार्थ्यांची होती, भाड्याने घेतलेल्या इमारतींची मर्यादित क्षमता असल्यामुळे केवळ 2,316 विद्यार्थ्यांना सामावून घेऊन भाड्याच्या वसतिगृहांमध्ये कार्यरत होती. मंजूर क्षमतेच्या तुलनेत कमी प्रवेश क्षमता असलेल्या भाड्याच्या इमारतींमध्ये शासकीय वसतिगृहांचे कामकाज पाच ते 50 टक्क्यांच्या दरम्यान होते.

सहा जिल्ह्यांतील एकूण 109 शासकीय वसतिगृहांपैकी 49 वसतिगृहांमध्ये (28 मुलींच्या वसतिगृहासह) अधीक्षकाची पदे रिक्त होती आणि या वसतिगृहांचा अतिरिक्त प्रभार इतर वसतिगृहांच्या नियमित अधीक्षकांना देण्यात आला होता. मुलींच्या पाच वसतिगृहांमध्ये अधीक्षक पदाची जबाबदारी पुरुष अधीक्षकाकडे देण्यात आली होती.

सीसीटीव्ही, अग्निशामक, भोजन कक्ष, संगणक, ग्रंथालय, इन्व्हर्टर सुविधा इत्यादी मूलभूत सुविधांची कमतरता होती. विभागाने वसतिगृहातील अपंग विद्यार्थ्यांसाठी अडथळामुक्त सुविधा आणि नियमित देखरेख अनिवार्य करण्याच्या स्वतःच्या शासन निर्णयाचे पालन केले नाही. शासकीय आणि अनुदानित वसतिगृहांमध्ये बायोमेट्रिक उपस्थिती प्रणाली लागू केली गेली असली तरी, विशेषत: शासकीय वसतीगृहांमध्ये त्याची मर्यादित कार्यक्षमता हे स्थापनेनंतरच्या समर्थनासाठी अपुरे नियोजन आणि कमकुवत संनियंत्रणाचे निदर्शक आहे.

अनुदानित वसतिगृहे निर्धारित पायाभूत सुविधांच्या मानकांचे आणि विहित क्षेत्र निकषांच्या उपलब्धतेचे पालन करीत आहेत याची विभागाने खात्री केली नाही. परिणामी, विद्यार्थ्यांना गर्दीत आणि अपुऱ्या सुविधांमध्ये राहण्यास भाग पडले, ज्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर, सुरक्षिततेवर आणि एकूणच राहणीमानावर विपरीत परिणाम झाला. अनुदानित वसतिगृहांमध्ये मूलभूत सुविधांची तरतूद करणे ही दीर्घकाळ अनिवार्य करणारी मार्गदर्शक तत्त्वे असूनही, वसतिगृहांत मोठ्या प्रमाणात स्वच्छता, सुरक्षा आणि राहण्याच्या क्षमतेच्या किमान मानकांचा अभाव होता. निवडलेल्या 21 अनुदानित वसतिगृहांच्या संयुक्त प्रत्यक्ष पडताळणीमध्ये सहा अनुदानित वसतिगृहांत राहण्यायोग्य नसलेली, बंद असलेली वसतिगृहे आणि बांधकाम सुरू असलेले वसतिगृह कार्यरत दाखवणे, कर्मचारी आणि विद्यार्थ्यांची अनुपस्थिती, विद्यार्थ्यांची उपस्थिती आणि प्रवेशाच्या नोंदी न ठेवणे, कच्च्या खाद्यपदार्थांचा अधिक साठा नसणे, विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक वस्तूंचा अभाव इत्यादीं उदाहरणे निदर्शनास आली, जे सूचित करते की

अनुदानित वसतिगृहांचे कार्यान्वयन कथितपणे बनावट होते. या सहा अनुदानित वसतिगृहांना 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत देखभाल, भाडे आणि मानधनाच्या रुपात ₹1.62 कोटी प्रदान केले गेले. आयुक्त, क्षेत्रीय उप-आयुक्त, सहाय्यक आयुक्त, जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद स्तरावर शासकीय वसतिगृहे आणि अनुदानित वसतिगृहांच्या तपासणीत आणि जिल्हा व तालुका समन्वय समितीच्या बैठकांमध्ये लक्षणीय कमतरता होती.

शिफारसी

- *राज्य शासनाने शासकीय वसतिगृहांच्या बांधकामाला प्राधान्य देण्याबाबत केवळ स्वाधार योजनेंतर्गत मागणीच नव्हे तर इयत्ता आठवी ते दहावी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांच्या आणि दहावी पश्चात शिक्षण घेत असलेल्या इतर मागासवर्गीय, अनुसूचित जाती जमाती आणि इतर दुर्बल घटकातील विद्यार्थ्यांच्या मागणीचा समावेश करून मागणीचे सर्वसमावेशक निर्धारण करावे.*
- *शासनाने स्वाधार योजनेंतर्गत हप्त्यांचे वेळेवर वितरण करण्यासाठी ऑनलाइन पोर्टल विकसित करण्यास गती द्यावी आणि स्वाधार योजनेंतर्गत अपूर्ण अर्जांचा निपटारा करण्यासाठी कालमर्यादा देखील तयार करावी.*
- *शासनाने कालबद्ध पद्धतीने काम पूर्ण करण्यासाठी वसतिगृहांच्या बांधकामातील विलंबाचा मुद्दा सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडे मांडावा.*
- *विभागाने, अधीक्षकाची रिक्त पदे जलदगतीने भरून आणि विशेषत: मुलींच्या वसतिगृहांमध्ये पुरेशी नियुक्ती सुनिश्चित करावी, जेणेकरुन तेथे देखरेख, सुरक्षा आणि तक्रार निवारण अधिक बळकट होईल.*
- *शासनाने शासकीय व अनुदानित वसतिगृहातील विद्यार्थी व कर्मचारी यांच्या योग्य देखरेखीसाठी बायोमेट्रिक यंत्रणांची स्थापना व त्याची योग्य देखभाल सुनिश्चित करावी.*
- *शासनाने अनुदानित वसतिगृहांना निर्धारित वेळेत किमान विहित क्षेत्र राखण्याच्या निर्देशांचे पालन करण्याचे आणि वसतिगृहांमध्ये सर्व विहित सुविधा उपलब्ध आहेत याची खात्री करण्याचे निर्देश द्यावे.*

(परिच्छेद 2.2)

महसूल व वन विभाग

- जमाबंदी आयुक्त आणि भूमी अभिलेख यांच्या वापरकर्त्यांबरोबर सामंजस्य करार करण्यात झालेल्या निष्काळजीपणामुळे वेब पोर्टल/सेवा सुविधेद्वारे डाउनलोड केलेल्या अधिकारांच्या नोंदी वापरण्यासाठी बँका, संस्था आणि कृषी विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून ₹217.99 कोटी शुल्क जमा करण्यातील प्रलंबितता.

(परिच्छेद 2.3)

- पनवेलच्या तहसीलदारांनी वार्षिक दर विवरणपत्रानुसार चुकीच्या पद्धतीने दर लागू केल्यामुळे मुंबई ट्रान्स हार्बर लिंक रोड विकसित करण्यासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाला केलेल्या शासकीय जमिनीच्या वाटपावर ₹69.10 लाख भोगवटा शुल्काची कमी आकारणी झाली.

(परिच्छेद 2.4)

- अर्धवट नियोजन आणि अयोग्य जागेची निवड यामुळे गोंदिया येथील कर्मचारी निवासस्थानांच्या बांधकामावर ₹2.74 कोटींचा निष्फळ खर्च झाला.

(परिच्छेद 2.6)

महसूल व वन विभाग (आपत्ती व्यवस्थापन, मदत व पुनर्वसन)

- चाचणी-तपासणी केलेल्या दोन जिल्ह्यांमध्ये नैसर्गिक आपत्तीग्रस्त शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य वितरीत करण्याच्या प्रणालीतील त्रुटीमुळे ₹2.60 कोटींपेक्षा जास्त रकमेचे प्रदान करण्यात आले.

(परिच्छेद 2.7)

गृहनिर्माण विभाग

- झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या चुकीच्या गणनेमुळे दोन विकासकांना ₹6.29 कोटींचे 3,159.31 चौरस मीटर्स आणि ₹29.51 कोटींचे 11,157.83 चौरस मीटर्स अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क देण्यात आले.

(परिच्छेद 2.8)

- झोपडपट्टी हद्दीतील शाळेच्या मोकळ्या भूखंडासाठी झोपडपट्टी चटई क्षेत्र निर्देशांक मंजूर केल्याच्या परिणामी विकासकाला ₹18.49 कोटीचा अदेय लाभ झाला.

(परिच्छेद 2.9)

वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग

- प्रधानमंत्री स्वास्थ सुरक्षा योजनेच्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन न केल्यामुळे श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय आणि रुग्णालय, यवतमाळ येथील विनावापर पडून राहिलेल्या वैद्यकीय उपकरणांवर ₹39.08 कोटींची निष्क्रिय गुंतवणूक.

(परिच्छेद 2.10)

सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभाग

- स्वीय प्रपंजी लेखे उघडण्यासाठी आणि चालवण्यासाठी विहित कोषागार प्रक्रियांचे पालन न करणे आणि आर्थिक नियमांचे अपुरे नियंत्रण आणि अंमलबजावणी यामुळे एकत्रित निधी/लोक लेख्याबाहेर ₹26.35 कोटींची जमा सतत ठेवली गेली, ज्यामुळे

कायदेशीर देखरेख आणि अर्थसंकल्पीय नियंत्रण कमकुवत झाले, परिणामी, निधीचा अनियमित वापर झाला आणि टाळता येण्याजोगा आर्थिक खर्च झाला.

(परिच्छेद 2.11)

मराठी भाषा विभाग

- प्रकल्प नियोजनातील त्रुटी, जागेच्या निवडीमधील अपुरी सतर्कता, निविदा प्रक्रियेपूर्वी आराखडा अंतिम न करणे आणि कंत्राट व्यवस्थापनातील त्रुटी यामुळे मराठी भाषा भवनाच्या उपकेंद्राच्या बांधकामास विलंब झाल्याने ₹15.90 कोटीचा निधी अवरोधित झाला.

(परिच्छेद 2.12)

अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग

- गोदामांचे बांधकाम सुरू असताना अंदाजपत्रक स्तरावर संरक्षक भिंती, पोहोच रस्ते यांसारख्या आवश्यक पायाभूत सुविधांसाठी तरतुदी समाविष्ट न केल्यामुळे सुविधा अपूर्ण राहून ₹5.98 कोटी किंमतीच्या गोदामांचा वापर झाला नाही.

(परिच्छेद 2.13)

नगरविकास विभाग

- विद्यमान कराराची मुदत संपण्यापूर्वी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाद्वारे निविदा प्रक्रिया सुरू करण्यात विलंब, तसेच 'नकार देण्याचा पहिला अधिकार' या कलमाशी विसंगत निविदा अटींचा समावेश यामुळे निविदा रद्द करण्यात आल्या आणि नवीन करार अंतिम होण्यास विलंब झाला, परिणामी वाहनतळाच्या जागेचा वापर झाला नाही आणि परिणामी ₹5.93 कोटी महसुलाचे नुकसान झाले.

(परिच्छेद 2.14)

सामान्य प्रशासन विभाग

- पत्रकार भवनाच्या प्रलंबित बांधकामाबाबत प्रशासकीय आणि तांत्रिक मान्यता मिळविण्यासाठी झालेल्या विलंबामुळे ₹2.43 कोटींचा निधी अडकून पडला.

(परिच्छेद 2.15)

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

- डागा मेमोरियल शासकीय महिला रुग्णालय प्रशासन आणि सार्वजनिक आरोग्य विभागाला नियमित अर्थसंकल्पीय यंत्रणेद्वारे कार्यचालन आणि देखभालीचे नियोजन आणि तरतूद करण्यातील असमर्थता, तसेच प्रलंबित आणि तदर्थ निधी प्रस्तावांमुळे सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र निष्क्रिय राहिल्याने सहा वर्षाहून अधिक काळ ₹1.27 कोटीची गुंतवणूक अनुत्पादक झाली.

(परिच्छेद 2.16)

प्रकरण I

परिचय

प्रकरण I

परिचय

1.1 या अहवाला विषयी

भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांचा हा अहवाल प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्या कार्यक्षेत्रातील विविध समूहांच्या अंतर्गत येणाऱ्या शासकीय विभागांच्या आणि महाराष्ट्र शासनाच्या स्वायत्त संस्थांच्या अनुपालन लेखापरीक्षणाद्वारे उद्भवलेल्या बाबींशी संबंधित आहे. या कार्यालयाने लेखापरीक्षण केलेले विभाग आणि स्वायत्त संस्थांची समूहनिहाय यादी खालील **तक्ता 1.1** मध्ये दर्शविली आहे. याचा तपशील **परिशिष्ट 1.1** मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.1: या कार्यालयाद्वारे लेखापरीक्षण केलेल्या विभाग आणि स्वायत्त संस्थांची समूहनिहाय यादी

समूहाचे नाव	विभागांची संख्या	स्वायत्त संस्थांची संख्या
आरोग्य व कल्याण	07	04
शिक्षण, कौशल्य विकास आणि रोजगार	05	03
ग्रामीण विकास	01	--
कृषि, अन्न व संलग्न उद्योग	03	--
जलसंपदा	02	01
नगर विकास	02	06
संस्कृती व पर्यटन	01	--
सामान्य प्रशासन	03	01
एकूण	**24**	**15**

अनुपालन लेखापरीक्षण म्हणजे लेखापरीक्षण केलेल्या संस्थांचा खर्च आणि महसूल यांची तपासणी करून भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी, लागू असलेले कायदे, नियम, विनियम आणि सक्षम अधिकाऱ्यांनी जारी केलेले विविध आदेश आणि सूचना यांचे पालन केले जात आहे किंवा कसे हे तपासणे होय.

लेखापरीक्षणाचे महत्त्वाचे परिणाम राज्य विधिमंडळाच्या निदर्शनास आणून देणे हा या अहवालाचा प्राथमिक उद्देश आहे. लेखापरीक्षण मानकांमध्ये अहवालासाठी भौतिक पातळी व्यवहारांचे स्वरूप, आकारमान आणि परिमाण यांच्याशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे. लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षांमुळे कार्यकारिणीला सुधारात्मक कारवाई करण्यास सक्षम करणे आणि धोरणे आणि निर्देश तयार करणे अपेक्षित आहे ज्यामुळे संघटनांची कार्यक्षमता आणि आर्थिक व्यवस्थापन सुधारेल, अशा प्रकारे, चांगल्या प्रशासनास हातभार लागेल.

लेखापरीक्षणाचे अधिकार, संघटनात्मक रचना, नियोजन आणि लेखापरीक्षणाची व्याप्ती आणि लेखापरीक्षणास शासनाचे प्रतिसाद यांचे स्पष्टीकरण या प्रकरणात दिले आहे. प्रकरण II मध्ये शासकीय विभाग आणि स्वायत्त संस्थांमधील अनुपालन लेखापरीक्षणातून उद्भवलेली निरीक्षणे आहेत.

1.2 लेखापरीक्षणार्थी संस्थांची रुपरेषा

राज्यातील सचिवालय स्तरावरील विभागांचे नेतृत्व अतिरिक्त मुख्य सचिव/ प्रधान सचिव/ सचिव करतात आणि त्यांना संचालक/आयुक्त तसेच कनिष्ठ अधिकारी सहाय्य करतात.

मागील वर्षाच्या तुलनेत 2022-24 दरम्यानचा राज्य शासनाच्या राजकोषीय व्यवहारांचा सारांश **तक्ता 1.2** मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 1.2: 2022-24 दरम्यानच्या राजकोषीय व्यवहारांचा सारांश

(₹ कोटीत)

जमा				संवितरणे			
	2021-22	2022-23	2023-24		2021-22	2022-23	2023-24
विभाग-अ: महसुली लेखे							
कर महसूल	220927.13	277486.31	302343.37	सर्वसाधारण सेवा	121745.32	130590.81	139874.71
करेतर महसूल	19306.70	16776.41	20857.94	सामाजिक सेवा	142523.26	163329.16	189224.05
केंद्रीय कर/ शुल्कांचा हिस्सा	54318.06	60000.97	71349.75	आर्थिक सेवा।	59454.77	80819.94	83363.03
केंद्र सरकारकडून अनुदाने	38759.68	51414.24	36045.40	सहाय्यक अनुदाने व अंशदाने	25962.54	32874.49	31888.67
एकूण विभाग-अ: महसुली जमा	**333311.57**	**405677.93**	**430596.46**	**एकूण विभाग-अ: महसुली खर्च**	**349685.89**	**407614.40**	**444350.46**
विभाग-ब: भांडवली लेखे व इतर							
i) संकीर्ण भांडवली जमा	0	0	0	1 सर्वसाधारण सेवा	2681.21	3526.56	5579.89
				2. सामाजिक सेवा	4082.09	9134.20	15243.68
				3. आर्थिक सेवा।	39907.09	48982.85	51749.83
				i)भांडवली खर्च (1+2+3)	**46670.39**	**61643.61**	**72573.40**
ii) कर्ज आणि अग्रिमांची वसुली	1178.88	642.62	742.20	ii) कर्ज आणि अग्रिमांची संवितरणे	2436.03	4664.41	4974.16
iii) लोक ऋण जमा [1]	90488.18[*]	87572.84[#]	125820.67[@]	iii) लोक ऋणांची परतफेड [2]	35934.66[*]	37665.79[#]	40649.98[@]
iv) आकस्मिक निधीतून विनियोजने	0.00	200.00	0.00	iv) आकस्मिक निधी विनियोजन	0.00	200.00	0.00
v) आकस्मिक निधी	0.00	200.00	0.00	v) आकस्मिक निधी	0.00	200.00	0.00
vi) लोक लेखा जमा	119376.52	143466.93	136495.89	vi) लोक लेख्यांची संवितरणे	100533.18	121973.69	123351.19
vii) प्रारंभीची रोख शिल्लक	68597.29	77692.29	81490.71	vii)अंतिम रोख शिल्लक	77692.29	81490.71	89246.74
एकूण विभाग-ब: जमा (i+ii+iii+iv+v+vi+vii)	**279640.87**	**309774.68**	**344549.47**	**एकूण विभाग-ब संवितरणे (i+ii+iii+iv+v+vi+vii)**	**263266.55**	**307838.21**	**330795.47**
एकूण एकंदर (अ+ब)	**612952.44**	**715452.61**	**775145.93**	**एकूण एकंदर (अ+ब)**	**612952.44**	**715452.61**	**775145.93**

[@] 91 दिवसांवरील अर्थोपाय अग्रिमे आणि अधिकर्ष यांचे व्यवहार वगळून (जमा व संवितरणे ₹166.85 कोटी)

[#] 91 दिवसांवरील अर्थोपाय अग्रिमे आणि अधिकर्ष यांचे व्यवहार वगळून (जमा व संवितरणे ₹7,129.25 कोटी)

[*] 91 दिवसांवरील अर्थोपाय अग्रिमे आणि अधिकर्ष यांचे व्यवहार वगळून (जमा व संवितरणे ₹98.43 कोटी)

स्त्रोत :- संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

---

[1] लोक लेखा जमांची आकडेवारी सकल आधारावर दर्शविली जाते.

[2] लोक लेखा संवितरणांची आकडेवारी सकल आधारावर दर्शविली जाते.

1.3 लेखापरीक्षणासाठी प्राधिकार

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 149 आणि 151 आणि भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांच्या (कर्तव्ये, अधिकार आणि सेवाशर्ती) अधिनियम, 1971 अन्वये भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांना लेखापरीक्षणाचे प्राधिकार प्राप्त झाले आहेत. भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक, महाराष्ट्र शासनाचे शासकीय विभाग, स्वायत्त संस्था आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमामधील महसूल व खर्चाचे लेखापरीक्षण भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षकांनी निर्गमित केलेल्या भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांच्या (कर्तव्ये, अधिकार आणि सेवा शर्ती) अधिनियम, 1971 च्या तरतुदींनुसार आणि लेखापरीक्षा आणि लेख्यांची नियमावली, 2020 नुसार करतात.

1.4 प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई आणि महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, नागपूर, या कार्यालयांची संघटनात्मक संरचना

भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांच्या निर्देशानुसार, प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई आणि महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर ही कार्यालये, त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील विविध शासकीय विभाग व कार्यालये आणि स्वायत्त संस्थांचे (लेखापरिक्षित संस्था) लेखापरीक्षण करतात. **तक्ता 1.3** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्या अधिकारक्षेत्रात आठ समूह आणि महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर यांच्या अधिकारक्षेत्रात उर्वरित आठ समूह येतात.

तक्ता 1.3: समुहांचा तपशील

अ. क्र.	प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्या लेखापरीक्षा अधिकार क्षेत्रातील समूह	महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर यांच्या लेखापरीक्षा अधिकार क्षेत्रातील समूह
1	आरोग्य व कल्याण	ऊर्जा व वीज
2	शिक्षण, कौशल्य विकास व रोजगार	उद्योग व वाणिज्य
3	ग्रामीण विकास	परिवहन
4	कृषी, अन्न व संलग्न उद्योग	पर्यावरण, विज्ञान व तंत्रज्ञान
5	जल संपदा	सार्वजनिक बांधकामे
6	नगर विकास	वित्त
7	संस्कृती व पर्यटन	माहिती तंत्रज्ञान व दळणवळण
8	सामान्य प्रशासन	कायदा व सुव्यवस्था

1.5 लेखापरीक्षणाचे नियोजन व अंमलबजावणी

लेखापरीक्षण प्रक्रिया ही लेखापरिक्षित संस्थांचे खर्च आणि प्राप्त झालेला महसूल, उपक्रमांची गंभीरता आणि गुंतागुंत, प्रत्यायोजित वित्तीय अधिकारांची पातळी आणि एकूण अंतर्गत नियंत्रणे आणि हितैषींच्या समस्या यांचे निर्धारण यावर आधारित लेखापरिक्षित संस्थांना भेडसावणाऱ्या जोखमांचे निर्धारण करून सुरू होते. या प्रक्रियेत

मागील लेखापरीक्षण निष्कर्षांचाही विचार केला जातो. या जोखीम निर्धारणाच्या आधारे लेखापरीक्षणाची वारंवारता आणि व्याप्ती निश्चित केली जाते. 2022-24 दरम्यान 711 घटकांचे लेखापरीक्षण करण्यासाठी 12,037 लेखापरीक्षण मनुष्य दिवस वापरण्यात आले. लेखापरीक्षण नियोजनात अशा घटकांचा/ संस्थांचा समावेश होता जे लक्षणीय समस्यांसाठी धोकादायक असल्याचे लेखापरीक्षणाच्या निदर्शनास आले होते.

प्रत्येक घटकाचे लेखापरीक्षण पूर्ण झाल्यानंतर तपासणी केलेल्या कार्यालयप्रमुखांना लेखापरीक्षण निष्कर्ष असलेले निरीक्षण अहवाल दिले जातात. तपासणी केलेल्या कार्यालयप्रमुखांनी निरीक्षण अहवाल प्राप्त झाल्यापासून एका महिन्याच्या आत लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षांची उत्तरे सादर करावीत, असे आवाहन करण्यात येते. जेव्हा उत्तरे प्राप्त होतात, तेव्हा लेखापरीक्षणाचे निष्कर्ष एकतर निकाली काढले जातात किंवा अनुपालनासाठी पुढील कार्यवाहीचा सल्ला दिला जातो. या निरीक्षण अहवालातून उद्‌भवणाऱ्या महत्त्वपूर्ण लेखापरीक्षण निरीक्षणांना भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 151(2) अन्वये राज्यपालांना सादर केलेल्या लेखापरीक्षण अहवालात समाविष्ट करण्याची प्रक्रिया केली जाते.

1.6 लेखापरीक्षणास शासनाचा प्रतिसाद

1.6.1 प्रलंबित निरीक्षण अहवाल

शासकीय विभाग आणि स्वायत्त संस्थांच्या व्यवहारांची चाचणी-तपासणी करण्यासाठी आणि विहित नियम व कार्यपद्धतीनुसार त्यांच्या लेखांकनाचे आणि इतर महत्वपूर्ण दस्तऐवज ठेवले जात आहेत अथवा नाहीत याची पडताळणी करण्यासाठी त्यांच्या नियतकालिक तपासण्या केल्या जातात. या तपासण्यानंतर निरीक्षण अहवाल तयार केले जातात जे तपासणी केलेल्या कार्यालयांच्या प्रमुखांना पाठविण्यात येतात आणि त्यांच्या प्रती निकटतम वरिष्ठ प्राधिका-यांना पाठविण्यात येतात. या निरीक्षण अहवालांमध्ये समाविष्ट असलेल्या लेखापरीक्षण अभिक्षणांवर केलेल्या कार्यवाहीवर संनियंत्रण करणे सुलभ व्हावे यासाठी संबंधित विभागांच्या सचिवांना प्रलंबित निरीक्षण अहवालांचे अर्धवार्षिक अहवाल पाठविण्यात येतात.

जून 2024 पर्यंत 3,623 निरीक्षण अहवाल (13,847 अभिक्षणे) निपटाऱ्यासाठी प्रलंबित होते. निरीक्षण अहवाल आणि अभिक्षणे यांचा वर्ष-निहाय तपशील **परिशिष्ट 1.2** मध्ये दर्शविला आहे. असे निदर्शनास आले की 7,048 अभिक्षणे असलेले 2,496 निरीक्षण अहवाल पाच वर्षांहून अधिक काळ प्रलंबित आहेत. यावरून असे निदर्शनास येते की लेखापरीक्षण अहवालातील त्रुटींचे निराकरण करण्यासाठी समयोचित व प्रभावी पावले उचलली जात नाहीत.

1.6.2 विभागीय लेखापरीक्षा समिती

महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने सर्व प्रशासकीय विभागांना, प्रलंबित निरीक्षण अहवाल व अभिक्षणे यांचे पुनरावलोकन आणि निराकरण करण्यासाठी, लेखापरीक्षण समिती स्थापित करून त्वरित कार्यवाही करण्याचे निर्देश (डिसेंबर 1985) दिले. लेखापरीक्षण समित्यांचे अध्यक्ष प्रशासकीय विभागाचे सहसचिव असून, सहसंचालक, लेखा व कोषागारे हे सदस्य म्हणून आणि उपसंचालक, लेखा व कोषागारे हे निमंत्रक असतात. लेखापरीक्षा कार्यालयातील उपमहालेखाकार पदापेक्षा कमी नसलेला प्रतिनिधी लेखापरीक्षण समितीला सहाय्य करतो. लेखापरीक्षण समितीच्या बैठका प्रत्येक तिमाहीत किमान एकदा तरी आयोजित करणे आवश्यक आहे.

तक्ता 1.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2022-24 दरम्यान लेखापरीक्षण समितीच्या तीन बैठका आयोजित केल्या होत्या**.**

तक्ता 1.4: 2022-24 दरम्यान लेखापरीक्षण समितीच्या बैठकांचे आयोजन

अ.क्र	प्रशासकीय विभागाचे नाव	बैठकांची संख्या	बंद केलेल्या निरीक्षण अहवालांची संख्या	बंद केलेल्या परिच्छेदांची संख्या
1	महसूल व वन	1	26	480
2	जल संपदा	1	42	214
3	आदिवासी विकास	1	14	98
एकूण		**3**	**82**	**792**

तक्ता 1.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे निरीक्षण अहवाल आणि अभिक्षणे मोठ्या प्रमाणात प्रलंबित असतानाही लेखापरीक्षण समितीच्या बैठका फारच कमी प्रमाणात आयोजित केल्या होत्या. तसेच, 2022-24 दरम्यान, प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्या अधिकारक्षेत्रातील 24 प्रशासकीय विभागांपैकी फक्त तीन विभागांनी लेखापरीक्षण समिती बैठकीचे आयोजन केले होते.

1.6.3 प्रारूप परिच्छेदांना विभागांचा प्रतिसाद

मार्च 2024 व डिसेंबर 2025 दरम्यान 16 प्रारुप परिच्छेद (दोन विषयनिष्ठ लेखापरीक्षणांसहित) संबंधित विभागांच्या अतिरिक्त मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिवांना अर्धशासकीय पत्राद्वारे चार आठवडयाच्या आत उत्तर पाठविण्याच्या विनंतीसह पाठविण्यात आले. दोन विषयनिष्ठ लेखापरीक्षणे आणि चार प्रारुप परिच्छेदासंबंधी शासनाची उत्तरे प्राप्त झाली, परंतु या अहवालातील दहा प्रारुप परिच्छेदासंबंधी कोणतेही उत्तर प्राप्त झाले नव्हते.

1.6.4 लेखापरीक्षण अहवालांचा पाठपुरावा

जानेवारी 2001 मध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने जारी केलेल्या सूचनांनुसार, राज्य विधानमंडळाला लेखापरीक्षण अहवाल सादर केल्यावर तीन महिन्यांच्या आत

प्रशासकीय विभागांनी भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांच्या लेखापरीक्षण अहवालात समाविष्ट असलेल्या परिच्छेदांविषयी स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने लेखापरीक्षकांच्या पडताळणीनंतर महाराष्ट्र विधिमंडळ सचिवालयाला सादर करणे आवश्यक होते. परंतु, प्रशासकीय विभागांनी या निर्देशांचे पूर्णतः अनुपालन केले नव्हते. वर्ष 2012-13 ते 2021-22 दरम्यानची प्रलंबित स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनांची स्थिती **तक्ता 1.5** मध्ये दर्शविली आहे. **परिशिष्ट 1.3** मध्ये विभाग-निहाय तपशील दर्शविला आहे.

तक्ता 1.5: 2012-13 ते 2021-22 दरम्यानची स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनांच्या प्रलंबिततेची स्थिती

लेखापरीक्षण अहवाल	अहवाल सादर करण्याचा दिनांक	परिच्छेदांची व आढाव्यांची संख्या	प्राप्त झालेल्या स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनांची संख्या	प्रलंबित
2012-13	14 जून 2014 (सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र)	15	14	1
	24 डिसेंबर 2014 (आर्थिक क्षेत्र	6	5	1
	14 जून 2014 (राजस्व क्षेत्र)	7	6	1
2013-14	10 एप्रिल 2015 (राजस्व क्षेत्र)	5	4	1
2014-15	13 एप्रिल 2015 (राजस्व क्षेत्र)	5	4	1
2016-17	20 जुलै 2018 (राजस्व क्षेत्र)	4	3	1
2017-18	04 मार्च 2020 (राजस्व क्षेत्र)	4	3	1
	04 मार्च 2020 (सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम)	9	9	0
2018-19	08 सप्टेंबर 2020 (सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र व सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम)	12	10	2
	08 सप्टेंबर 2020 (आर्थिक क्षेत्र)	7	6	1
	08 सप्टेंबर 2020 (राजस्व क्षेत्र)	5	4	1
	08 सप्टेंबर 2020 (सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम)	1	1	0
2019-20	25 मार्च 2022 (अनुपालन लेखापरीक्षण अहवाल)	11	8	3
2020-21	25 मार्च 2022 (अनुपालन लेखापरीक्षण अहवाल)	1	1	0
वर्ष 2022 चा अहवाल क्रमांक 3	25 ऑगस्ट 2022 महाराष्ट्रातील 74 व्या संविधान सुधारणा अधिनियम	1	0	1

लेखापरीक्षण अहवाल	अहवाल सादर करण्याचा दिनांक	परिच्छेदांची व आढाव्यांची संख्या	प्राप्त झालेल्या स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनांची संख्या	प्रलंबित
	यावरील संपादणूक लेखापरीक्षण			
वर्ष 2022 चा अहवाल क्रमांक 4	30 डिसेंबर 2022 भूपृष्ठ सिंचनातील परिणामांवर निष्पादन लेखापरीक्षण अहवाल	1	0	1
वर्ष 2023 चा अहवाल क्रमांक 1	25 मार्च 2023 महाराष्ट्र शासनाद्वारे सार्वजनिक सेवांचे वितरण	1	0	1
वर्ष 2023 चा अहवाल क्रमांक 4	4 ऑगस्ट 2023 इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग महाराष्ट्र शासन यांच्या शिष्यवृत्ती योजनांमध्ये थेट लाभ हस्तांतरण प्रणालीची अंमलबजावणी यावरील संपादणूक लेखापरीक्षण अहवाल	1	0	1
वर्ष 2024 चा अहवाल क्रमांक 2	21 डिसेंबर 2024 महाराष्ट्रातील सार्वजनिक आरोग्य पायाभूत सुविधा आणि आरोग्य सेवांचे व्यवस्थापन यावरील संपादणूक लेखापरीक्षण अहवाल	1	0	1
एकूण		**97**	**78**	**19**

तक्ता 1.5 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, डिसेंबर 2024 पर्यंत लेखापरीक्षण अहवालात समाविष्ट 97 परिच्छेद आणि आढाव्यांपैकी, 19 स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने प्रलंबित होती.

प्रलंबित लेखापरीक्षण अहवालामध्ये समाविष्ट असलेल्या सर्व मुद्दयांविषयी कार्यकाऱ्यांची जबाबदारी निश्चित करण्याच्या उद्देशाने लोकलेखा समिती आणि सार्वजनिक उपक्रम समिती प्रत्येक प्रकरणांत तिच्या शिफारशींवर विभागांनी किती कालावधीत कार्यवाही केल्याबद्दल टिप्पण्या पाठविणे आवश्यक आहे ते निश्चित करते.

2010-11 ते 2016-17 या वर्षासाठीच्या लेखापरीक्षण अहवालांशी संबंधित 155 परिच्छेदांवर लोकलेखा समिती आणि सार्वजनिक उपक्रम समितीमध्ये चर्चा करण्यात आली आणि 702 शिफारशी देण्यात आल्या, ज्यापैकी 415 शिफारशींवरील केलेल्या कार्यवाहीच्या टिप्पण्या प्रलंबित होत्या जे **तक्ता 1.6** मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 1.6: लोकलेखा समिती व सार्वजनिक उपक्रम समितीच्या शिफारशींवरील कार्यवाही केल्याच्या प्रलंबित टिप्पण्यांची स्थिती

लेखापरीक्षण अहवालाचे वर्ष	लेखापरीक्षण अहवाल	लोक लेखा समितीचा व सार्वजनिक उपक्रम समिती अहवाल क्रमांक	लोक लेखा समिती व सार्वजनिक उपक्रम समितीचे वर्ष	लोक लेखा समिती व सार्वजनिक उपक्रम समितीच्या शिफारशींची संख्या	कार्यवाही केल्याबद्दल टिप्पण्यांची प्रलंबित संख्या
2010-11	सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र	12	2015-16	15	9
	राजस्व क्षेत्र	9	2015-16	15	2
		16	2015-16	11	9
	सार्वजनिक उपक्रम समिती	8	2015-16,	6	1
2011-12	सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र	29	2017-18	44	27
	आर्थिक क्षेत्र	35	2017-18	9	2
	राजस्व क्षेत्र	26	2015-16	19	19
		33	2017-18	13	8
	सार्वजनिक उपक्रम समिती	11	2015-16	10	1
2012-13	सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र	24	2015-16	18	17
	सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र	27	2017-18	48	48
	आर्थिक क्षेत्र	38	2017-18	31	3
		64	2017-18	120	80
	राजस्व क्षेत्र	37	2017-18	15	2
2013-14	सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र	19	2015-16	47	31
	आर्थिक क्षेत्र	23	2015-16	26	26
2014-15	सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र	47	2017-18	24	5
		52	2017-18	37	2
		57	2017-18	23	10
	आर्थिक क्षेत्र	46	2017-18	14	4
	राजस्व क्षेत्र	54	2017-18	37	15
2015-16	सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र	40	2017-18	16	4
		41	2017-19	16	13
	राजस्व क्षेत्र	56	2017-18	19	10
2016-17	सामान्य आणि सामाजिक क्षेत्र	58	2017-18	13	13
		59	2017-18	5	3
		67	2017-18	51	51
एकूण				**702**	**415**

लोकलेखा समिती आणि सार्वजनिक उपक्रम समितीच्या ज्या शिफारशींवर कार्यवाही केल्याबद्दल टिप्पण्या प्राप्त झाल्या नव्हत्या त्यांची विभाग-निहाय स्थिती **परिशिष्ट 1.4** मध्ये दर्शविली आहे. **परिशिष्ट 1.4** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 16 विभागांकडून प्रलंबित असलेल्या 415 शिफारशींवरील कार्यवाही केल्याबद्दलच्या टिप्पण्या प्रलंबित होत्या. कार्यवाही केल्याबद्दलच्या सर्वाधिक टिप्पण्या (172 कार्यवाही केल्याच्या टिप्पण्या) या जलसंपदा विभागाकडे प्रलंबित होत्या.

प्रकरण II

व्यवहारांचे लेखापरीक्षण

प्रकरण II

व्यवहारांचे लेखापरीक्षण

शासकीय विभाग, त्यांची क्षेत्रीय कार्यालये तसेच स्वायत्त संस्थांच्या व्यवहारांच्या लेखापरीक्षणात साधन संपत्तीचे व्यवस्थापन आणि नियमितता, औचित्यता आणि काटकसर यांच्या मानकांचे पालन न करणे निदर्शनास आले. या पुढील परिच्छेदांमध्ये ते प्रस्तुत केले आहेत.

आदिवासी विकास विभागाशी संबंधित विषयनिष्ठ अनुपालन लेखापरीक्षण

2.1 नामांकित निवासी शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी असलेल्या योजनेची अंमलबजावणी

2.1.1 परिचय

आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी नामांकित इंग्रजी माध्यमाच्या निवासी खाजगी शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याची योजना सुरू केली (ऑगस्ट 2009). आदिवासी विद्यार्थ्यांना इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण मिळावे, ज्यायोगे त्यांना उच्च शिक्षण क्षेत्रातील बदलत्या वातावरणाशी जुळवून घेता यावे, यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेंतर्गत, पात्र विद्यार्थ्यांना केवळ पहिल्या व दुसऱ्या इयत्तेत[1] प्रवेश देण्यात आला आणि त्यांना बाराव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण देण्यात आले. संपूर्ण राज्यात 2010-11 या शैक्षणिक वर्षापासून ही योजना राबविण्यात आली.

शाळांच्या निवडीसाठी विभागाकडून दरवर्षी वृत्तपत्रांमध्ये जाहिराती प्रसिद्ध करून शाळांकडून प्रस्ताव मागवले जातात. शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधांची माहिती शाळा विभागाने विकसित केलेल्या ऑनलाइन पोर्टलमध्ये[2] अपलोड करतात. शाळांनी त्या आधारे सादर केलेल्या माहितीची अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त/प्रकल्प अधिकारी यांच्याकडून प्रत्यक्ष पडताळणी करून त्याआधारे शाळांना स्वयंचलनाने गुण दिले जातात. पडताळणीनंतर, शाळांमध्ये उपलब्ध असलेल्या प्रत्यक्ष शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधांच्या आधारे अंतिम गुण निश्चित केले जातात आणि त्यानंतर श्रेणी वाटप केल्या जातात. त्यानंतर, आयुक्त पात्रता निकष[3] पूर्ण करणाऱ्या शाळांच्या मान्यतेचा प्रस्ताव

---

1 इयत्ता पहिलीसाठी शैक्षणिक वर्ष 2010-11 ते 2014-15, इयत्ता पहिली आणि पाचवीसाठी शैक्षणिक वर्ष 2015-16, इयत्ता पहिली ते पाचवीसाठी शैक्षणिक वर्ष 2016-17, इयत्ता पहिली आणि दुसरीसाठी शैक्षणिक वर्ष 2017-18 ते 2021-22 आणि इयत्ता पहिलीसाठी शैक्षणिक वर्ष 2022-23 पासून प्रवेश देण्यात आला.

2 http://namankit.mahaonline.gov.in

3 शाळांसाठी महत्त्वाचे निकष असे आहेत: (i) इंग्रजी माध्यमात शिक्षण घेतलेले किमान 90 टक्के शिक्षक (ii) दहावीच्या किमान तीन तुकड्या उत्तीर्ण झालेल्या असाव्या (iii) पात्र सहाय्यकासह भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आणि जीवशास्त्र प्रयोगशाळांची उपलब्धता आणि वसतिगृहांसाठी अनिवार्य निकष पुढीलप्रमाणे आहेत (i) मुला-मुलींच्या निवासासाठी स्वतंत्र इमारत (ii) वसतिगृहांच्या स्वयंपाकघरासाठी अन्न व औषध प्रशासन आणि अग्निशमन विभागाची मान्यता (iii) प्रत्येक 15 विद्यार्थ्यांसाठी एक वॉशबेसिन आणि प्रत्येक 20 विद्यार्थ्यांसाठी एक स्नानगृह / शौचालय इ.

मंजुरीसाठी सचिव स्तरीय समितीसमोर[4] प्रस्ताव सादर करतात. समितीने मान्यता दिल्यानंतर प्रवेशासाठी परवानगी दिलेल्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येसह विद्यमान तसेच नवीन शाळांचा योजनेंतर्गत समावेश करण्यास मान्यता देणारे शासकीय ठराव दरवर्षी जारी केले जातात.

शाळेत प्रवेशासाठी विद्यार्थ्यांचे अर्ज प्रकल्प कार्यालयांमध्ये प्राप्त होतात. विद्यार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा आणि विद्यार्थ्यांच्या पालकांचे वार्षिक उत्पन्न ₹ एक लाखापेक्षा जास्त नसावे, या विभागाने विहित केलेल्या पात्रता निकषांच्या आधारे प्रकल्प अधिकारी विद्यार्थ्यांचे प्रवेश अंतिम करतात.

समितीने निवडलेल्या शाळांना शैक्षणिक वर्ष 2016-17 पासून 60 ते 69 श्रेणी असलेल्या शाळांना प्रति विद्यार्थी ₹50,000, 70 ते 79 श्रेणी असलेल्या शाळांना ₹60,000 आणि 80 पेक्षा जास्त श्रेणी असलेल्या शाळांना ₹70,000 वार्षिक शुल्क प्रदान करण्यात येते. 60 पेक्षा कमी श्रेणी असलेल्या शाळा या योजनेस अपात्र आहेत.

देयके तयार करून शाळांना प्रदाने करण्यासाठी निवडलेल्या शाळा, त्यांची श्रेणी, शाळेत प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची नावे, विद्यार्थ्यांचे आधार क्रमांक इत्यादींशी संबंधित माहिती ऑनलाइन प्रणालीमध्ये प्रविष्ट केली होती. शाळांना प्रदान करण्याची देयके संबंधित अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी ऑनलाइन प्रणालीमध्ये तयार केली होती आणि आयुक्तांना सादर केली होती. आयुक्तांनी कोषागारात देयके सादर करून देयके मंजूर झाल्यानंतर आरटीजीएस/एनईएफटीद्वारे थेट शाळांना प्रदाने करण्यात आली. नोव्हेंबर 2022 पासून, अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांना व्युत्पन्न देयके कोषागाराला सादर करण्यास आणि थेट शाळांना देयके देण्यास अधिकृत केले गेले.

2023-24 या शैक्षणिक वर्षासाठी 139 शाळांना मान्यता देण्यात आली आणि मार्च 2024 पर्यन्त या योजनेंतर्गत 47,315 विद्यार्थ्यांची नोंदणी करण्यात आली. वर्ष 2018-19 ते 2023-24 दरम्यान या योजनेंतर्गत ₹1,398.62 कोटी[5] खर्च करण्यात आले.

2.1.2. संघटनात्मक संरचना

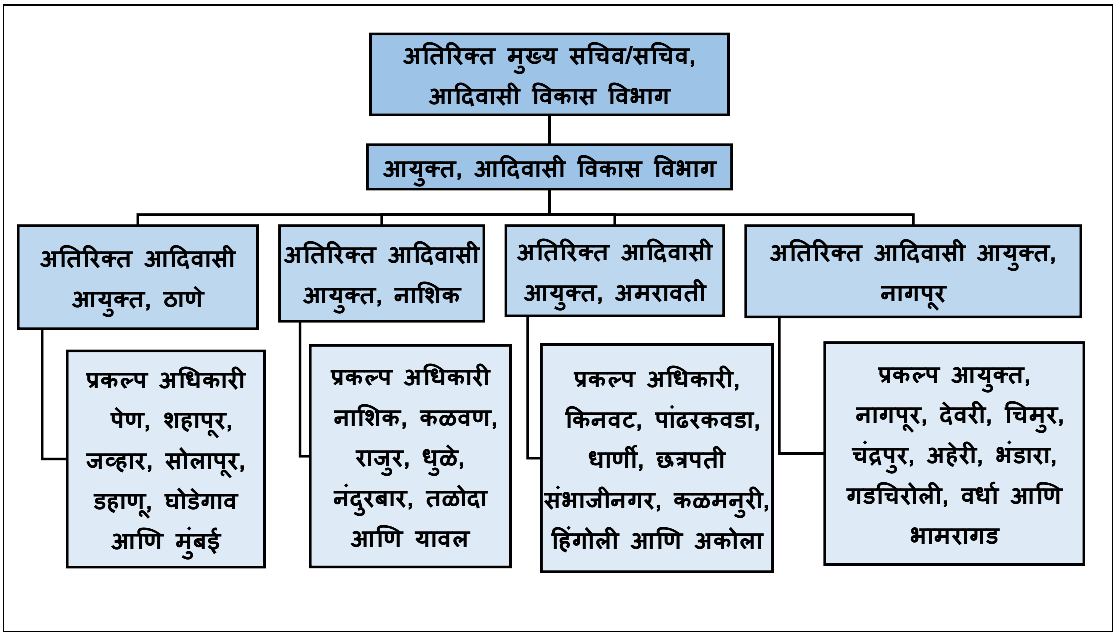
आदिवासी विकास विभागाच्या प्रमुखपदी अतिरिक्त मुख्य सचिव, आदिवासी विकास विभाग हे असून त्यांना आयुक्त, आदिवासी विकास विभाग साहाय्य करतात. राज्यात आयुक्तांच्या अखत्यारित/अधीन ठाणे, नाशिक, अमरावती आणि नागपूर येथे चार अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त आहेत आणि चार अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांच्या अधीन 30 प्रकल्प अधिकारी कार्यरत आहेत. योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी विभागाची संघटनात्मक संरचना **आलेख 2.1** मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

---

4 विभागाचे प्रधान सचिव या समितीचे अध्यक्ष होते, तर प्रधान सचिव, वित्त विभाग आणि सचिव, शालेय शिक्षण विभाग या समितीचे सदस्य होते.

5 वर्ष-निहाय झालेला खर्च: 2018-19: ₹297.34 कोटी, 2019-20: ₹241.41 2020-21: ₹85.32 कोटी, 2021-22: ₹149.99 कोटी, 2022-23: ₹324.58 कोटी आणि 2023-24: ₹299.98 कोटी.

आलेख 2.1: विभागाची संघटनात्मक संरचना

स्रोत: विभागाचा 2022-23 या वर्षाकरिता कार्यक्रम अर्थसंकल्प

2.1.3. लेखापरीक्षण चौकट

एप्रिल 2023 ते ऑगस्ट 2023 दरम्यान 2018-19 ते 2022-23 हा कालावधी अंतर्भूत करून (i) योजनेची योग्य अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी पुरेशी यंत्रणा आणि सूचना कार्यरत होत्या किंवा कसे आणि (ii) शाळांच्या निवडीच्या निकषांचे पालन सुनिश्चित केले गेले किंवा कसे आणि विभागाद्वारे पर्याप्त संनियंत्रण केले गेले किंवा कसे याचे निर्धारण करण्यासाठी लेखापरीक्षण करण्यात आले.

यासाठी, अतिरिक्त मुख्य सचिव/प्रधान सचिव, आयुक्त आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, चारही अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त आणि आठ[6] प्रकल्प (प्रत्येक अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त अंतर्गत दोन प्रकल्प कार्यालये साध्या स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना पद्धतीवर निवडण्यात आली होती) कार्यालयातील अभिलेख्यांची तपासणी करण्यात आली. तसेच, 40 शाळांमधील 503 विद्यार्थ्यांचे लाभार्थी सर्वेक्षण देखील करण्यात आले.

एप्रिल 2023 रोजी अतिरिक्त मुख्य सचिव, आदिवासी विकास विभाग यांच्याबरोबर एक प्रवेश परिषद आयोजित करण्यात आली होती. मार्च 2025 रोजी झालेल्या निर्गमन परिषदेमध्ये लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षांवर सचिव, नगर विकास विभाग यांच्यासमवेत चर्चा करण्यात आली आणि विभागाचा प्रतिसाद अहवालात योग्य प्रकारे समाविष्ट करण्यात आला आहे.

[6] पेण आणि घोडेगाव (अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, ठाणे), नाशिक आणि राजूर (अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नाशिक), किनवट आणि अकोला (अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती), चंद्रपूर आणि नागपूर. (अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर)

हा प्रारूप अहवाल जानेवारी 2025 मध्ये सचिव, आदिवासी विकास विभाग यांच्याकडे पाठविण्यात आला होता आणि प्राप्त उत्तर (मे 2025) अहवालात समाविष्ट करण्यात आले आहे.

लेखापरीक्षण निष्कर्ष

2.1.4 नियोजन

2.1.4.1 मंजूर प्रवेशांच्या तुलनेत प्रत्यक्ष प्रवेशांमधील कमतरता

2015-16 पूर्वी नवीन प्रवेशाचे वार्षिक उद्दिष्ट 2500 होते, जे विभागाने वाढवून (एप्रिल 2015) 25,000 केले. विभागाकडे उपलब्ध असलेल्या पूर्वीच्या विदाचे निर्धारण न करता उद्दिष्ट निश्चित केले गेले तसेच त्याला कोणत्याही सर्वेक्षण विदाचा आधार नव्हता.

2018-19 ते 2022-23 दरम्यान या योजनेंतर्गत उद्दिष्टांच्या तुलनेत वर्ष-निहाय प्रवेश **तक्ता 2.1** मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.1: उद्दिष्ट, मंजूर शाळांची संख्या, प्रवेश व निर्धारित उद्दिष्टाच्या तुलनेत प्रवेशातील तूट यांचा वर्ष-निहाय तपशील

वर्ष	उद्दिष्ट	विभागाने मंजूर केलेल्या शाळांची संख्या	विभागाने मंजूर केलेले नवीन प्रवेश	प्रत्यक्ष प्रवेश	मंजूर नवीन प्रवेशाच्या तुलनेत प्रवेशातील टक्केवारीत घट
2018-19	25000	176	4,167	2,773	33
2019-20	25000	173	5,675	4,466	21
2020-21	25000	कोविड-19 महामारीमुळे 2020-21 या वर्षात 22 मे 2020 च्या शासन निर्णयाद्वारे या योजनेला स्थगिती देण्यात आली होती. नवीन प्रवेश दिले नव्हते, फक्त विद्यमान विद्यार्थ्यांचे शिक्षण सुरू ठेवले होते.			
2021-22	25000	163	2,975	2,731	8
2022-23	25000	157	2,910	2,050	30

स्रोत: आयुक्त, आदिवासी विकास विभाग यांनी सादर केलेली माहिती

तक्ता 2.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे नवीन प्रवेशांसाठी जरी 25,000 उद्दीष्ट होते तरी 2018-19 ते 2022-23 या वर्षात मंजूर झालेल्या एकूण जागा फक्त 2,910 ते 5,675 दरम्यान होत्या. लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, 2010-11 आणि 2014-15 दरम्यान वार्षिक प्रवेशांची सरासरी 2014-15 मधील उच्चांकी 2,318 सहित 1,883 होती. त्यामुळे, उद्दीष्ट 2,500 वरून 25,000 पर्यन्त वाढविणे अवास्तव होते आणि ते याबाबतच्या कोणत्याही पूर्वीच्या विदा किंवा प्राथमिक सर्वेक्षणाद्वारे समर्थित केले नव्हते.

शासनाने त्यांच्या उत्तरात (मे 2025) उद्दिष्ट साध्य करण्यातील कमतरतेचा संबंध कमी प्रमाणात प्राप्त झालेल्या अर्जांशी जोडला.

शासनाचे उत्तरच लेखापरीक्षणाने उपस्थित केलेल्या उद्दिष्टे अवास्तव असल्याच्या वादाच्या मुद्दयाचे समर्थन करते.

नवीन प्रवेशासाठी मंजूर जागांच्या तुलनेत, कमतरतेची टक्केवारी **तक्ता 2.1** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2021-22 मध्ये आठ ते 2018-19 दरम्यान 33 टक्के इतकी होती. लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, मंजूर जागांच्या तुलनेत प्रवेशातील कमतरतेचे एक कारण वाटप केलेल्या शाळा (प्रथमत: जवळच्या शाळेत प्रवेश दिला जातो आणि जागा उपलब्ध नसल्यास,विद्यार्थ्यांना पुढच्या जवळ असलेल्या शाळेत प्रवेश दिला जातो) घरापासून दूर असल्यामुळे होती. तसेच, **परिच्छेद 2.1.5.1** मध्ये चर्चिल्याप्रमाणे शाळांना मान्यता मिळण्यास विलंब झाल्यामुळे पात्र विद्यार्थ्यांनी इतर शाळांमध्ये प्रवेश घेतल्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

योजनेत सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्या शाळांकडून अर्ज मागविणाऱ्या जाहिराती विभाग प्रसिद्ध करतो तरी, विभागाने मंजूर केलेल्या शाळांची संख्या 176 (2018-19) वरून 157 (2022-23) इतकी घटली. वर्ष 2022-23 वगळता विद्यार्थ्यांकडून योजनेंतर्गत प्राप्त झालेल्या अर्जांच्या संख्येचा संकलित विदा विभागाकडे उपलब्ध नव्हता. वर्ष 2022-23 मध्ये विद्यार्थ्यांकडून प्रवेशासाठी प्राप्त झालेल्या पात्र अर्जांची संख्या मंजूर 2,910 जागांच्या तुलनेत 4,883[7] इतकी होती. अशाप्रकारे, योजनेंतर्गत प्रवेशासाठी मागणी असूनही योजनेंतर्गत सहभागी होणाऱ्या शाळांच्या संख्येत झालेल्या घटीमुळे, परिणामी मंजूर जागांच्या संख्येत घट झाली आणि योजनेंतर्गत लाभ मिळण्यापासून पात्र विद्यार्थी वंचित राहिले.

विभागाने, म्हणूनच, पात्र विद्यार्थ्यांचा अंतर्भाव परिणामकारकतेने वाढविण्यासाठी शाळांच्या मर्यादित सहभागाच्या कारणांचा आढावा घ्यावा.

2.1.4.2 2022-23 दरम्यान पात्र विद्यार्थी प्रवेशापासून वंचित राहिले

विभागाने जारी केलेल्या (मे 2017) शासन निर्णयानुसार योजनेंतर्गत नवीन प्रवेश देताना ते पहिल्या व दुसऱ्या इयत्तेत देणे आवश्यक होते. त्यानुसार, धोरणाप्रमाणे वर्ष 2021-22 पर्यन्त योजनेंतर्गत शैक्षणिक प्रवेश करण्यात आले होते.

शैक्षणिक वर्ष 2022-23 साठी, विभागाने सुरुवातीला फेब्रुवारी 2022 मध्ये पहिल्या व दुसऱ्या इयत्तेसाठी पात्र अर्जदारांकडून अर्ज मागवले होते. तथापि, त्यानंतर जुलै 2022 मध्ये समितीच्या झालेल्या बैठकीत योजनेंतर्गत इयत्ता दुसरीमध्ये प्रवेश दिला जाणार नाही असा निर्णय झाला आणि त्यामुळे, 2022-23 या वर्षात **तक्ता 2.2** मध्ये दिलेल्या तपशीलानुसार 1,902 पात्र अर्जदारांना प्रवेश नाकारण्यात आला.

---

[7] अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त ठाणे: 559; अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नाशिक: 3,204; अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर: 553 आणि अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती: 567

तक्ता 2.2: वर्ष 2022-23 मध्ये इयत्ता दुसरीत प्रवेश नाकारलेले पात्र विद्यार्थी

अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त	पात्र अर्जांची संख्या	प्रवेशासाठी मंजूर जागांची संख्या	प्रवेश दिलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या	प्रवेश नाकारलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या (टक्केवारी)
1	**2**	**3**	**4**	**5=(2-4)**
नाशिक	896	0	0	896(100)
ठाणे	481	0	0	481(100)
नागपूर	401	0	0	401(100)
अमरावती	243	0	119	124(51)
एकूण	**2,021**	**0**	**119**	**1,902(94)**

स्रोत: विभागाने सादर केलेली माहिती

विद्यार्थ्यांना इयत्ता दुसरीत प्रवेश न देण्याचा समितीचा निर्णय मे 2017 मध्ये शासनाने जारी केलेल्या निर्णयात प्रस्तावित शासनाच्या धोरणाच्या विरुद्ध होता.

शासनाने त्यांच्या उत्तरात, नमूद केले (मे 2025) की औपचारिक शिक्षण इयत्ता पहिलीपासून सुरू होत असल्याने समितीने इयत्ता दुसरीत प्रवेश न देण्याचा निर्णय घेतला.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही, कारण इयत्ता दुसरीत प्रवेश न देण्याचा समितीचा निर्णय शासनाच्या धोरणाच्या विरुद्ध होता.

तसेच, विभागाने जारी केलेल्या (ऑगस्ट 2009) शासन निर्णयामध्ये नमूद केलेल्या अटीनुसार आदिम जमाती, विधवा, घटस्फोटित, निराधार, परित्यक्ता व दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींच्या मुलांना प्रवेशात प्राधान्य देण्यात येणार होते. लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की वर्ष 2022-23 मध्ये प्रकल्प कार्यालय, पेण येथे निवडलेल्या प्रवर्गांना अपेक्षित प्राधान्य न देता विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आल्याने दारिद्र्यरेषेखालील प्रवर्गातील सहा पात्र विद्यार्थी योजनेच्या लाभापासून वंचित राहिले.

शासनाने त्यांच्या उत्तरात, नमूद केले (मे 2025) की, ऑगस्ट 2009 मध्ये जारी केलेल्या शासन निर्णयातील निर्देशांनुसार प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी प्रवेशाला प्राधान्य दिले होते.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही, कारण लेखापरीक्षणाच्या निदर्शनास आलेली प्रकरणे हे दर्शवितात की शासन निर्णयामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्राधान्य निकषांचे काटेकोरपणे पालन केले जात नव्हते.

2.1.4.3 शाळांच्या श्रेणीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी मार्गदर्शक सूचनांचा अभाव

शैक्षणिक व पायाभूत सुविधांच्या आधारे शाळांचे मूल्यमापन करण्यासाठी विभागाने शाळांसाठी श्रेणी प्रणाली सुरू[8] (जून 2016) केली. दरवर्षी इच्छुक शाळा ऑनलाइन

[8] शैक्षणिक वर्ष 2014-15 पर्यन्त योजनेंतर्गत निवडलेल्या शाळांना प्रती विद्यार्थी प्रती वर्ष ₹50,000/- प्रदान केले जात होते. वर्ष 2015-16 पासून महानगरपालिका क्षेत्र, जिल्हा मुख्यालय, डोंगराळ प्रदेश याच्या आधारे शुल्क दर ₹40,000/- ते ₹50,000/- दरम्यान होते.

प्रणालीद्वारे विहित नमुन्यात आवश्यक माहिती सादर करतात. या माहितीची पडताळणी अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त/प्रकल्प अधिकाऱ्यांद्वारे शाळांच्या तपासणीद्वारे केली जाते आणि श्रेणी प्रणालीत शाळांना मिळालेल्या गुणांच्या आधारे श्रेणी दिल्या जातात.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, समितीने शाळांना दिलेल्या प्राथमिक श्रेणीमध्ये सुधारणा करण्याची कोणतीही तरतूद या योजनेत नव्हती. तसेच, या संदर्भात विभागाकडून कोणत्याही मार्गदर्शक सूचना/आदेश/परिपत्रके जारी करण्यात आली नव्हती. शिवाय, विभागाने जारी केलेल्या (मे 2018) शाळांच्या निवडीच्या प्रक्रियेत तशी तरतूद नसल्याने. सचिव, आदिवासी विकास विभाग यांनी मार्च.2021 रोजी झालेल्या बैठकीत शाळांच्या श्रेणीमध्ये सुधारणा करण्याच्या कोणत्याही प्रस्तावावर विचार न करण्याचा निर्णय घेतला

असे निदर्शनास आले की, स्वत:च्या निर्णयाविरुद्ध विभागाने 28 शाळांच्या श्रेणीमध्ये सुधारणा केली जे खाली चर्चिले आहे.

i. विभागाने शाळांकडून आलेल्या निवेदनाला प्रतिसाद म्हणून करण्यात आलेल्या शाळांच्या फेरतपासणीवर आधारित **परिशिष्ट 2.1** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे नोव्हेंबर 2018 आणि मार्च 2022 मध्ये शैक्षणिक वर्ष 2018-19, 2019-20 आणि 2021-22 साठी 26 शाळांच्या श्रेणीमध्ये सुधारणा केली. या 26 शाळांमधील गुणांची टक्केवारीतील वाढ चार ते 73 टक्क्यांदरम्यान होती. शिवाय, या शाळांची श्रेणी सुधारणा समितीची मंजुरी न घेता विभागीय स्तरावर मंजूर करण्यात आली. या 26 शाळांपैकी 18 शाळांच्या श्रेणी सुधारणेची मंजुरी प्रधान सचिव, चार[9] शाळांची उप सचिव, तर उर्वरित चार[10] शाळांच्या श्रेणी सुधारणेच्या मंजुरीचे तपशील अभिलेखावर उपलब्ध नव्हते. श्रेणी सुधारणेच्या परिणामी, उप-सचिवांनी श्रेणी सुधारणा केलेल्या चार शाळांना ₹1.77 कोटीची थकबाकी प्रदान केली आणि प्रधान सचिवांनी श्रेणी सुधारणा केलेल्या 18 पैकी 12[11] शाळांना ₹7.76 कोटीची थकबाकी प्रदान केली.

विहित मार्गदर्शक तत्त्वे व प्रस्थापित कार्यपद्धती अभावी शाळांच्या श्रेणीमध्ये सुधारणा करणे व सुधारित दराने केलेली प्रदाने अयोग्य व कोणतेही अधिकार नसलेली होती, जी

---

[9] (i) एसएनडी इंग्लिश मीडियम पब्लिक स्कूल (एसएससी), नाशिक, (ii) एसएनडी इंग्लिश मीडियम पब्लिक स्कूल (सीबीएसई), नाशिक, (iii) एकलव्य इंटरनॅशनल पब्लिक स्कूल, नांदेड, (iv) गोदावरी इंटरनॅशनल स्कूल आणि ज्युनियर कॉलेज, नांदेड.

[10] (i) राजश्री पब्लिक स्कूल, नांदेड (ii) वेलिंग्टन इंटरनॅशनल स्कूल, नांदेड, (iii) कर्नाळा स्पोर्ट्स अकादमी बार्न्स हायस्कूल आणि ज्युनियर कॉलेज, रायगड (iv) ब्रह्मा व्हॅली पब्लिक स्कूल आणि ज्युनियर कॉलेज, नाशिक

[11] (i) भावना पब्लिक स्कूल, वाशिम (2018-19) (ii) लिटल वंडर्स इंग्लिश स्कूल, छत्रपती संभाजीनगर (iii) वेलिंग्टन इंटरनॅशनल स्कूल, नांदेड (iv) एल. के. आर. आर. प्रिन्स इंग्लिश स्कूल, परभणी (v) सरस्वती इंटरनॅशनल स्कूल, हिंगोली (vi) इंदिरा इंटरनॅशनल पब्लिक स्कूल, नांदेड (2018-19) (vii) मातोश्री कमलाबाई ठमके इंग्लिश स्कूल, नांदेड (viii) रेड्डीज कॉन्व्हेंट, यवतमाळ (ix) यशवंतराव चव्हाण इंग्लिश मीडियम स्कूल, मंगरूळपीर (x) सेंट्रल पब्लिक स्कूल, बुलढाणा (xi) भावना पब्लिक स्कूल, रिसोड, वाशिम (2019- 20) (xii) इंदिरा इंटरनॅशनल पब्लिक स्कूल, नांदेड (2019-20)

विसंगत निर्णय आणि एकसमानता नसलेल्या आर्थिक/वित्तीय प्रघातांचे धोके वाढविणारी ठरू शकते. शाळांच्या श्रेणी सुधारासाठी विभागाने स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे आणि कार्यपद्धती विहित कराव्या आणि मूळ श्रेणी मंजूर करणाऱ्या समितीकडून अश्या सुधारणा मंजूर होत आहेत याची सुनिश्चिती करावी.

ii. 2017-18 या वर्षासाठी प्रोग्रेसिव्ह कॉन्व्हेंट स्कूल, सिव्हिल लाइन्स, गोंदिया आणि प्रोग्रेसिव्ह इंटरनॅशनल स्कूल, गोंदिया या दोन शाळांनी अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर यांच्याकडे चुकीची श्रेणी दिल्याबद्दल निवेदने सादर केली (फेब्रुवारी 2018). अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी निवेदन विभागाकडे (फेब्रुवारी 2018) पाठवले. विभागाने प्रोग्रेसिव्ह कॉन्व्हेंट स्कूलच्या संदर्भात शाळांची श्रेणी (नोव्हेंबर 2018) 69.5 वरून 70.5 आणि प्रोग्रेसिव्ह इंटरनॅशनल स्कूलच्या संदर्भात 68 वरून 70 पर्यंत सुधारित केली. प्रकल्प अधिकारी/अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त स्तरावर कोणतीही फेरतपासणी आणि पुनर्मूल्यांकन न करता केवळ निवेदनाच्या आधारे श्रेणीमध्ये सुधारणा केली. श्रेणीमध्ये वाढ केल्यामुळे शाळांना प्रति विद्यार्थी देय शुल्क ₹50,000 वरून ₹60,000 पर्यंत वाढले. शाळांनी शैक्षणिक वर्षाच्या शेवटी त्यांचे निवेदन सादर केले आणि विभागाने कोणतीही फेरतपासणी आणि पुनर्मूल्यांकन न करता केवळ निवेदनाच्या आधारे ही निवेदने प्राप्त झाल्यानंतर आठ महिन्यांनी श्रेणीमध्ये सुधारणा केली. पुनर्तपासणी, पुनर्मूल्यांकन न करता किंवा समितीच्या मान्यतेशिवाय श्रेणीमध्ये सुधारणा करणे योग्य नव्हते.

श्रेणी सुधारणा मंजूर करण्यासाठी अधिकृत अधिकाऱ्यांना निर्दिष्ट करणारी परिभाषित मार्गदर्शक तत्त्वे किंवा कार्यपद्धती, अशा पुनरावृत्तीसाठी कालावधी इ. चा अभाव श्रेणी प्रणालीची विश्वासार्हता कमी करते आणि परिणामी अतिरिक्त प्रदानांसाह अनियंत्रित श्रेणी बदलांचा धोक्यास सामोरे जातो.

शासनाने शाळांच्या श्रेणी सुधारणा संदर्भात शासन निर्णयात तरतूद नसल्याचे मान्य केले (मे 2025).

तथापि, शासनाच्या उत्तरात शालेय श्रेणी प्रणालीची विश्वासार्हता मजबूत करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सुधारणेसाठी स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे किंवा कार्यपद्धती तयार करण्यासाठी कोणतीही कारवाई केली जात असल्याचे दिसून आले नाही.

2.1.5. योजनेची अंमलबजावणी

2.1.5.1 शाळांच्या निवडीला विलंब

विभागाने या योजनेत सहभागी होण्यासाठी इच्छुक शाळांकडून अर्ज मागविणे, शाळांची तपासणी, शाळांच्या मान्यतेसाठी सचिवस्तरीय समितीची बैठक घेणे आदींसाठी प्रत्येक शैक्षणिक वर्षासाठी मुदत निश्चित केली होती.

वर्ष 2018-19, 2019-20, 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान झालेल्या बैठकांचा तपशील आणि जारी करण्यात आलेले शासकीय निर्णय **तक्ता 2.3** मध्ये दर्शविण्यात आले आहेत.

तक्ता 2.3: शाळांच्या निवडीसाठी घेण्यात आलेल्या बैठकांचा तपशील व जारी केलेला शासन निर्णय

शैक्षणिक वर्ष	शाळा निवडीसाठी समितीची बैठक घेण्याचे उद्दिष्ट	शाळा निवडीसाठी समितीची बैठक घेतली ती प्रत्यक्ष तारीख	बैठक घेण्यास विलंब[12] (दिवसांत)	योजनेंतर्गत शाळांची निवड करण्यासाठी शासकीय निर्णय जारी करण्याची तारीख	शैक्षणिक वर्ष सुरू झाल्यापासून म्हणजेच 15 जूनपासून शासकीय निर्णय जारी करण्यास विलंब (दिवसांत)
2018-19	21 एप्रिल 2018 (एप्रिल 2018 चा तिसरा आठवडा)	19/06/2018 आणि 27/07/2018	59	20/08/2018	66
2019-20	20 जानेवारी 2019	15/03/2019 आणि 03/05/2019	54	30/07/2019	45
2021-22[13]	30 एप्रिल 2021	14/07/2021	75	03/12/2021	171
2022-23	30 एप्रिल 2022	27/07/2022 07/09/2022	88	16/09/2022	93

स्त्रोत: विभागाने सादर केलेल्या माहितीवरून संकलित

तक्ता 2.3 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे दरवर्षी समितीची बैठक घेण्यास 54 ते 88 दिवसांचा विलंब आणि त्यानंतर संबंधित शासकीय निर्णय जारी करण्यास 45 ते 171 दिवसांचा विलंब होता.

अशाप्रकारे, विभाग स्वतःच्याच मुदतीचे पालन करण्यात अपयशी ठरला, परिणामी शाळांची निवड विलंबाने झाली आणि परिणामी विद्यार्थ्यांचे प्रवेश विलंबाने झाले. या विलंबित प्रवेशांमुळे विलंबाने प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांचे अध्यापनाचे वेळापत्रक संकुचित झाले.

शासनाने नमूद केले (मे 2025) की डिसेंबर 2022 मध्ये शासन निर्णय जारी करण्यात आला आहे ज्यामध्ये शाळांची निवड आणि विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशासाठी कालबद्ध मुदत देण्यात आली आहे आणि शाळांच्या निवडीसाठी शासकीय निर्णय जारी करण्यात विलंब होणार नाही याची सुनिश्चिती केली जाईल.

---

12 बैठक घेण्याच्या लक्षित/ठरलेल्या तारखेपासून शाळेला शैक्षणिक वर्षासाठी अंतिम मान्यता देण्यात आली त्या अंतिम बैठकीपर्यंतचा कालावधी विलंब म्हणून परिगणित केला जातो.

13 कोविड महामारीच्या दुसऱ्या लाटेमुळे, शाळांची पडताळणी आणि शासन निर्णय जारी करण्यास विलंब झाला.

लेखापरीक्षणाने शासनाने दिलेली खात्री/वचन लक्षात घेतले आहे, परंतु, शाळा निवड आणि विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशासाठी डिसेंबर 2022 मध्ये शासन निर्णय जारी करणे हे एक सकारात्मक पाऊल असले तरी, या कालमर्यादेचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी योग्य नियंत्रण यंत्रणा स्थापित करणे आवश्यक आहे.

2.1.5.2 अनिवार्य निकष पूर्ण न करणाऱ्या शाळांची निवड

विभागाने जारी केलेल्या (मे 2018) शासन निर्णयात या योजनेंतर्गत पात्र होण्यासाठी शाळेने किमान 60 गुण मिळवणे आवश्यक राहील, अशी तरतूद केली आहे. तसेच, **परिशिष्ट 2.2** मध्ये नमूद केलेल्या प्रपत्र ए -1 मध्ये शाळेसाठी विहित 22 अनिवार्य निकष आणि **परिशिष्ट 2.3** मध्ये नमूद केलेल्या प्रपत्र ए-2 मध्ये वसतिगृहासाठी विहित 15 अनिवार्य निकष देखील प्रस्तावित करण्यात आले. शासन निर्णय पुढे प्रस्तावित करतो की यापैकी कोणतेही अनिवार्य निकष पूर्ण केले नाहीत तर संबंधित शाळा पात्र ठरणार नाही आणि श्रेणीसाठी विचारात घेतली जाणार नाही.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, **तक्ता 2.4** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे पात्रतेचे अनिवार्य निकष पूर्ण न करणाऱ्या अनेक शाळांना या योजनेंतर्गत मान्यता देण्यात आली होती.

तक्ता 2.4: या योजनेंतर्गत अनिवार्य निकषांची पूर्तता न करणाऱ्या मंजूर शाळांची संख्या

वर्ष	मंजूर शाळांची संख्या	लेखापरीक्षणासाठी ज्या शाळांचे दस्तऐवज सादर करण्यात आले त्यांची संख्या	एक किंवा अधिक अनिवार्य निकषांची पूर्तता न करणाऱ्या शाळांची संख्या	60 पेक्षा कमी श्रेणी असलेल्या शाळांची संख्या	60 पेक्षा कमी श्रेणी असलेल्या आणि एक किंवा अधिक अनिवार्य निकषांची पूर्तता न करणाऱ्या शाळांची संख्या
2018-19	176	173	134	76	71
2019-20	173	167	113	43	37
2021-22	163	149	81	1	1
2022-23	157	151	88	1	1

स्रोत: विभागाकडून संकलित केलेली माहिती

तक्ता 2.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एक किंवा अधिक अनिवार्य निकष पूर्ण न करणाऱ्या 81 ते 134 दरम्यान असणाऱ्या शाळा योजनेंतर्गत निवडल्या होत्या. तसेच, 60 हून कमी श्रेणी असलेल्या शाळा देखील निवडण्यात आल्या होत्या.

लेखापरीक्षणात पुढे असेही निदर्शनास आले की,

- 2018-19 या शैक्षणिक वर्षासाठी अनिवार्य पात्रता निकष पूर्ण न करणाऱ्या 134 पैकी 95 शाळांना एक वर्षाच्या कालावधीत पात्रतेचे सर्व निकष पूर्ण करतील या अटीवर मान्यता देण्यात आली. या 95 शाळांपैकी 68 शाळांनी (71 टक्के) दिलेल्या मुदतीत आवश्यक अनिवार्य अटी पूर्ण केल्या नाहीत आणि शाळांनी आवश्यक अनिवार्य अटींची पूर्तता करण्याची सुनिश्चिती करण्यात विभागही अपयशी ठरला. तरीही, पुढील शैक्षणिक वर्ष 2019-20 साठी या शाळांना मान्यता देण्यात आली होती.
- याचप्रमाणे, अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर अंतर्गत वर्ष 2018-19 साठी सात अपात्र शाळांना एक ते तीन महिन्यांच्या कालावधीत अनिवार्य निकषांची पूर्तता त्या शाळांनी करावी, या अटीवर मान्यता देण्यात आली होती. दिलेल्या मुदतीत शाळेने अनिवार्य निकष पूर्ण केल्याची खातरजमा केल्यानंतर या शाळा योजनेंतर्गत सुरू ठेवण्याबाबत निर्णय घेण्यात येणार होता. मात्र, शाळांची पात्रता सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक ती कार्यवाही विभागाकडून करण्यात आली नव्हती.
- 2018-19 ते 2019-20 आणि 2021-22 ते 2022-23 या कालावधीतील 128 मान्यताप्राप्त शाळांच्या बाबतीत विहित प्रपत्र ए-1 आणि ए-2[14] संबंधित विभागीय प्राधिकरणाने प्रमाणित केले नव्हते. हे प्रपत्र महत्त्वपूर्ण होते कारण ते अनुक्रमे शाळा आणि वसतिगृहांसाठी अनिवार्य निकषांची पूर्तता प्रमाणित करतात. विभागीय प्राधिकरणाकडून प्रपत्रांच्या योग्य पडताळणीच्या अभावी शाळांनी अनिवार्य पात्रतेच्या निकषांचे पालन केल्याची सत्यता लेखापरीक्षणात पडताळता आली नाही.

दिलेल्या कालावधीत पात्रतेचे निकष पूर्ण करण्यात अपयशी ठरलेल्या शाळांना वारंवार मान्यता दिल्यामुळे अशा अपात्र शाळा या योजनेंतर्गत कार्यरत राहिल्या.

अनिवार्य आवश्यकता पूर्ण करण्यात अपयशी ठरलेल्या शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिल्यामुळे शिक्षणाच्या दर्जाशी संभाव्य तडजोड होतेच शिवाय अनिवार्य आवश्यकता पूर्ण न करणाऱ्या शाळांना निधी वितरित केला गेला.

शासनाने नमूद केले (मे 2025) की सर्व शाळांच्या निरीक्षणासाठी कृती करण्यात येईल आणि एखादी शाळा अनिवार्य आवश्यकता पूर्ण करीत नसेल तर शाळेला दिलेली मान्यता रद्द करण्यात येईल.

लेखापरीक्षणात पुढे असेही निदर्शनास आले की **तक्ता 2.5** मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे अनेक मान्यताप्राप्त शाळांमध्ये शाळा आणि वसतिगृहांसाठी काही महत्त्वाचे अनिवार्य निकष पूर्ण केले जात नव्हते.

[14] प्रपत्र ए 1 आणि ए 2 मध्ये अनुक्रमे शाळा आणि वसतिगृहांसाठी विहित अनिवार्य निकष आहेत.

तक्ता 2.5: महत्त्वाचे अनिवार्य निकष पूर्ण न करणाऱ्या शाळांची वर्ष-निहाय संख्या

अनु. क्र.	प्रकार	मान्यतेसाठी आवश्यक असणारे अनिवार्य निकष	शाळांची संख्या (टक्के)			
			2018-19	2019-20	2021-22	2022-23
1	शाळा	ज्या शाळांमध्ये 90 टक्के शिक्षक इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण न घेतलेले होते अश्या शाळा .	88(50)	71(41)	67(41)	63(40)
2		ज्या शाळांमध्ये 10वी च्या किमान तीन तुकड्या उत्तीर्ण झालेल्या नाहीत अश्या शाळा	50(28)	50(29)	18(11)	14(09)
3		ज्या शाळांमध्ये प्रयोगशाळा सहाय्यकासह भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आणि जीवशास्त्र या विषयांची प्रयोगशाळा उपलब्ध नाही अश्या शाळा	39(22)	24(14)	2(01)	8(5)
4		ज्या शाळांमध्ये किमान 20 संगणक (इंटरनेट आणि इतर आधुनिक सुविधांसह) आणि पाच प्रिंटर उपलब्ध नाहीत	30(17)	19(11)	3(02)	7(4)
5		ज्या शाळांमध्ये प्रत्येक मजल्यावर प्रत्येकी 20 विद्यार्थ्यांसाठी एक स्नानगृह आणि एक शौचालय उपलब्ध नाहीत	31(18)	37(21)	17(10)	22(14)
6	वसतिगृह	ज्या शाळांमध्ये मुला-मुलींच्या निवासासाठी स्वतंत्र इमारती उपलब्ध नाहीत. एकाच इमारतीत राहण्याची सोय असल्यास, पक्के विभाजन नाही आणि मुला-मुलींसाठी स्वतंत्र प्रवेशद्वार उपलब्ध नाहीत.	17(10)	15(09)	10(06)	4(03)
7		वसतिगृहातील स्वयंपाकघर अन्न व औषध प्रशासन आणि अग्निशमन विभागाकडून मंजूर नाही	39(22)	13(08)	22(13)	7(04)
8		वसतिगृहाच्या भोजन कक्षामध्ये प्रत्येक 15 विद्यार्थ्यांमागे एक वॉश बेसिन उपलब्ध नाही	36(20)	22(13)	8(05)	7(04)

अनु. क्र.	प्रकार	मान्यतेसाठी आवश्यक असणारे अनिवार्य निकष	शाळांची संख्या (टक्के)			
			2018-19	2019-20	2021-22	2022-23
9		प्रत्येक मजल्यावर प्रत्येक 20 विद्यार्थ्यांसाठी एक स्नानगृह आणि शौचालय उपलब्ध नाही	20(11)	17(10)	6(04)	7(04)
10		आराम खोली आणि पूर्णवेळ/अर्धवेळ प्रशिक्षित डॉक्टर किंवा नर्स उपलब्ध नाही	17(10)	19(11)	8(05)	4(03)

स्त्रोत: विभागाने सादर केलेल्या माहितीवरून संकलित

तक्ता 2.5 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, जोखीम-आधारित बाबींचे केलेले एकत्रीकरण खाली दर्शविले आहे.

➢ उच्च जोखीम समस्या (पद्धतशीर/सतत)
- इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेतलेल्या शिक्षकांचे अपुरे प्रमाण
- 2022-23 मध्ये देखील सुमारे 40% अनुपालन केले गेले नाही
- सुचनांच्या गुणवत्तेसाठी थेट परिणामांसह संरचनात्मक मानव संसाधन मर्यादा.
- शाळांमध्ये स्वच्छतागृहांची अपुरी सुविधा (प्रत्येक विद्यार्थ्यानुसार शौचालये/स्नानगृहे)
- विद्यार्थ्यांसाठी आरोग्य, सुरक्षा आणि सन्मानाचे महत्त्व.
- 2022-23 मध्ये परावर्तनाच्या चिन्हांचे सातत्याने अनुपालन न करणे.

➢ मध्यम-जोखीम समस्या (सुधारत आहे परंतु अस्थिर)
- वसतिगृह स्वयंपाकघर मंजुरी (अन्न व औषध प्रशासन प्राधिकरण/अग्निशमन विभाग)
- काळानुसार सुधारणा परंतु कमकुवत शाश्वतता दर्शविणारे वर्षानुवर्षे होणारे चढ-उतार .
- वसतिगृहांमध्ये वॉश बेसिन, स्नानगृहे आणि वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता.
- गैर-अनुपालन कमी झाले, परंतु नियमित देखरेखीऐवजी नियतकालिक तपासणीवर अवलंबून राहणे सुरू राहिले.

➢ कमी जोखमीच्या समस्या (मोठ्या प्रमाणात संबोधित केलेल्या) .
- विज्ञान प्रयोगशाळा आणि प्रयोगशाळा सहाय्यकांची उपलब्धता .
- संगणक, इंटरनेट आणि प्रिंटरची उपलब्धता.
- मुला-मुलींच्या वसतिगृहाचे विभाजन.

जवळपास सर्वच अनिवार्य निकषांमध्ये, 2018-19 आणि 2022-23 दरम्यान अनुपालन न करण्यामध्ये स्पष्टपणे घसरता कल दिसून आला आहे जो दर्शवितो:

- सुधारात्मक कारवाई सुरू करण्यात आली, आणि
- नियामक दबाव किंवा संनियंत्रणाचा काही परिणाम झाला होता.

तथापि, सुधारणा एकरेषीय किंवा एकसमान नाही आणि अनेक मूलभूत पायाभूत सुविधा आणि सुरक्षा मापदंडांमध्ये, 2022-23 मध्येही भौतिक पातळीवर गैर-अनुपालन कायम आहे.

शासनाने नमूद केले (मे 2025) की यापुढे केवळ पात्रता निकष पूर्ण करणाऱ्या शाळांना योजनेंतर्गत समाविष्ट केले जाईल.

शासनाचे उत्तर, तरीही, अनिवार्य निकष पूर्ण करणाऱ्या शाळांना योजनेंतर्गत समाविष्ट केल्याची सुनिश्चिती करण्यासाठी आणि पूर्वीच्या अपात्र शाळांना योजनेंतर्गत समाविष्ट केल्याबद्दल जबाबदारी ठरविण्यासाठी कृती केल्याची सुनिश्चिती करण्यासाठी नियंत्रण यंत्रणेबद्दल निर्देश करीत नाही.

2.1.5.3 समितीच्या मान्यतेशिवाय शाळांना मान्यता देणे

2019-20 या शैक्षणिक वर्षासाठी शाळांची निवड आणि नवीन प्रवेशांना मंजुरी देण्यासाठी मार्च 2019 आणि मे 2019 मध्ये समितीच्या बैठका झाल्या होत्या. जुलै 2019 मध्ये चार अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांना एकूण 167[15] शाळांना मान्यता देणारे शासन निर्णय जारी करण्यात आले होते.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, समितीच्या मान्यतेशिवाय 2019-20 या शैक्षणिक वर्षासाठी आणखी तीन शाळांचा विशेष बाब म्हणून योजनेत समावेश करण्यास विभागाने मान्यता (सप्टेंबर 2019) दिली. या प्रकरणांचा तपशील खाली दर्शविला आहे:

- दहावीच्या तीन तुकड्या पूर्ण उत्तीर्ण होण्याच्या अनिवार्य निकषांची पूर्तता न केल्याने सोलापूर येथील लोकमंगल इंग्रजी माध्यम शाळेची समितीने निवड केली नव्हती. मात्र, विशेष बाब म्हणून अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, ठाणे यांच्या शिफारशीनुसार विभागाने शाळेला मान्यता दिली.
- शाळांसाठी 22 अनिवार्य निकषांपैकी 13 आणि वसतिगृहासाठी 15 अनिवार्य निकषांपैकी नऊ निकषांची पूर्तता न केल्याने आणि श्रेणी 60 पेक्षा कमी असल्याने गडचिरोली येथील ग्रीनलँड इंग्रजी माध्यम शाळेचा प्रस्ताव समितीने फेटाळून लावला होता. माननीय मंत्री, आदिवासी विकास विभाग यांच्या आदेशानुसार अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर यांनी शाळेची फेरतपासणी केली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर यांनी शाळेची फेरतपासणी करून आवश्यक सुविधांअभावी शाळेची मान्यता रद्द करण्याची शिफारस केली (ऑगस्ट 2019) होती. समितीने शाळेची मान्यता रद्द केली असूनही आणि फेरतपासणीतही शाळांमध्ये आवश्यक सोयीसुविधांचा अभाव आढळून आल्यानंतरही विभागाकडून विशेष बाब म्हणून शाळेला मान्यता देण्यात आली.

[15] अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती(44), अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर(44), अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नाशिक(49), अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, ठाणे(30)

- एमडीए रॉयल इंटरनॅशनल शाळेने जानेवारी 2019 मध्ये योजनेंतर्गत ऑनलाइन अर्ज सादर करण्याची अट डावलून ऑफलाइन अर्ज सादर केला. त्यानंतर अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांना शाळेची तपासणी करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या. शाळा आवश्यक निकषांची पूर्तता करत नसल्याचे तपासणीत निदर्शनास आले. तरीही विशेष बाब म्हणून शाळेची निवड करून 500 नवीन विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात आला.

समितीने मान्यता न दिलेल्या या तीन शाळांना 2019-20 या शैक्षणिक वर्षासाठी ₹2.82 कोटी देण्यात आल्याचे लेखापरीक्षणाच्या निदर्शनास आले. विहित प्रक्रियेचे पालन न करता या तीन शाळांना मान्यता दिल्याने पारदर्शकतेशी तडजोड केली गेली आणि निवड प्रक्रियेला पक्षपात आणि सार्वजनिक निधीच्या चुकीच्या वाटपाचा धोका निर्माण झाला.

शासनाने नमूद केले (मे 2025) की माननीय मंत्र्यांच्या आदेशानुसार शाळांना मंजुरी देण्यात आली.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण शाळांना मान्यता देण्याचे अधिकार सचिव स्तरीय समितीला होते. समितीने आधीच नाकारलेल्या/विचारात न घेतलेल्या शाळांना मान्यता देणे हे योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे उल्लंघन आहे. शिवाय, मान्यता नसलेल्या शाळांच्या समावेशामुळे नियम-आधारीत प्रशासनाला बगल देवून प्रणालीत पक्षपात होण्याचा धोका प्रतिबिंबित होतो.

2.1.5.4 समितीच्या मान्यतेशिवाय विद्यार्थ्यांसाठी नवीन प्रवेश

लेखापरीक्षणाच्या निदर्शनास आले की विभागाने खाली दिलेल्या तपशीलानुसार समितीच्या मान्यतेशिवाय शैक्षणिक वर्ष 2018-19 आणि 2019-20 साठी 10 शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांसाठी अतिरिक्त नवीन प्रवेश देण्यास मान्यता दिली.

- शैक्षणिक वर्ष 2018-19 साठी एका[16] शाळेत समितीने 75 नवीन प्रवेशांना मान्यता दिली, परंतु विभागाने जारी केलेल्या शासन निर्णयात मूळच्या मान्यतेपेक्षा 25 ने जास्त अश्या 100 नवीन प्रवेशांना मान्यता देण्यात आली, त्याचप्रमाणे तीन[17] शाळांमध्ये या समितीने कोणत्याही नवीन प्रवेशाला मान्यता दिली नाही. मात्र, विभागाने जारी केलेल्या शासन निर्णयात दोन शाळांसाठी 100 नवीन प्रवेश आणि एका शाळेसाठी 150 नवीन प्रवेशांना मान्यता देण्यात आली.

---

16 आर.पी. गोडगे पाटील इंग्लिश मीडियम स्कूल, सिन्नर.

17 (i) ॐ गुरुदेव इंग्लिश मीडियम स्कूल, अहिल्यानगर (ii) परिक्रमा पब्लिक स्कूल, अहिल्यानगर (iii) आत्मा मलिक इंग्लिश मीडियम गुरुकुल, नाशिक.

- शैक्षणिक वर्ष 2019-20 साठी तीन शाळांमध्ये[18] नवीन प्रवेशासाठी एकूण 200 जागा समितीने मंजूर केल्या होत्या. मात्र, या तिन्ही शाळांना विशेष बाब म्हणून 100 अतिरिक्त जागा मंजूर करण्यात आल्या होत्या. इतर तीन शाळांमध्ये[19] समितीने नवीन प्रवेश मंजूर केले नाहीत. मात्र, या तिन्ही शाळांना विशेष बाब म्हणून 250 नवीन प्रवेश मंजूर करण्यात आले होते.

  समितीच्या शिफारशींचा संदर्भ न घेता अतिरिक्त नवीन प्रवेशांना मंजुरी देऊन, विभागाने संस्थात्मक मान्यता यंत्रणा कमकुवत केली आणि प्रवेश क्षमतेच्या मनमानी विस्तारासाठी वाव निर्माण केला.

शासनाने नमूद केले (मे 2025) की माननीय मंत्र्यांच्या आदेशानुसार नवीन विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात आला.

विहित प्रक्रियेचे पालन न करता चार शाळांमध्ये मंजूर झालेल्या अतिरिक्त जागांमुळे पारदर्शकतेशी तडजोड झाली आणि निवड प्रक्रियेला पक्षपात आणि सार्वजनिक निधीच्या चुकीच्या वाटपाचा धोका निर्माण झाला म्हणून हे उत्तर स्वीकारार्ह नाही.

2.1.5.5 सचिव स्तरावरील समितीने मंजूर केलेल्या शाळांना मान्यता देण्यात येणाऱ्या शासन निर्णयातून वगळले गेले.

विभागाने जारी केलेल्या शासन निर्णयात (ऑगस्ट 2009) अशी तरतूद होती की शाळांची निवड सचिव स्तरावरील समितीद्वारे केली जाईल जी शाळांची निवड करण्यासाठी आणि त्यांना देय शुल्क निश्चित करण्यासाठी एकमेव प्राधिकारी असेल.

लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले की, 2018-19 साठी शाळांची निवड करण्यासाठी जून आणि जुलै 2018 मध्ये सचिव स्तरावरील समितीची बैठक झाली होती. या समितीने अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त नाशिक अंतर्गत 53 शाळांना मान्यता दिली असली तरी त्यानंतरच्या ऑगस्ट 2018 मध्ये जारी करण्यात आलेल्या शासन निर्णयात केवळ 47 शाळांचा समावेश होता. अश्याप्रकारे, शासन निर्णयात या मान्यताप्राप्त सहा[20] शाळांना वगळण्यात आले होते. लेखापरीक्षणात या सहा शाळांना 2018-19 या वर्षासाठी एकूण ₹16.19 कोटी प्राप्त झाले होते हे निदर्शनास आले.

---

[18] (i) एस.एन.डी. इंग्लिश मीडियम स्कूल (सी.बी.एस.ई.), नाशिक (ii) प्रवरा पब्लिक स्कूल, अहिल्यानगर (iii) प्रवरा गर्ल्स इंग्लिश मीडियम स्कूल, अहिल्यानगर.

[19] (i) मार्कंडेय पब्लिक स्कूल, यवतमाळ (ii) भावना पब्लिक स्कूल, वाशिम (iii) एस.एन.डी.इंग्लिश मीडियम स्कूल (एस.एस.सी.), नाशिक

[20] (1) हस्ती पब्लिक स्कूल, दोंडाईचा, धुळे (2) डी.एस.अहीर पब्लिक स्कूल, विठेवाडी, नाशिक (3) ब्रह्मा व्हॅली पब्लिक स्कूल व ज्युनियर कॉलेज, अजनेरी, नाशिक (4) शताब्दी इंग्लिश मीडियम स्कूल, अगासखिंड, नाशिक (5) बियानी पब्लिक स्कूल, भुसावळ, जळगाव (6) जैन इंटरनॅशनल स्कूल, पळसखेडा, जळगाव

समितीने मंजूर केलेल्या परंतु शासन निर्णयात वगळलेल्या शाळांची नावे शासन निर्णय जारी करण्यातील आणि वैध मंजुरी आदेशाशिवाय केलेल्या प्रदानातील अनियमितता अंतर्गत नियंत्रण कमकुवत असल्याचे दर्शवितात.

उत्तरादाखल शासनाने नमूद केले (मे 2025) की, सचिव स्तरावरील समितीने 27.07.2018 रोजी 53 शाळांना मान्यता दिली असली तरी, या संदर्भात जारी करण्यात आलेल्या संबंधित शासन निर्णयात केवळ 47 शाळांचा समावेश होता. समितीच्या मंजुरीच्या आधारे या सहा शाळांना अनुदान मंजूर करण्यात आले.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण शासन निर्णयाद्वारे औपचारिक केल्यावरच योजनेंतर्गत शाळांची मान्यता वैध असते. या सहा शाळांचा समावेश असलेले शासकीय निर्णय अस्तित्वात नसल्यामुळे, अनुदान जारी करण्यास योग्य मंजुरी नव्हती. जारी केलेल्या शासन निर्णयात या शाळांचा समावेश नसल्याने त्यांची मान्यता आणि संबंधित खर्च अनियमित ठरले.

2.1.5.6 योजनेंतर्गत रद्द करण्यात आलेल्या शाळा सुरू ठेवल्या गेल्या

शैक्षणिक वर्ष 2022-23 साठी शाळांच्या निवडीसाठी शासन निर्णय सप्टेंबर 2022 मध्ये जारी करण्यात आले होते आणि अनिवार्य अटींची पूर्तता न केल्यामुळे, आवश्यक सुविधांचा अभाव आणि शाळांचे कमी श्रेणी गुण यामुळे चार[21] अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त अधिकार क्षेत्रातील 13 शाळांची मान्यता रद्द करण्यात आली होती.

रद्द करण्यात आलेल्या 13 शाळांमधील विद्यार्थ्यांना शासकीय इंग्रजी माध्यम शाळा व योजनेंतर्गत इतर शाळांमध्ये समायोजित करण्यासाठी संबंधित अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी आयुक्त, आदिवासी विकास विभागामार्फत सात दिवसांच्या आत विभागाला प्रस्ताव सादर करणे आवश्यक होते. मात्र, या संदर्भात विभागाकडून कोणतीही कार्यवाही करण्यात आली नाही. त्यानंतर विभागाने वर्षाच्या मध्यात हस्तांतरित होणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे संभाव्य शैक्षणिक नुकसान पाहून रद्द केलेल्या शाळांना एक वर्षाची सूट दिली (नोव्हेंबर 2022).

अश्याप्रकारे, शासन निर्णयास विलंब झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांना आवश्यक शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव असलेल्या शाळांमध्ये शिक्षण घेणे भाग पडले.

शासनाने हे मान्य केले (मे 2025) की शैक्षणिक वर्षाच्या मध्यभागी इतर शाळांमध्ये झालेल्या समायोजनामुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान लक्षात घेऊन शाळांना एक वर्षाची सूट देण्यात आली.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण शासन निर्णय जारी करण्यात विभागाने केलेला विलंब ही टाळता येण्याजोगी चूक होती, ज्यामुळे अशी परिस्थिती निर्माण झाली की अनिवार्य आवश्यकता पूर्ण न करणाऱ्या शाळांना सवलत द्यावी लागली. यामुळे विद्यार्थ्यांना

[21] ठाणे, नाशिक, अमरावती आणि नागपूर

विहित शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधांच्या मानकांचा अभाव असलेल्या संस्थांमध्ये जावे लागले.

2.1.5.7 शिक्षकांची इंग्रजी भाषेची परीक्षा न घेणे

विभागाने एक आदेश जारी केला (जून 2018) की शाळांमधील शिक्षकांना इंग्रजी भाषा वाचता, लिहिता आणि अस्खलितपणे बोलता येणे आवश्यक आहे. या संदर्भात शिक्षकांची परीक्षा विभागाकडून घेणे आवश्यक होते आणि ही परीक्षा शाळांसाठी बंधनकारक होती.

लेखापरीक्षणाच्या निदर्शनास आले की विभागाने 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत कोणत्याही शाळेतील शिक्षकांसाठी अश्या प्रकारच्या कोणत्याही परीक्षा घेतल्या नाहीत. परिणामी, आदेशात नमूद केल्यानुसार आवश्यक परीक्षा न घेतल्याने, इंग्रजी भाषेमध्ये प्रावीण्य असलेले सक्षम शिक्षक शाळांमध्ये कार्यरत आहेत की नाही याची खातरजमा विभागाने केली नव्हती.

शासनाने लेखापरीक्षण निरीक्षण स्वीकारले आणि नमूद केले (मे 2025) की शाळांच्या शिक्षकांसाठी इंग्रजी भाषेची आवश्यक परीक्षा घेण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत.

शिक्षकांसाठी आवश्यक इंग्रजी भाषेची परीक्षा घेण्याच्या सूचना आता देण्यात आल्या आहेत, असे शासनाने नमूद केले असले तरी त्याच्या अंमलबजावणीसाठी कोणतीही कालबद्ध योजना आखलेली नाही. वस्तुस्थिती अशी राहिली आहे की, वर्षानुवर्षे ही परीक्षा न घेतल्यामुळे शिक्षकांकडे आवश्यक इंग्रजी प्रावीण्य आहे याची खातरजमा विभागाला करता आली नाही. परिणामी, शाळा ज्या सेवांसाठी निधी प्राप्त करतात त्या सेवा देत आहेत याची खात्री नाही, ज्यामुळे इंग्रजी माध्यमात शिक्षण देण्याचे उद्दीष्ट विफल ठरले.

2.1.6 वित्तीय व्यवस्थापन

2.1.6.1 शाळांनी योजनेसाठी स्वतंत्र लेखे तयार करण्याच्या निर्देशांचा अभाव

आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी जारी केलेला (जून 2016 व मे 2018) शासन निर्णय प्रस्तावित करतात की या योजनेंतर्गत निवड झालेल्या शाळांना ऑनलाइन प्रणालीत शाळांना प्राप्त झालेल्या श्रेणीच्या आधारे प्रति विद्यार्थी वार्षिक शुल्क प्रदान केले जावे. शिक्षण शुल्क, पुस्तके व लेखन सामग्री, खानावळ शुल्क, शालेय गणवेष व विद्यार्थ्यांना वितरित करण्यात येणारे इतर साहित्य, वसतिगृहाचा खर्च आदी खर्च भागविण्यासाठी शाळांना एकरकमी शुल्क प्रदान केले जाते.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये या योजनेंतर्गत प्राप्त झालेल्या निधीच्या संदर्भात शाळेद्वारे स्वतंत्र लेखे ठेवण्याची तरतूद नव्हती. शाळांना वितरित केलेला निधी आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी वापरला गेला की नाही याबाबतही विभागाकडे कोणतीही माहिती नव्हती.

शाळांनी स्वतंत्र लेखे न ठेवल्याबद्दलचे परिच्छेद भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या वर्ष 2014-15 साठीच्या अहवालात देखील समाविष्ट करण्यात आले होते. लेखापरीक्षण निरीक्षणाच्या उत्तरादाखल विभागाने शाळांनी स्वतंत्र लेखे ठेवण्याबाबत निर्देश जारी करण्याचे मान्य केले होते. विभागाने लोकलेखा समितीच्या बैठकीमधील चर्चेमध्ये शाळा स्वतंत्र लेखे ठेवत असल्याचे नमूद केले. परंतु, विभागाच्या अभिलेखांमध्ये स्वतंत्र लेखे ठेवण्याबाबतचे कोणतेही आदेश/शासन निर्णय मिळाले नाहीत.

शासनाने नमूद केले (फेब्रुवारी 2024) की योजनेंतर्गत प्राप्त झालेल्या निधीसाठी शाळांनी स्वतंत्र लेखे ठेवण्याबाबत निर्देश जारी केले जातील.

विभागाने यापूर्वी स्वतंत्र लेखे ठेवण्यासाठी सूचना देण्याचे मान्य केले होते आणि त्यानंतर लोकलेखा समितीसमोर सादर केले होते की असे लेखे ठेवले जात होते, परंतु ते सिद्ध करण्यासाठी कोणतेही आदेश किंवा शासन निर्णयासंबंधीचे अभिलेख उपलब्ध नव्हते. सूचना जारी केल्या जातील या शासनाच्या उत्तराने निष्क्रियता कायम असल्याचे निर्देशित केले.

2.1.6.2 शाळांना योजनेंतर्गत प्राप्त झालेल्या निधीसंदर्भात उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्याबाबतच्या सूचनांचा अभाव

विभागाने जारी केलेल्या शासन निर्णयात (जून 2016 व मे 2018) या योजनेंतर्गत निवड झालेल्या शाळांना शिक्षण शुल्क, पुस्तके व लेखनसामग्री, खानावळ शुल्क, शालेय गणवेष व विद्यार्थ्यांना वितरित करण्यात येणारे इतर साहित्य, वसतिगृहाचा खर्च आदी खर्च भागविण्यासाठी शाळेच्या श्रेणीनुसार प्रति विद्यार्थी वार्षिक शुल्क प्रदान करण्याचे नमूद केले होते.

मुंबई वित्तीय नियम, 1959 च्या नियम 149 अन्वये परिशिष्ट 22 मध्ये शैक्षणिक संस्था, स्थानिक संस्था, सहकारी संस्थांना देण्यात येणारी सहाय्यक अनुदाने व विद्यार्थ्यांना देण्यात येणारी शिष्यवृत्ती विहित मुदतीतच इच्छित हेतूसाठीच वापरण्यात यावी, असे विहित करण्यात आले आहे. या संस्थांनी देयक पारित करण्याच्या दिनांकापासून एक वर्षाच्या आत सहाय्यक अनुदानासंबंधी उपयोगिता प्रमाणपत्रे विहित नमुन्यात सादर करणे आवश्यक होते. वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी त्यांच्या 12 जानेवारी 2023 च्या शासन निर्णयाद्वारे सशर्त अनुदान स्वरुपात मुख्य शीर्ष 2225-अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीयांचे कल्याण, याखालील तपशीलवार शीर्ष 31-सहाय्यक अनुदान(वेतनेतर) अंतर्गत वितरीत केलेल्या निधीसाठी उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करणे बंधनकारक आहे असे स्पष्ट केले.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की 2018-19 ते 2023-24 या कालावधीत या योजनेंतर्गत ₹1,398.62 कोटींचे[22] अनुदान वितरित केले गेले असले तरी, शाळांना

[22] वर्ष-निहाय केलेला खर्च: 2018-19: ₹297.34 कोटी, 2019-20: ₹241.41 कोटी, 2020-21: ₹85.32 कोटी, 2021-22: ₹149.99 कोटी, 2022-23: ₹324.58 कोटी आणि 2023-24: ₹299.98 कोटी

उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यासाठी कोणत्याही सूचना/आदेश/मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करण्यात आली नव्हती.

शाळांना उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्याची आवश्यकता असलेल्या कोणत्याही सूचना/आदेश/मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अनुपस्थितीमुळे निधीचा गैरवापर, फेरफार किंवा गैरवाटप होण्याचा जास्त धोका होता. अनिवार्य अहवाल आणि खर्चाची पडताळणी न करता, वितरित अनुदान इच्छित हेतूंसाठी वापरले गेले असल्याची खात्री विभागात नसल्याने वित्तीय जबाबदारी व अंतर्गत नियंत्रणे कमकुवत झाली.

शासनाने नमूद केले (मे 2025) की शाळांनी मागील वर्षांत त्यांना मिळालेल्या निधीच्या संदर्भात उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यासाठी सूचना जारी केल्या जातील आणि आवश्यक उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर न केल्यास शाळांना पुढील अनुदान दिले जाणार नाही याची खात्री केली जाईल.

लेखापरीक्षणाने शासनाच्या आश्वासनाची दखल घेतली तथापि, मागील आणि भविष्यातील शैक्षणिक वर्षांसाठी उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करणे, पडताळणी आणि संनियंत्रणासाठी एक औपचारिक चौकट स्थापित करणे अत्यावश्यक आहे.

2.1.6.3 अनिवासी शाळांना निवासी शाळेप्रमाणे प्रदान

या योजनेनुसार निवासी सुविधा असलेल्या शाळांमध्येच विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जात होता. विद्यार्थ्यांना साबण, टूथब्रश, गणवेश, टॉवेल, बूट, दफ्तर, शाळेची पुस्तके अश्या वस्तू आणि दिवसातून दोन वेळा जेवण आणि नाश्ता देण्यात येत होता. शाळांची श्रेणी विचारात घेऊन प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे वार्षिक शुल्क निश्चित करण्यात आले होते. शैक्षणिक वर्ष 2016-17 पासून 60 ते 69, 70 ते 79 आणि 80 वर श्रेणी असलेल्या शाळांसाठी अनुक्रमे ₹50,000, ₹60,000 आणि ₹70,000 शुल्क देय होते.

ही योजना केवळ निवासी सुविधा असलेल्या शाळांना लागू असल्याने अनिवासी शाळा[23] या योजनेसाठी पात्र नाहीत. मात्र, अनिवासी शाळांना देय असलेल्या शुल्काचा प्रस्ताव सादर करण्याचे निर्देश विभागाने आयुक्तांना दिले (मे 2019) ज्याला अंतिम करण्यात आले नव्हते (फेब्रुवारी 2024).

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, ऑगस्ट 2018 आणि सप्टेंबर 2022 मध्ये शैक्षणिक वर्ष 2018-19 ते 2022-23 यासाठी अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर अंतर्गत आठ अनिवासी शाळा[24] आणि अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती अंतर्गत

---

[23] अनिवासी शाळांमध्ये विद्यार्थी फक्त दिवसाच्या वेळेत शाळेत येतात.

[24] (1) जी. एस. रायसोनी विद्यानिकेतन, सुकळी, नागपूर (2) जी. एच. रायसोनी विद्यानिकेतन अंबाझरी, नागपूर, (3) पोद्दार इंटरनॅशनल स्कूल, भंडारा, (4) पोद्दार इंटरनॅशनल स्कूल, गोंदिया (5) पोद्दार इंटरनॅशनल स्कूल, नागपूर (6) रॉयल गोंडवाना पब्लिक स्कूल, नागपूर (7) आदर्श संस्कार विद्यालय, श्रीकृष्ण नगर, नागपूर, (2022-23 साठी दिवसाचे वसतिगृह) (8) आदर्श संस्कार विद्यालय, नागपूर (केवळ 2022-23 साठी दिवसाचे वसतिगृह)

अनिवासी शाळांना[25] मान्यता देण्यात आली होती आणि या शाळांना नियमित निवासी शाळांच्या समान स्तरावर ₹24.99 कोटी प्रदान केले होते. योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये अनिवासी शाळांसाठी तरतूद नसल्याने अनिवासी शाळांना प्रदान केलेले ₹24.99 कोटी अनियमित[26] होते.

नऊ अनिवासी शाळांना ₹24.99 कोटी जारी केल्याने अधिक निधी प्रदान केला गेला, कारण अनिवासी शाळांना त्या प्रमाणात परिचालन खर्च करावा लागत नाही. यामुळे या योजनेवर केवळ आर्थिक बोजा निर्माण झाला नाही तर असमानता देखील निर्माण झाली आणि निवासी सुविधा प्रदान करणाऱ्या वसतिगृह शाळांची गैरसोय झाली. तसेच, योजनेंतर्गत समाविष्ट नसलेल्या शाळांच्या श्रेणीचा लाभ देऊन, विभागाने औपचारिक सुधारणा न करता योजनेच्या व्याप्तीमध्ये प्रभावीपणे बदल केला, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि योजनेच्या अंमलबजावणीची अखंडता कमी केली.

शासनाने हे मान्य केले (फेब्रुवारी 2024) की योजनेंतर्गत अनिवासी शाळांना मान्यता देण्याबाबतचे निर्देश जारी केले गेले नाहीत परंतु अनिवासी शाळेला मान्यता देण्यात आली. शासनाने पुढे नमूद केले (मे 2025) की, 2023-24 मध्ये या योजनेंतर्गत कोणत्याही अनिवासी शाळेला मान्यता देण्यात आली नाही.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण अनिवासी शाळांना मान्यता दिल्यामुळे आणि प्रदाने केल्यामुळे योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे उल्लंघन झाले आहे, ज्यामुळे अतिरिक्त प्रदाने झाली आणि असमानता उद्‌भवली आणि औपचारिक निर्देशांच्या अनुपस्थितीमुळे या योजनेंतर्गत समाविष्ट नसलेल्या अनिवासी शाळांना मान्यता आणि प्रदाने केल्याचे समर्थन केले जात नाही.

2.1.7 संनियंत्रण आणि मूल्यांकन

2.1.7.1 त्रैमासिक तपासणी आणि आकस्मिक तपासणीचा अहवाल सादर न करणे

विभागाने जारी केलेल्या शासन निर्णयात (ऑगस्ट 2017) अशी तरतूद आहे की प्रत्येक प्रकल्प अधिकाऱ्याने शैक्षणिक सुविधांची उपलब्धता आणि विद्‌यार्थ्यांची उपस्थिती तपासण्यासाठी प्रत्येक तिमाहीत त्याच्या अधिकारक्षेत्रातील प्रत्येक नामांकित शाळेला भेट द्‌यावी. पडताळणीनंतर प्रकल्प अधिकाऱ्याने संबंधित अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांमार्फत या संदर्भातील अहवाल आयुक्तांना सादर करणे आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त, 2019-20, 2021-22 आणि 2022-23 या वर्षांसाठी शाळांची निवड अधिकृत करणाऱ्या शासन निर्णयात नमूद केले आहे की, संबंधित प्रकल्प अधिकारी पहिल्या आणि दुसऱ्या शैक्षणिक सत्रात शाळेला दोन वेळा आकस्मिक भेट देऊन विभागाला त्यांच्या संबंधित अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांद्‌वारे शाळेतील सौहार्दपूर्ण वातावरण राखणे, विद्‌यार्थ्यांना दिली जाणारी वागणूक, आवश्यक सुविधांची उपलब्धता

[25] जीवन विकास कॉन्व्हेंट, डोणगाव, बुलढाणा.

[26] अतिरिक्त प्रदानाची गणना करण्याकरिता घटक-निहाय शुल्काची विभागणी उपलब्ध नव्हती.

वैद्यकीय उपचार, शिक्षणाची गुणवत्ता, पोषण इ. उपलब्ध करुन देणे याविषयी अहवाल सादर करेल.

2018-19 ते 2022-23 दरम्यान, आयुक्त कार्यालय आणि चार अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त कार्यालयांना प्रकल्प अधिकाऱ्यांकडून कोणतेही तपासणी अहवाल प्राप्त झाले नाहीत. त्याचप्रमाणे, संबंधित प्रकल्प अधिकाऱ्यांद्वारे अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त कार्यालयात आकस्मिक तपासणी अहवाल सादर करण्यात आला नाही. या त्रैमासिक तपासणी आणि आकस्मिक तपासणी अहवालाच्या अनुपस्थितीत, आयुक्त कार्यालय आणि अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांद्वारे संनियंत्रण कुचकामी राहिले. त्यामुळे आवश्यक सुविधांची उपलब्धता, शिक्षणाची गुणवत्ता आणि विद्यार्थ्यांची उपस्थिती यांची पडताळणी करण्यासाठी प्रकल्प अधिकारी नियमित तपासणी करतात की नाही याची खात्री आयुक्त कार्यालयाला करता आली नाही.

शासनाने हे मान्य केले (मे 2025) की प्रकल्प अधिकारी स्तरावर केलेल्या तपासणी/आकस्मिक तपासणीचे अहवाल वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे सादर केले गेले नाहीत आणि पुढे नमूद केले की विभागाने नामांकित शाळांच्या तपासणीसाठी ई-तपासणी अनुप्रयोग विकसित केले आहे. मात्र, विभागाने या अनुप्रयोगाचा वापर अद्याप सुरू केलेला नाही.

अहवाल सादर केला गेला नाही ही शासनाची स्वीकृती ही एक प्रणाली त्रुटी दर्शवते, ज्यामुळे संनियंत्रण कुचकामी ठरले. ई-तपासणी अनुप्रयोग विकसित केले गेले आहे, असे शासनाने उत्तर दिले आहे, त्यात प्रभावी संनियंत्रण सुनिश्चित करण्यासाठी आणि त्याच्या अंमलबजावणीसाठी कालबद्ध योजना निर्दिष्ट केलेली नाही.

2.1.7.2 विद्यार्थ्यांना साहित्याचे वितरण न करणे आणि शाळांमध्ये साहित्य वितरणावर संनियंत्रण नसणे

विभागाने जारी केलेल्या शासन निर्णयात असे नमूद केले आहे (मे 2018) की शाळेने विद्यार्थ्यांना शाळेचा गणवेष, मैदानी खेळ गणवेष, नाईट ड्रेस, स्कूल बॅग, पुस्तके आणि लेखन साहित्य सामग्री आणि वैयक्तिक वापराच्या इतर वस्तू यासारख्या विशिष्ट वैयक्तिक वस्तू प्रदान केल्या पाहिजेत. विद्यार्थ्यांना साहित्य वाटप करताना संबंधित प्रकल्प कार्यालयाचा प्रतिनिधी शाळेत उपस्थित असणे आवश्यक आहे. लेखनसामग्री/इतर वैयक्तिक वापरच्या साहित्याचे वितरण न केल्यास/अंशतः वितरण केल्यास शाळेवर एकूण देय शुल्काच्या 10 टक्के दंड आकारला जात होता.

लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले की, निवडलेल्या आठ केंद्रांमध्ये प्रकल्प कार्यालयाच्या प्रतिनिधीच्या उपस्थितीत साहित्याच्या वितरणाशी संबंधित नोंदी उपलब्ध नव्हत्या. लेखापरीक्षणाने 40 शाळांमधील 503 विद्यार्थ्यांचे लाभार्थी सर्वेक्षण देखील केले. लाभार्थी सर्वेक्षणाच्या निष्कर्षातून असे दिसून आले आहे की, अनेक विद्यार्थ्यांना स्कूल बॅग, शाळेचा गणवेश, बूट, लेखनसामग्री इत्यादी आवश्यक साहित्य पुरविले गेले नाही.

मूलभूत वस्तूंच्या अभावामुळे शिकण्याच्या वातावरणावर विपरित परिणाम होतो, कारण विद्यार्थ्यांना वर्गातील क्रियाकलापांमध्ये प्रभावीपणे भाग घेण्यासाठी संघर्ष करावा लागू शकतो आणि परिणामी उपस्थिती आणि शैक्षणिक कामगिरीवर होणारा नकारात्मक परिणाम नाकारता येत नाही.

विविध अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त/प्रकल्प अधिकारी कार्यालयात निदर्शनास आलेली साहित्याचे वितरण न केल्याबद्दल किंवा अंशतः वितरण केल्याबद्दल शाळांवर आकारण्यात आलेल्या दंडाची उदाहरणे खाली नमूद करण्यात आली आहेत:

- 2018-19 आणि 2019-20 दरम्यान प्रकल्प अधिकारी, नाशिक मध्ये 14 शाळांना ₹54,33,780 दंड ठोठावण्यात आला.
- 2022-23 या वर्षात अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, ठाणे (दंड ₹22,27,600) येथे पाच प्रकरणे, प्रकल्प अधिकारी, राजूर (दंड ₹1,74,000 आकारला) येथे एक प्रकरण, प्रकल्प अधिकारी, नाशिक येथे पाच प्रकरणे (दंड ₹12,64,000 आकारला) आणि अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती येथे सात प्रकरणे (दंडाची रक्कम उपलब्ध नाही) निदर्शनास आली.

या अटींचे पालन न केल्याबद्दल दंड आकारला जात असला तरी, या साहित्याचा पुरवठा सुनिश्चित करण्यासाठी किंवा शाळांना ते प्रदान करण्यास भाग पाडण्यासाठी यंत्रणेत प्रणालीचा अभाव आहे. हे सर्व विद्यार्थ्यांसाठी पूरक आणि सक्षम शैक्षणिक वातावरण प्रदान करण्याच्या योजनेच्या परिणामकारकतेवर मर्यादा घालते.

शासनाने नमूद केले (मे 2025) की विद्यार्थ्यांना साहित्य वितरित न केल्यास शाळांवर दंड आकारला जातो.

दंड आकारणे हा एक अडथळा म्हणून कार्य करू शकतो, परंतु यामुळे विद्यार्थ्यांना वर्गातील प्रभावी सहभागासाठी आवश्यक असलेल्या वस्तू प्रत्यक्षात मिळतील याची खात्री होत नाही, त्यामुळे योजनेच्या अंमलबजावणीत त्रुटी निर्माण होते.

2.1.7.3 नामांकित शाळांचे प्रलंबित मूल्यांकन

विभागाने (सप्टेंबर 2022) तपासणी समिती आणि पर्यवेक्षी समिती स्थापन केली, ज्यात राज्यातील नामांकित शाळांचे मूल्यांकन करण्यासाठी राज्य शासनाच्या इतर विभागांच्या अधिकाऱ्यांचा समावेश होता. आदिवासी विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण आणि पुरेशा सुविधा नामांकित शाळा पुरवत आहेत की नाही हे तपासणे हा या मूल्यांकनाचा उद्देश होता. शाळांच्या तपासणीनंतर तपासणी समितीने पर्यवेक्षी समितीला अहवाल सादर करणे आवश्यक होते. तपासणी समितीच्या अहवालाची तपासणी केल्यानंतर, पर्यवेक्षी समितीने आपला अहवाल आयुक्तांना सादर करावयाचा होता ज्यामध्ये या योजनेंतर्गत शाळा सुरू ठेवाव्यात की नाही याची शिफारस केली जाऊन डिसेंबर 2022 च्या दुसऱ्या आठवड्यापर्यंत हा अहवाल शासनास पाठविणे आवश्यक होते.

2022-23 या शैक्षणिक वर्षासाठी या योजनेंतर्गत 157 शाळांना मान्यता देण्यात आली. लेखापरीक्षणात असे दिसून आले की 28[27] प्रकल्प अधिकाऱ्यांपैकी दोन प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी[28] त्यांच्या अधिकारक्षेत्रातील 13 शाळांचे मूल्यांकन अहवाल आयुक्त कार्यालयाला सादर केले होते. समित्यांद्वारे शाळांचे विलंबित/अपुरे मूल्यांकन केल्यामुळे इतर विभागांच्या अधिकाऱ्यांकडून स्वतंत्रपणे दर्जेदार शिक्षण आणि पुरेशा सुविधा सुनिश्चित करण्याचे उद्दीष्ट साध्य झाले नाही.

अपुरे आणि विलंबित स्वतंत्र मूल्यांकनांमुळे योजनेची संनियंत्रण यंत्रणा कमकुवत झाली, ज्यामुळे शाळेची मान्यता सुरू ठेवण्याचे किंवा बंद करण्याचे औचित्य सिद्ध करण्यासाठी विभागाला आधार मिळाला नाही. परिणामी, मान्यता निर्णयांनी यथास्थिती दृष्टिकोन अवलंबून स्वतंत्र मूल्यांकनाचा मूळ हेतू विफल ठरविला.

शासनाने उत्तरादाखल नमूद केले (मे 2025) की 31 शाळांच्या संदर्भात मूल्यांकन अहवाल प्राप्त झाला आहे आणि आता समितीद्वारे सर्व शाळांची तपासणी केली जात आहे याची खात्री केली जाईल.

31 शाळांचे मूल्यांकन अहवाल प्राप्त झाले आहेत, असे शासनाचे उत्तर संथ आणि अपुरी प्रगती दर्शविते. आता तपासणी सुनिश्चित केली जाईल अशी हमी दिली जात असली तरी या हमीद्वारे विलंबाची जबाबदारी घेतली गेली नाही आणि प्रलंबित तपासणी पूर्ण करण्यासाठी कोणतीही मुदत दिली गेली नाही.

निष्कर्ष

लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले की मंजूर प्रवेशाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष प्रवेशात 2021-22 मधील आठ टक्के 2018-19 दरम्यान 33 *टक्क्यांची* कमतरता होती. वर्ष 2022-23 मध्ये, विभागाने सुरुवातीला पात्र अर्जदारांकडून दुसऱ्या इयत्तेसाठी अर्ज मागवले होते, परंतु नंतर इयत्ता दुसरीत प्रवेश न देण्याचा निर्णय घेतला परिणामी 1,902 पात्र अर्जदारांना प्रवेश नाकारण्यात आला. योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये याबाबत कोणतीही तरतूद नसतानाही विभागाने 26 शाळांच्या श्रेणीत सुधारणा केली. विभागाने शाळांच्या निवडीच्या विविध टप्प्यांसाठी स्वतःच्या निर्धारित वेळेचे उल्लंघन केले ज्यामुळे शाळांच्या निवडीला विलंब झाला आणि परिणामी विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशास विलंब झाला. अनिवार्य पात्रतेचे निकष पूर्ण न करणाऱ्या शाळांची या योजनेंतर्गत निवड करण्यात आली. या योजनेंतर्गत प्राप्त झालेल्या निधीच्या संदर्भात शाळांनी स्वतंत्र लेखे ठेवणे आणि उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या नाहीत. प्रकल्प अधिकारी स्तरावर केलेली शाळांची तपासणी/आकस्मिक तपासणी याबाबतचे विहित अहवाल वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना सादर केले जात नव्हते. विद्यार्थ्यांना विशिष्ट वैयक्तिक आणि लेखन सामग्री वस्तूंच्या वितरणावर कोणतेही संनियंत्रण ठेवले जात नव्हते.

---

[27] 30 प्रकल्प अधिकाऱ्यांपैकी, दोन प्रकल्प अधिकारी जसे (i) प्रकल्प अधिकारी, डहाणू आणि (ii) प्रकल्प अधिकारी, मुंबई यांच्याकडे या योजनेंतर्गत शाळा नव्हत्या.

[28] प्रकल्प अधिकारी, घोडेगाव आणि प्रकल्प अधिकारी, सोलापूर.

शिफारसी

- *राज्य शासनाने प्रवेशासाठी वास्तववादी लक्ष्य निश्चित करून सर्व पात्र विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गावाजवळील शाळांमध्ये या योजनेंतर्गत प्रवेश दिला जाईल याची खात्री करावी.*
- *राज्य शासनाने सचिव स्तरीय समितीने विधीवत मान्यता दिलेल्या* नामांकित *शाळांच्या श्रेणींमध्ये कोणत्याही सुधारणेसाठी कालबद्ध पद्धतीने योग्य धोरण विहित केले गेले आहे याची खात्री करावी.*
- *राज्य शासनाने विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान टाळण्यासाठी शैक्षणिक वर्ष सुरू होण्यापूर्वी शाळा निवडीची प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे याची खात्री करावी.*
- *राज्य शासनाने या योजनेंतर्गत प्राप्त झालेल्या निधीच्या संदर्भात स्वतंत्र लेखे तयार करून उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्याच्या सूचना द्याव्यात.*
- *राज्य शासनाने प्रभावी संनियंत्रणासाठी शाळांच्या त्रैमासिक तपासणी/ आकस्मिक निरिक्षणाचे अहवाल वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे सादर करणे सुनिश्चित करावे.*
- *राज्य शासनाने विद्यार्थ्यांच्या साहित्य वितरणावर योग्य संनियंत्रण ठेवावे.*

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागावरील विषयनिष्ठ अनुपालन लेखापरीक्षण

2.2 मागासवर्गीय विद्यार्थांच्या वसतिगृहांचे कामकाज

2.2.1 परिचय

अनुसूचित जाती आणि इतर दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांना चालना देण्यासाठी धोरणे, योजना आणि कार्यक्रम तयार करणे/अंमलबजावणी करणे ही सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाची सर्वतोपरी जबाबदारी आहे. सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभाग या उपक्रमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी अर्थसंकल्पीय तरतुदी करतो आणि आपल्या प्रादेशिक आणि जिल्हास्तरीय कार्यालयांद्वारे प्रशासकीय आणि संनियंत्रण संस्था म्हणून देखील कार्य करतो. अनुसूचित जाती आणि इतर दुर्बल घटकातील विद्यार्थ्यांना शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी निवास आणि इतर सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने वसतिगृहे स्थापन केली आहेत. शासकीय वसतिगृहात मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या विविध प्रवर्गांच्या प्रवेशासाठी विभागाने आरक्षण[29] निर्धारित केले (डिसेंबर 2018) आहे.

31 मार्च 2024 अखेरीस महाराष्ट्र राज्यात 443 शासकीय वसतिगृहे (मुलांसाठी 230 आणि मुलींसाठी 213) कार्यरत होती, ज्यामध्ये 43,858 विद्यार्थ्यांनी (23,208 मुले

[29] (i) अनुसूचित जाती -80 टक्के (ii) अनुसूचित जमाती -तीन टक्के (iii) विमुक्त जाती आणि भटक्या जमाती -पाच टक्के (iv) आर्थिक मागास वर्ग (ईबीसी) आणि इतर मागासवर्ग (ओबीसी) - पाच टक्के (v) विशेष मागासवर्ग - दोन टक्के (vi) अपंग - तीन टक्के (vii) अनाथ - दोन टक्के

आणि 20,650 मुली) नोंदणी केली होती. याशिवाय, राज्यात शासन अनुदानित 2,388 वसतिगृहे अशासकीय संस्थांमार्फत चालविली जात होती (मुलांसाठी 1,804 आणि मुलींसाठी 584) आणि ज्यामध्ये 98,756 विद्यार्थी (78,863 मुले व 19,893 मुली) नोंदणीकृत होते. याशिवाय, अनुसूचीत जाती आणि नव-बौद्ध[30] प्रवर्गातील ज्या विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची सुविधा दिली जाऊ शकत नाही अशा विद्यार्थ्यांना अन्न, निवास आणि देखभाल/निर्वाह यासाठी निश्चित भत्ता[31] देण्यासाठी स्वाधार योजना सुरू (जानेवारी 2017) केली. शासकीय वसतिगृहे, अनुदानित वसतिगृहे आणि स्वाधार योजनेतर्गत विद्यार्थ्यांना देण्यात आलेल्या लाभांची तुलना खालील **तक्ता 2.6** मध्ये दर्शविली आहे:

तक्ता 2.6 शासकीय वसतिगृहे, अनुदानित वसतिगृहे आणि स्वाधार योजनेंतर्गत विद्यार्थ्यांना देण्यात येणाऱ्या लाभांची तुलना:

तपशील	शासकीय वसतिगृहे	अनुदानित वसतिगृहे	स्वाधार योजना
लक्ष्यित लाभार्थी	शासकीय वसतिगृहात प्रवेश घेतलेले विद्यार्थी	अनुदानित वसतिगृहात प्रवेश घेतलेले विद्यार्थी	अनुसूचित जाती आणि नव-बौद्ध विद्यार्थ्यांना ज्यांच्यासाठी वसतिगृहाची सुविधा देता आली नाही परंतु निश्चित भत्ता लागू आहे
निवासव्यवस्था	मोफत निवास व्यवस्था	मोफत निवास व्यवस्था	निवासासाठी प्रदान केलेला भत्ता
अन्न	मोफत जेवण	मोफत जेवण	जेवणासाठी प्रदान केलेला भत्ता
गणवेष	मोफत पुरवला जातो	पुरवला जात नाही	लागू नाही
पाठ्यपुस्तके आणि साहित्य	मोफत पुरवली जातात	पुरवले जात नाही	लागू नाही
ग्रंथालयाची सुविधा	पुरविली जाते	पुरविली जात नाही	लागू नाही
शैक्षणिक संच/ अभ्यासक्रम-विशिष्ट भत्ता	स्टेथोस्कोप, ड्रॉइंग बोर्ड, एप्रन, बॉयलर सूट इत्यादी वस्तूंसाठी व्यावसायिक अभ्यासक्रमांच्या विद्यार्थ्यांना (उदा.	पुरविले जात नाही	लागू नाही

30 अनुसूचित जाती समुदायाचे सदस्य ज्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला आहे.

31 (i) मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, नवी मुंबई, ठाणे, पुणे, पिंपरी चिंचवड, नागपूर @ ₹60,000 (ii) इतर महसूल विभाग शहरे आणि क वर्ग महानगरपालिका ₹51,000 आणि (iii) महानगरपालिकेच्या हद्दीपासून पाच किमी परिसरात इतर जिल्हा ठिकाणे आणि महाविद्यालये/ शैक्षणिक संस्था ₹43,000

तपशील	शासकीय वसतिगृहे	अनुदानित वसतिगृहे	स्वाधार योजना
	वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, ललित कला) पुरविला जातो		
देखभाल/ निर्वाह भत्ता	वसतिगृहाच्या ठिकाणानुसार दरमहा ₹500 ते ₹800[32] इतका एकरकमी भत्ता	प्रदान केलेला नाही	निश्चित निर्वाह भत्ता
लाभ वितरणाची पद्धत	अशा प्रकारच्या वस्तूरूपातील सुविधा आणि रोख भत्ता	केवळ वस्तूरूपातील सुविधा	आधारशी जोडलेल्या बँक खात्यात थेट लाभ हस्तांतरण
सुरू केल्याचे/लागू केल्याचे वर्ष/ उपयुक्तता	विद्यमान योजना	विद्यमान योजना	जानेवारी 2017 मध्ये चालू केली
वसतिगृह आणि भत्ता यापैकी एक निवडणे	लागू नाही	लागू नाही	जून 2017 पासून विद्यार्थ्यांना वसतिगृह प्रवेश किंवा स्वाधारभत्ता यापैकी एकाचा पर्याय निवडण्याची परवानगी दिली

ही तुलनात्मक चौकट शासकीय वसतिगृहे, अनुदानित वसतिगृहे आणि स्वाधार योजना यांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या मदतीचे स्वरूप आणि व्याप्ती यांतील लक्षणीय फरक अधोरेखीत करते. शासकीय वसतीगृहात राहणाऱ्यांना सर्वात व्यापक लाभ मिळतो, तर अनुदानित वसतिगृहातील विद्यार्थी आणि स्वाधार लाभार्थ्यांना तुलनात्मकदृष्ट्या मर्यादित आणि प्रामुख्याने निर्वाह आधारित सहाय्य मिळते.

2.2.2 संघटनात्मक रचना

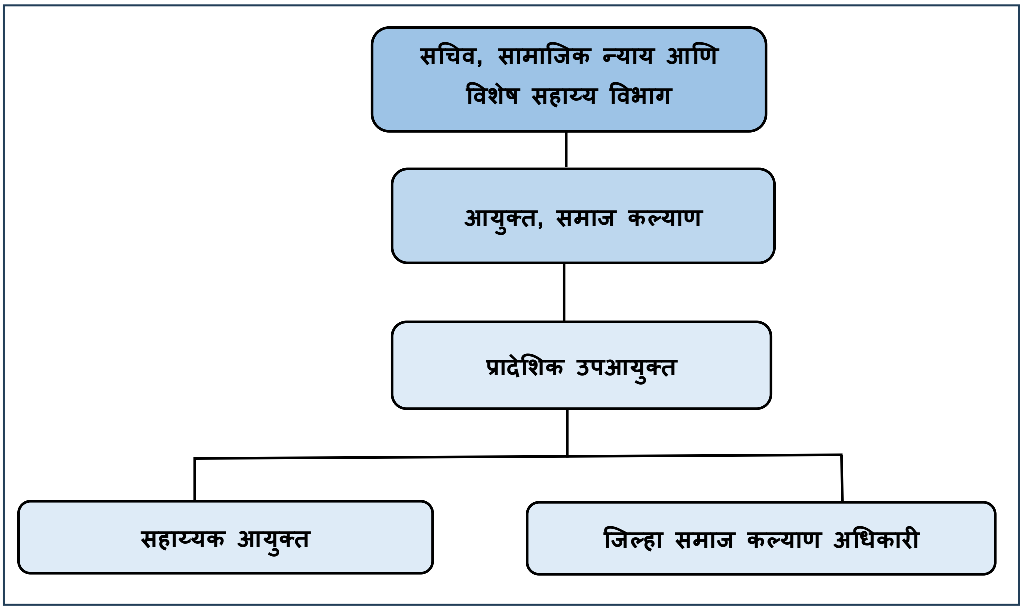
सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाच्या प्रमुखपदी प्रमुख सचिव असतात, ज्यांना आयुक्त, समाजकल्याण, पुणे हे मदत करतात. आयुक्त, समाजकल्याण, पुणे यांना सात प्रादेशिक उपायुक्त[33], शासकीय वसतिगृहासाठी 36 सहाय्यक आयुक्त आणि 34[34] जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद मदत करतात. विभागाची संघटनात्मक रचना **आलेख 2.2** मध्ये दर्शविली आहे.

[32] तालुका, जिल्हा स्तरावर आणि विभाग स्तरावर असलेल्या संस्थांसाठी अनुक्रमे ₹500, ₹600 आणि ₹800

[33] अमरावती, छत्रपती संभाजीनगर, लातूर, मुंबई, नागपूर, नाशिक आणि पुणे

[34] जिल्हा परिषद नसलेले मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर जिल्हे वगळता

आलेख 2.2: सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाची संघटनात्मक रचना

स्त्रोत: विभागाचे अधिकृत संकेतस्थळ

महाराष्ट्रात सहायक आयुक्तांच्या नियंत्रणाखाली 443 शासकीय वसतिगृहे होती, तर 2,388 अनुदानित वसतिगृहे संबंधित जिल्हा परिषदांच्या जिल्हा समाज कल्याण अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली होती. जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद प्रशासकीयदृष्ट्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्या नियंत्रणाखाली होते आणि प्रादेशिक उप-आयुक्त/आयुक्त समाजकल्याण यांना कार्यात्मक अहवाल देत होते.

2.2.3 लेखापरीक्षण उद्दिष्टे

खालील बाबी तपासण्यासाठी लेखापरीक्षण केले गेले होते:

- वसतिगृहात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी गरजेनुसार सर्वसमावेशक आराखडा तयार करण्यात आला होता किंवा कसे;
- निधीचे वाटप, मुक्तता आणि निधीचा विनियोग योजनेच्या प्रस्तावित आराखडा आणि उद्दिष्टांनुसार होता किंवा कसे;
- वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांना विहित निकषांनुसार सोयी-सुविधा पुरविल्या जातात किंवा कसे; आणि
- देखरेख आणि मूल्यमापन यंत्रणा पुरेशी आणि प्रभावी होती किंवा कसे.

2.2.4 लेखापरीक्षण निकष

लेखापरीक्षणाचे निष्कर्ष खालील निकषांवर आधारित होते:

- वेळोवेळी जारी केले जाणारे महाराष्ट्र शासनाचे आदेश, मार्गदर्शक तत्वे व शासन निर्णय.

- सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने तयार केलेले वार्षिक आराखडे, निविदा नोंदवही, खरेदी नोंदवही व वसतिगृह स्तरावर ठेवलेल्या नोंदी.
- महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968.
- विभागातील अधिकाऱ्यांसह लाभार्थी सर्वेक्षण व वसतिगृहाची संयुक्त तपासणी.

2.2.5 लेखापरीक्षणाची व्याप्ती आणि कार्यपद्धती

2021-22 ते 2023-24 या कालावधीचे ऑगस्ट 2024 ते मार्च 2025 दरम्यान लेखापरीक्षण करण्यात आले. यासाठी, सचिव, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभाग, समाजकल्याण आयुक्त, पुणे यांच्या कार्यालयातील अभिलेख्यांची चाचणी-तपासणी करण्यात आली. राज्यातील सात विभागातून[35] साध्या यादृच्छिक पद्धतीने 36 जिल्ह्यांपैकी सात जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली. संभाव्यता प्रमाण ते आकार पद्धतीच्या आधारे राज्यातून आणखी दोन जिल्ह्यांची[36] निवड करण्यात आली होती, जेथे आकार म्हणजे जिल्ह्यातील शासकीय वसतिगृहांची संख्या आहे.

नऊ[37] जिल्ह्यांतील सात प्रादेशिक उपायुक्त, समाजकल्याण सहायक आयुक्त व जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्या अभिलेख्यांची चाचणी-तपासणी करण्यात आली. निवडलेल्या नऊ जिल्ह्यांतील सहायक आयुक्तांनी ठेवलेल्या स्वाधार योजनेतील प्रदानांसंबंधीचे अभिलेख तपासण्यात आले. वसतिगृहांच्या प्रवेश क्षमतेवर आधारित असलेल्या आकार पद्धती ते संभाव्यता गुणोत्तराच्या आधारे प्रत्येक जिल्ह्यातून किमान एक मुलांचे वसतिगृह आणि एक मुलींच्या वसतिगृहाचा समावेश असलेल्या 18 शासकीय वसतिगृहे आणि 21 अनुदानित वसतिगृहांची[38] निवडही लेखापरीक्षणात करण्यात आली. जिल्हा, शासकीय वसतिगृहे आणि अनुदानित वसतिगृहे यांच्या मंजूर नमुन्यांचे तपशील **परिशिष्ट 2.4** मध्ये दर्शविले आहेत.

याशिवाय, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाच्या अधिकाऱ्यांसाह 39 वसतिगृहांची (18 शासकीय वसतिगृहे आणि 21 अनुदानित वसतिगृहे) संयुक्त प्रत्यक्ष पडताळणी करण्यात आली आणि 39 वसतिगृहांमधील 606 विद्यार्थ्यांचे लाभार्थी सर्वेक्षणही करण्यात आले.

सचिव, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभाग यांच्यासमवेत ऑगस्ट 2024 मध्ये एक आगमन बैठक आयोजित करण्यात आली होती, ज्यामध्ये लेखापरीक्षणाची उद्दिष्टे, निकष, व्याप्ती आणि कार्यपद्धतीवर चर्चा करण्यात आली होती. प्रधान सचिव,

---

35 अमरावती, छत्रपती संभाजीनगर, लातूर, मुंबई, नागपूर, नाशिक आणि पुणे.

36 धाराशिव आणि सांगली.

37 अहिल्यानगर, बुलढाणा, धाराशिव, जालना, लातूर, नागपूर, पुणे, सांगली आणि ठाणे.

38 नियमित निवड झालेल्या वसतिगृहांची तपासणी केली असता बनावट प्रवेश/बोगस विद्यार्थी/अस्तित्वात नसलेल्या वसतिगृहांची संशयित प्रकरणे निदर्शनास आल्याने नियमित निवडलेल्या 18 वसतिगृहांव्यतिरिक्त तीन अतिरिक्त वसतिगृहांची (जालना जिल्ह्यातील दोन व लातूर जिल्ह्यातील एक) निवड करण्यात आली.

सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभाग यांच्यासोबत ऑक्टोबर 2025 मध्ये झालेल्या निर्गमन बैठकीमध्ये लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षांवर चर्चा करण्यात आली आणि विभागाच्या प्रतिसादाचा अहवालात योग्य प्रकारे समावेश करण्यात आला आहे.

मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहांच्या कामकाजावरील लेखापरीक्षणाचे निष्कर्ष भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या मार्च 2018 रोजी संपलेल्या वर्षाच्या महाराष्ट्र शासनाच्या सामान्य व सामाजिक क्षेत्रावरील अहवालातील परिच्छेद 3.2 मध्ये समाविष्ट करण्यात आले होते (वर्ष 2019 चा अहवाल क्रमांक 1). लोकलेखा समितीच्या अहवालावर चर्चा सुरू आहे.

लेखापरीक्षण निष्कर्ष

2.2.6 नियोजन

लेखापरीक्षणाचे पहिले उद्दीष्ट वसतिगृहाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी गरजेवर आधारित सर्वसमावेशक आराखडा अस्तित्वात आहे किंवा कसे हे तपासणे होते. वसतिगृहाच्या पुरेश्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी आराखड्याच्या अभावामुळे आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टानुसार[39] शासकीय वसतिगृहे निर्माण करण्याच्या उद्दिष्टांची न केलेली पूर्तता या संदर्भातील त्रुटी पुढील परिच्छेदांमध्ये चर्चिल्या आहेत.

2.2.6.1 स्वाधार योजनेंतर्गत अपुरी व्याप्ती

मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना चांगल्या शैक्षणिक संधी पुरविण्यासाठी वसतिगृहाच्या पुरेशा पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या गरजा भागविणे हा वसतिगृहे निर्माण करण्याचा उद्देश होता.

178 तालुक्यांत मुलांसाठी शासकीय वसतिगृह उपलब्ध नसल्याने व 182 तालुक्यांत मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह नसल्याने आणि 121 तालुक्यांत शासकीय वसतिगृह नसल्याने प्रत्येक तालुक्यात एक मुलांचे वसतिगृह व एक मुलींचे वसतिगृह याप्रमाणे नवीन 602 शासकीय वसतिगृहे निर्माण करण्याचा प्रस्ताव सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडे सादर (मार्च 2021) केला. वसतिगृहाची सुविधा नसलेल्या विद्यार्थ्यांना आर्थिक सहाय्य देणाऱ्या आदिवासी विकास विभागात राबविण्यात येत असलेल्या 'स्वयम'[40] सारख्या थेट लाभ हस्तांतरण योजनांशी शासकीय वसतिगृहांच्या बांधकाम आणि संचालनाच्या आर्थिक परिणामाची तुलना वित्त विभागाने केली (एप्रिल 2021) आणि नवीन वसतिगृहे बांधण्याला पर्याय म्हणून अशीच थेट लाभ हस्तांतरण योजना राबविण्याचा विचार करण्याची सूचना सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाला केली. वित्त विभागाच्या या सूचनेच्या

---

[39] उद्दिष्ट क्रमांक 04 (गुणवत्तापूर्ण शिक्षण)

[40] वसतिगृहाची सुविधा न मिळालेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना थेट लाभ हस्तांतरण योजनेंतर्गत आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी आदिवासी विकास विभागामार्फत स्वयंम योजना सुरू करण्यात आली आहे.

परिणामी, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने नवीन वसतिगृहे बांधण्याच्या प्रस्तावाचा नंतर पाठपुरावा केला नाही.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, स्वाधार योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार (जून 2018) या योजनेचा लाभ केवळ महानगरपालिका क्षेत्रातील व महानगरपालिका क्षेत्रापासून पाच किलोमीटरच्या हद्दीतील संस्थांमध्ये मॅट्रिकोत्तर शिक्षण घेणाऱ्या पात्र अनुसूचित जाती व नवबौद्ध विद्यार्थ्यांनाच मिळणार होता. त्यामुळे, शासकीय वसतिगृह योजनेतर्गत समावेश होऊ शकणाऱ्या आठवी ते दहावीत शिकणारे विद्यार्थी आणि इतर मागासप्रवर्ग, विशेष मागासप्रवर्ग व इतर दुर्बल घटकातील विद्यार्थ्यांचा स्वाधार योजनेत समावेश नव्हता. अश्या रितीने, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने स्वाधार योजनेचा विस्तार संपूर्ण राज्यात केला नाही

परिणामी, या 121 तालुक्यांपैकी 117 तालुक्यांतील विद्यार्थ्यांना महानगरपालिका क्षेत्रापासून पाच किलोमीटरच्या पुढे राहत असल्याने ना शासकीय वसतिगृहाची सुविधा मिळाली ना स्वाधार योजनेत समाविष्ट करण्यात आले. अशा रीतीने 8,930 संस्थांमध्ये[41] शिकणारे पात्र विद्यार्थी वसतिगृहाच्या सुविधेपासून वंचित राहिले. 2021 ते 2024 दरम्यान केवळ दोन नवीन शासकीय वसतिगृहे (मार्च 2021 पूर्वी मंजुरी मिळालेली) कार्यरत झाली. ही दोन शासकीय वसतिगृहे मुंबई उपनगर आणि नागपूर जिल्ह्यात म्हणजे शासकीय वसतिगृहे नसलेल्या 121 तालुक्यांव्यतिरिक्त होती.

सर्व तालुकांचा समावेश करून स्वाधार योजनेचा विस्तार न करता नवीन शासकीय वसतिगृहांच्या बांधकामाचा पाठपुरावा न करण्याच्या निर्णयामुळे 117 तालुक्यांमध्ये वसतिगृह सुविधांचा अभाव राहिला, त्यामुळे 8,930 संस्थांमधील विद्यार्थ्यांना निवासी शैक्षणिक सुविधांपासून वंचित राहावे लागले आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना न्याय्य शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट विफल ठरले.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की योजनेची व्याप्ती तालुका स्तरापर्यंत वाढविण्यासाठी आणि पाच किमी क्षेत्राची मर्यादा काढून टाकण्यासाठी सुधारित शासन निर्णय जारी (डिसेंबर 2024) करण्यात आला आहे.

सुधारित शासन निर्णय जारी करण्यात आला असला तरी, स्वाधार योजनेत आठवी ते दहावी इयत्तेत शिकणारे विद्यार्थी आणि इतर मागासवर्गीय, विशेष मागासवर्ग आणि इतर दुर्बल घटकांतील दहावी नंतर शिकणारे विद्यार्थी यांचा समावेश नव्हता कारण केवळ अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध विद्यार्थ्यांचा या योजनेत समावेश होता.

[41] {6,703 शाळा (121 तालुक्यांतील इयत्ता 8 वी ते 10 वी), 1,242 कनिष्ठ महाविद्यालये (11 वी व 12 वी), 498 व्यावसायिक महाविद्यालये आणि 117 तालुक्यांतील 487 अव्यावसायिक महाविद्यालये}

2.2.6.2 शाश्वत विकास उद्दिष्टांतर्गत वसतिगृहे उपलब्ध करून देण्याच्या उद्दिष्टातील तूट

नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी 'व्हिजन 2030' दस्तऐवज प्रकाशित केला (2017) ज्यामध्ये शाश्वत विकास उद्दिष्टांतर्गत वर्ष 2020 पर्यंत अनुसूचित जातीच्या मुला- मुलींसाठी 500 शासकीय वसतिगृहे आणि 2030 पर्यंत 800 शासकीय वसतिगृहे बांधण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, वर्ष 2020 पर्यंत 500 शासकीय वसतिगृहे आणि 2030 पर्यंत 800 शासकीय वसतिगृहांचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने सविस्तर आराखडा तयार केला नव्हता. 2020 पर्यंत 500 शासकीय वसतिगृहांचे उद्दिष्ट असताना मार्च 2024 पर्यंत केवळ 443 शासकीय वसतिगृहांची स्थापना करण्यात आली होती.

शासनाने नमूद केले की (नोव्हेंबर 2025) गेल्या वर्षापासून स्वाधार योजनेंतर्गत ऑनलाइन पद्धतीने अर्ज प्राप्त केले जात आहेत आणि त्यामुळे विद्यार्थ्यांकडून मोठ्या प्रमाणात मागणी/प्रतिसाद असलेल्या ठिकाणांचा शोध घेणे शक्य आहे. या आकडेवारीच्या आधारे, वसतिगृहे बांधण्यासाठी विभाग मोठ्या प्रमाणात मागणी असलेल्या ठिकाणांवर लक्ष केंद्रित करीत आहे. पुढे असेही नमूद केले की, 50 पेक्षा कमी विद्यार्थ्यांची वसतिगृहे बांधणे व्यवहार्य नसून वसतिगृहांच्या बांधकामासाठी 2025-26 या वर्षात ₹1,200 कोटीची अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली आहे.

उत्तरासोबत जोडलेल्या विदावरून लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की 38 तालुक्यांमध्ये (27 जिल्ह्यांमध्ये) स्वाधार योजनेंतर्गत प्राप्त झालेले ऑनलाइन अर्ज विद्यमान वसतिगृहांच्या प्रवेश क्षमतेपेक्षा जास्त (स्वाधार योजनेंतर्गत 50 पेक्षा कमी अर्ज प्राप्त झालेले तालुके वगळता) होते.

याशिवाय, स्वाधार योजनेंतर्गत केवळ ऑनलाईन प्राप्त झालेल्या अर्जांच्या आधारे केलेल्या मागणीचे मूल्यांकन सर्वसमावेशक नियोजनासाठी पुरेसे नाही कारण स्वाधार योजनेत केवळ दहावी नंतर शिकणाऱ्या अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे, त्यामुळे आठवी ते दहावी मध्ये शिकणाऱ्या आणि इयत्ता दहावीपुढे शिकणाऱ्या इतर मागासवर्गीय, विशेष मागासवर्गीय आणि इतर दुर्बल घटकांतील विद्यार्थ्यांच्या संभाव्य मागणीकडे दुर्लक्ष केले जाते.

सध्या अस्तित्वात असलेल्या वासतिगृहांची क्षमता वाढविणे व नवीन वसतिगृहे बांधणे यांची आवश्यकता असल्याची वस्तुस्थिती कायम राहते.

'व्हिजन 2030' अंतर्गत अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहांचा उत्तरोत्तर विस्तार करण्याची राज्याची वचनबद्धता असूनही, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने निर्धारित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कालबद्ध अंमलबजावणी योजना तयार केली नाही. मागणी निर्धारणाचा एकमेव आधार म्हणून स्वाधार योजनेच्या अर्जाच्या विदावर अवलंबून राहणे अपुरे आहे, कारण त्यात पात्र विद्यार्थ्यांच्या महत्त्वपूर्ण

घटकांना वगळले जाऊन वास्तविक गरज कमी दर्शविते. परिणामी, अनेक तालुक्यांमध्ये क्षमतेची मर्यादा कायम आहे, जे धोरण आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे यासंदर्भातील वचनबद्धतेची पूर्तता करण्यासाठी विद्यमान वसतिगृहांचा पद्धतशीर विस्तार आणि नवीन वसतिगृहांच्या बांधकामाची आवश्यकता दर्शवते.

2.2.7 वित्तीय व्यवस्थापन

लेखापरीक्षणाचे दुसरे उद्दिष्ट योजनेच्या प्रस्तावित आराखडे आणि उद्दिष्टांनुसार निधीचे वाटप, मुक्तता आणि वापर झाला आहे की नाही याचे मूल्यांकन करणे होते. स्वाधार योजनेच्या प्रदानातील विलंब आणि स्वाधार योजनेंतर्गत देखभाल भत्ता देण्यातील त्रुटीबाबत पुढील परिच्छेदांमध्ये चर्चा केली आहे.

2.2.7.1 शासकीय वसतिगृह, अनुदानित वसतिगृह आणि स्वाधार योजनेवरील खर्च

शासकीय वसतिगृहात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी मोफत राहण्याची आणि जेवणाची सोय केली जाते. विद्यार्थ्यांना गणवेश, पाठ्यपुस्तके, लेखन सामग्री, आदींसाठी दरवर्षी भत्ता देखील दिला जातो. शासकीय अनुदानित वसतिगृहांमध्ये राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी राहण्याची आणि जेवणाची मोफत व्यवस्था केली जाते. स्वाधार योजनेंतर्गत विद्यार्थी कोणत्या क्षेत्रात शिक्षण घेत आहे यावर अन्न, निवास आणि निर्वाह भत्ता अवलंबून होता. याशिवाय वैद्यकीय व अभियांत्रिकीच्या विद्यार्थ्यांना वार्षिक ₹5,000, तर कला, विज्ञान, वाणिज्य, परिचर्या इत्यादी इतर विद्याशाखांमधील विद्यार्थ्यांसाठी वार्षिक ₹2,000 शैक्षणिक साहित्यासाठी तरतूद करण्यात आली होती.

शासकीय वसतिगृहे, अनुदानित वसतिगृहे आणि स्वाधार योजनेंतर्गत वितरीत केलेला निधी आणि झालेला खर्च खालील **तक्ता 2.7** मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 2.7: 2021-22 ते 2023-24 या कालावधीत राज्यातील शासकीय वसतिगृहे, अनुदानित वसतिगृहे आणि स्वाधार योजनेवरील वितरीत निधी आणि खर्च

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	शासकीय वसतिगृह		अनुदानित वसतिगृह		स्वाधार योजना	
	वितरीत निधी	झालेला खर्च	वितरीत निधी	झालेला खर्च	वितरीत निधी	झालेला खर्च
2021-22	262.20	260.99	93.54	93.14	90.00	90.00
2022-23	418.79	418.78	126.03	126.03	126.00	126.00
2023-24	487.15	430.50	352.05	352.05	366.83	366.83
एकूण	**1,168.14**	**1,110.27**	**571.62**	**571.22**	**582.83**	**582.83**

स्त्रोत: सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने सादर केलेली माहिती

2021-22 ते 2023-24 या कालावधीत शासकीय वसतिगृहे, अनुदानित वसतिगृहे आणि स्वाधार योजनेवर वितरित केलेल्या निधी आणि खर्चाच्या लेखापरीक्षण विश्लेषणातून परस्परविरोधी वापर पद्धती आढळून आल्या.

अनुदानित वसतिगृहे आणि स्वाधार योजनेंतर्गत खर्च तिन्ही वर्षांत वितरित केलेल्या निधीशी जवळून जुळत असताना, शासकीय वसतिगृहांनी निधीचा वापर कमी केला, विशेषतः 2023-24 मध्ये, ₹430.50 कोटीचा खर्च ₹487.15 कोटीच्या वितरित निधीपेक्षा कमी होता, ज्यामुळे ₹56.65 कोटी अखर्चित राहिले.

एकूण पाहता, या कालावधीत शासकीय वसतिगृहांमध्ये संचालन आणि देखभालीसाठी एकूण ₹57.87 कोटींचा अखर्चित निधी नोंदविण्यात आला, तर अनुदानित वसतिगृहे आणि स्वाधार अंतर्गत वापर अंदाजे पूर्ण झाले. जास्त वाटप असूनही, शासकीय वसतिगृहांतर्गत निधीचा कमी वापर, अंमलबजावणी आणि अवशोषणाच्या मर्यादा दर्शवितो आणि असे दर्शवितो की अर्थसंकल्पीय आधार वसतिगृह पायाभूत सुविधा आणि सेवांचा विस्तार किंवा बळकटीकरणात पूर्णपणे रूपांतरित झाला नाही.

2.2.7.2 स्वाधार योजनेंतर्गत हप्ता प्रदान करण्यास विलंब

स्वाधार योजनेंतर्गत, लाभार्थ्यांच्या आधारशी जोडलेल्या बँक खात्यांमध्ये अन्न, निवास आणि इतर शैक्षणिक सुविधांसाठी निधी हस्तांतरित केला जातो. विद्यार्थ्यांच्या संस्थेतील 75 टक्के उपस्थितीच्या आधारे संबंधित जिल्ह्यांच्या सहाय्यक आयुक्तांकडून दोन समान अर्धवार्षिक हप्त्यांमध्ये या योजनेचे अनुदान दिले जाते .

2021-22 ते 2023-24 या कालावधीत निवडलेल्या नऊ जिल्ह्यांमध्ये, 35,494 विद्यार्थ्यांपैकी 23,711 विद्यार्थ्यांना स्वाधार योजनेंतर्गत प्रदाने दोन ते तीन वर्षांच्या विलंबाने झाली, असे लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले. 23,711 विद्यार्थ्यांपैकी 9,874 विद्यार्थी 2021-22 या शैक्षणिक वर्षाशी, 12,145 विद्यार्थी 2022-23 या वर्षाशी आणि 1,692 विद्यार्थी 2023-24 या वर्षाशी संबंधित होत्या. स्वाधार योजनेंतर्गत निधी वितरणाला झालेल्या विलंबाची व्याप्ती खालील **तक्ता 2.8** मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.8: निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये स्वाधार योजनेंतर्गत प्रदानास विलंबाची व्याप्ती

वर्ष	विलंबाची व्याप्ती	विद्यार्थ्यांची संख्या	एकूण विद्यार्थ्यांची टक्केवारी
2021-22	विलंब नाही	1,527	13.39
	एक वर्ष	6,120	53.66
	दोन वर्षे	3,728	32.71
	तीन वर्षे	26	0.23

वर्ष	विलंबाची व्याप्ती	विद्यार्थ्यांची संख्या	एकूण विद्यार्थ्यांची टक्केवारी
2022-23	विलंब नाही	910	6.97
	एक वर्ष	11,961	91.62
	दोन वर्षे	184	1.41
2023-24	विलंब नाही	9,346	84.67
	एक वर्ष	1,692	15.33

स्त्रोत: निवडलेल्या जिल्ह्यातील सहाय्यक आयुक्तांनी आहरित केलेल्या देयकांच्या आधारे लेखापरीक्षणाद्वारे संकलित

तक्ता 2.8 वरून असे निदर्शनास आले की:

- 2021-22 या शैक्षणिक वर्षासाठी, 2022-23 मध्ये 6,120 विद्यार्थ्यांना, 2023-24 मध्ये 3,728 विद्यार्थ्यांना आणि 2024-25 मध्ये 26 विद्यार्थ्यांना प्रदाने प्राप्त झाली.
- 2022-23 या शैक्षणिक वर्षासाठी, 2023-24 मध्ये 11,961 विद्यार्थ्यांना आणि 2024-25 मध्ये 184 विद्यार्थ्यांना प्रदाने प्राप्त झाली.
- 2023-24 या शैक्षणिक वर्षासाठी, 2024-25 मध्ये 1,692 विद्यार्थ्यांना प्रदाने प्राप्त झाली.

लेखापरीक्षणात असेही निदर्शनास आले की 2021-22 ते 2023-24 या शैक्षणिक वर्षात पहिला हप्ता प्रदान केलेल्या 27,428 विद्यार्थ्यांच्या[42] तुलनेत 17,949 विद्यार्थ्यांना[43] (65 टक्के) दुसऱ्या हप्त्याचे प्रदान करण्यात आले. तथापि, 9479 विद्यार्थ्यांना दुसरा हप्ता प्रदान न केलेल्याचे कारण अभिलेख्यात उपलब्ध नव्हते.

प्रदानांतील विलंबासंदर्भात, बुलढाणा, नागपूर, धाराशिव आणि जालना येथील सहाय्यक आयुक्तांनी असे नमूद केले की, निधी प्राप्त होण्यास विलंब आणि विद्यार्थ्यांनी सादर केलेल्या अपूर्ण दस्तऐवजांमुळे हा विलंब झाला होता.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, अपूर्ण दस्तऐवजांबाबत विद्यार्थ्यांशी संवाद साधण्याची तारीख आणि पूर्ण कागदपत्रे प्राप्त झालेली तारीख याची नोंद सहाय्यक आयुक्तांनी ठेवली नाही. योग्य दस्तऐवजांअभावी विद्यार्थ्यांनी पूर्ण दस्ताऐवज सादर न केल्याने किंवा अर्जावर वेळेत प्रक्रिया करण्यास विलंब झाल्याने प्रदानास विलंब झाला हे लेखापरीक्षणात निश्चित करता आले नाही.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की, निधी वितरणात विलंब हा योजनेंतर्गत निधी प्राप्त होण्यास विलंब आणि विद्यार्थ्यांनी दस्तऐवज अपूर्ण सादर केल्यामुळे झाला. पुढे असेही नमूद केले की, प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी ऑनलाइन अर्ज स्वीकारण्याकरता एक स्वतंत्र ऑनलाइन पोर्टल विकसित करण्याचा विचार सुरू आहे.

---

[42] 2021-22: 6,952; 2022-23: 11,246; आणि 2023-24: 9,230

[43] 2021-22: 5,647; 2022-23: 8,454; आणि 2023-24: 3,848;

निधी वेळेवर वितरित करण्यासाठी किंवा विद्यार्थ्यांकडून आवश्यक दस्ताऐवज मिळवून अपूर्ण स्वाधार अर्जांच्या प्रलंबिततेचे निराकरण करण्यासाठी अवलंबिलेल्या कोणत्याही कृतीचे संकेत विभागाच्या उत्तरात देण्यात आले नाहीत.

2.2.7.3 स्वाधार योजनेंतर्गत निर्वाह भत्ता देण्यातील त्रुटी

स्वाधार योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार स्वाधार योजनेतील लाभार्थ्यांना देय निर्वाह भत्यामधून मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत निर्वाह भत्ता म्हणून देण्यात येणाऱ्या रक्कमे इतकी कपात करावयाची होती.

स्वाधार योजनेंतर्गत भत्ता देण्यापूर्वी लाभार्थ्यांना देण्यात आलेली शिष्यवृत्तीचे प्रदान वगळण्यात आले की नाही हे तपासण्यासाठी सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाकडे यंत्रणेचा अभाव असल्याचे लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले. 2022-23 मध्ये नऊ[44] जिल्ह्यांमध्ये स्वाधार योजनेंतर्गत लाभ मिळालेल्या विद्यार्थ्यांच्या विदाचे मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत नोंदणी झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या विदाशी विश्लेषण केले असता शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत शिष्यवृत्ती न मिळालेल्या विद्यार्थ्यांच्या बाबतीतही स्वाधार योजनेतील प्रदानातून निर्वाह भत्ता कापण्यात आल्याचे निदर्शनास आले. परिणामी खालील **तक्ता 2.9** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे स्वाधार योजनेंतर्गत विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता कमी देण्यात आला होता.

तक्ता 2.9: स्वाधार योजनेंतर्गत विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्याचे कमी प्रदान

(₹ लाखात)

जिल्हा	स्वाधार योजनेंतर्गत प्रदान केलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या	स्वाधार योजनेंतर्गत वाटप केलेली रक्कम (₹ लाखात)	लेखापरीक्षणात तपासलेल्या प्रकरणांची संख्या (क्रमांक 2 पैकी)	शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत रक्कम न मिळालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या (क्रमांक 4 पैकी)	देखभाल भत्याचे कमी प्रदान (₹ लाखात)
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
अहिल्यानगर	494	210.03	60	24	0.83
बुलढाणा	906	374.85	116	22	0.62
धाराशिव	894	364.17	894	482	18.67
जालना	815	293.02	48	22	1.54
लातूर	2110	845.37	901	404	16.61
नागपूर	3958	2001.25	327	215	12.32
पुणे	3550	1578.70	93	2	0 .10
सांगली	208	68.32	172	102	6.12
ठाणे	118	69.80	118	29	1.01
एकूण	**13,053**	**5,805.51**	**2,729**	**1,302**	**57.82**

स्त्रोत: निवडलेल्या जिल्ह्यांतील सहाय्यक आयुक्तांनी आहरित केलेली देयके आणि मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजनेच्या पोर्टलवरून घेतलेल्या विदाच्या आधारे लेखापरीक्षणाद्वारे संकलित

[44] अहिल्यानगर, बुलढाणा, धाराशिव, जालना, लातूर, नागपूर, पुणे, सांगली आणि ठाणे.

तक्ता 2.9 वरून खालील गोष्टी निदर्शनास आल्या:

- चाचणी-तपासणी केलेल्या नऊ जिल्ह्यांमध्ये, 2022-23 मध्ये स्वाधार योजनेंतर्गत 13053 विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत देय असलेल्या निर्वाह भत्त्याचे समायोजन केल्यानंतर ₹5,805.51 लाख देण्यात आले.

- 13,053 विद्यार्थ्यांपैकी 1,302 विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत भत्ता देण्यात आला नव्हता. यामुळे 1,302 विद्यार्थ्यांना ₹57.82 लाखांचा निर्वाह भत्ता कमी मिळाला. लेखापरीक्षणात असेही निदर्शनास आले की, मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत देय असलेल्या निर्वाह भत्त्याच्या समायोजनासाठी स्वीकारलेल्या चुकीच्या दरांमुळे, नऊ[45] जिल्ह्यांमधील 471 विद्यार्थ्यांना ₹9.10 लाख कमी प्रदान झाले आणि सात [46] जिल्ह्यांमधील 271 विद्यार्थ्यांना ₹3.87 लाखांची जास्त रक्कम देण्यात आली, जे **परिशिष्ट 2.5** मध्ये तपशीलवार दर्शविले आहे.

तदनुषंगाने, मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजना आणि स्वाधार योजना या दोन्ही योजनांची अंमलबजावणी सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाद्वारे केली जाते. तथापि, दोन्ही योजनांतर्गत केलेल्या प्रदानाच्या विदाची पडताळणी करण्यात समन्वयाचा अभाव असल्याने मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत निर्वाह भत्त्यांचे स्वाधार योजनेंतर्गत निर्वाह भत्त्यामधून चुकीचे समायोजन झाले.

निवडलेल्या जिल्ह्यांमधील कमी/जास्त प्रदान हे स्वाधार योजनेंतर्गत लाभार्थी ओळख, प्रदान प्रक्रिया आणि संनियंत्रण यामधील पद्धतशीर कमकुवतपणा दर्शवते, ज्यामुळे वसतिगृह सुविधांच्या अभावाची भरपाई करणारी यंत्रणा म्हणून त्याचा प्रभाव कमी होतो.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की, शिष्यवृत्ती योजनेंतर्गत प्रदान करण्यात येणाऱ्या निर्वाह भत्त्याची स्वाधार योजनेंतर्गत प्रदानातून समायोजन करण्याची अट काढून टाकणारा शासकीय निर्णय जारी करण्यात आला आहे (ऑक्टोबर 2025).

तथापि, 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान स्वाधार योजनेंतर्गत केलेल्या कमी/जास्त प्रदानाबाबत शासनाने कोणतेही उत्तर दिले नव्हते.

2.2.8 वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांसाठी सुविधांची उपलब्धता

लेखापरीक्षणाचा तिसरा उद्देश वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांना सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार/शासन निर्णयानुसार योग्य सुविधा पुरविल्या जात आहेत की नाही याचे मूल्यांकन करणे हा होता. पुढील परिच्छेदांमध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे वसतिगृहांच्या बांधकामात विलंब, अनुदानित वसतिगृहांत आवश्यक जागेची अनुपलब्धता, शासकीय वसतिगृहांत आणि अनुदानित

[45] अहिल्यानगर, बुलढाणा, धाराशिव, जालना, लातूर, नागपूर, पुणे, सांगली आणि ठाणे.

[46] अहिल्यानगर, बुलढाणा, धाराशिव, लातूर, नागपूर, पुणे आणि ठाणे

वसतिगृहांत सुविधांची अनुपलब्धता, अधीक्षकांची कमतरता इ. बाबी लेखापरीक्षणात निदर्शनास आल्या.

2.2.8.1 शासकीय वसतिगृहांच्या बांधकामास विलंब

जून 2007 आणि डिसेंबर 2015 मध्ये अनुक्रमे 100 वसतीगृहे (100 क्षमतेच्या मुलांसाठी 60 आणि मुलींसाठी 40) आणि 250 क्षमतेच्या 50 मुलींच्या वसतिगृहांच्या बांधकामाला मंजुरी दिली होती. 2007 ते 2019[47] दरम्यान सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने 33 कामांना प्रशासकीय मान्यता दिली.

सार्वजनिक बांधकाम विभागाने सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाला सादर केलेल्या (मार्च 2024) वसतिगृह इमारतीच्या चालू असलेल्या बांधकामाबाबत मासिक प्रगती अहवालानुसार 33 वसतिगृह इमारतींच्या बांधकामाची स्थिती **तक्ता 2.10** मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.10: 31 मार्च 2024 पर्यंत वसतिगृह इमारतींच्या चालू बांधकामाची स्थिती

अनु. क्र.	कामांचा तपशील	कामांची संख्या
1	पूर्ण झाले पण हस्तांतरित केले नाही	10
2	प्रगतीपथावर आहे	14
3	सुधारित प्रशासकीय मंजुरीचा टप्पा	02
4	अंदाजपत्रक तयार करण्याच्या टप्प्यावर	01
5	जमीन उपलब्ध नाही	06
	एकूण	**33**

स्त्रोत: सार्वजनिक बांधकाम विभागाने विभागाला सादर केलेल्या मार्च 2024 च्या मासिक प्रगती अहवालानुसार

सार्वजनिक बांधकाम विभागाने मार्च 2024 च्या मासिक प्रगती अहवालात नोंदविल्यानुसार 33 कामांच्या स्थितीच्या लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, बहुतेक कामे कार्यान्वित केली गेली नाहीत. जरी 10 कामे पूर्ण झाली अशी नोंद असली तरी त्यांचे उपयोगाकरीता हस्तांतरण केले नव्हते जे कामे पूर्ण झाल्यानंतरचा प्रक्रियात्मक आणि समन्वय विलंब दर्शविते. उर्वरित कामांपैकी, 14 कामे अद्याप प्रगतीपथावर होती, तर तीन कामे अंदाज किंवा सुधारित प्रशासकीय मंजुरीच्या टप्प्याच्या पुढे गेली नव्हती. तसेच, जमीन उपलब्ध नसल्यामुळे सहा कामे रखडली होती जे प्राथमिक नियोजन आणि जागेच्या तयारीतील त्रुटी दर्शवितात. एकंदर स्थिती प्रकल्प अंमलबजावणीच्या अनेक टप्प्यांवर विलंब दर्शविते, परिणामी पूर्ण झालेल्या मालमत्तेचा वापर लांबणीवर पडला आणि इच्छित सेवा वितरण परिणाम पुढे ढकलले गेले.

[47] 2007:(2); 2008: (1); 2009: (1); 2010: (1); 2012: (1); 2013:(1); 2014: (2), 2015:(2); 2016:(4); 2018: (7) आणि 2019: (6). पाच शासकीय वसतिगृहाच्या संदर्भात सार्वजनिक बांधकाम विभागाने सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाला सादर केलेल्या मासिक प्रगती अहवालात मंजुरीची तारीख उपलब्ध नव्हती.

पुढील परिच्छेदांमध्ये शासकीय वसतिगृहांच्या बांधकामास विलंब होण्याशी संबंधित दोन प्रकरणांची चर्चा केली आहे.

(i) ठाणे जिल्ह्यातील कल्याण येथे वसतिगृहाचे बांधकाम

ठाणे जिल्ह्यातील कल्याण येथे मुलांचे वसतिगृह (100 विद्यार्थ्यांची क्षमता) आणि मुलींचे वसतिगृह (75 विद्यार्थ्यांची क्षमता) यासाठी अनुक्रमे ₹2.64 कोटी आणि ₹2.63 कोटी खर्च करून प्रत्येकी एक इमारत बांधण्यासाठी सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने प्रशासकीय मंजुरी दिली (मार्च 2014).

दोन्ही कामे सार्वजनिक बांधकाम विभागातर्फे कंत्राटदाराला देण्यात आली होती (एप्रिल 2015). हे काम 24 महिन्यांत पूर्ण करणे आवश्यक होते. काम पूर्ण करण्यासाठी कंत्राटदाराला वेळोवेळी मुदतवाढ देण्यात आली. प्रबलित सिमेंट काँक्रीट, प्लास्टरिंग आणि टाइलिंग पूर्ण झाल्यानंतर कंत्राटदाराने 2019 मध्ये काम थांबवले. मात्र, दरवाजे, खिडक्या, मलनि: स्सारण टाकी, कुंपण भिंत आणि रंगरंगोटीची कामे कंत्राटदाराने पूर्ण केली नाहीत. कंत्राटदाराने सार्वजनिक बांधकाम विभागाला त्याच्या आर्थिक असमर्थतेचे कारण देवून हे निविदा काम मागे घेण्याची विनंती केली (सप्टेंबर 2021). 2019 ते 2023 या कालावधीत म्हणजेच तीन वर्षांहून अधिक काळ कोणतेही बांधकाम केले गेले नाही.

नंतर, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने उर्वरित काम पूर्ण करण्यासाठी ₹1.12 कोटींची प्रशासकीय मंजुरी दिली (जानेवारी 2023) आणि याव्यतिरिक्त दोन्ही वसतिगृहांचे विद्युतीकरणाचे काम पूर्ण करण्यासाठी ₹36.17 लाख देण्यात आले. पेव्हर ब्लॉक्स, गटार, भूमिगत पाण्याची टाकी, सांडपाणी टाकी इत्यादींचे काम आणि विद्युतीकरणाचे काम सार्वजनिक बांधकाम विभागातर्फे दोन वेगवेगळ्या कंत्राटदारांना देण्यात आले (जून 2023) होते. मुलांच्या वसतिगृहासाठी ₹2.27 कोटी आणि मुलींच्या वसतिगृहासाठी ₹2.28 कोटी खर्च करूनही डिसेंबर 2024 पर्यंत दोन्ही कामे अपूर्ण राहिली.

वसतिगृहांचे बांधकाम पूर्ण होण्याच्या अंतिम स्थितीत आहे आणि शैक्षणिक वर्ष 2026-27 पासून वसतिगृहे कार्यान्वित केली जातील, असे शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025).

(ii) गोंदिया जिल्ह्यात वसतिगृहाचे बांधकाम

सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागामधील अभिलेख्यांच्या पडताळणीमधून असे निदर्शनास आले की, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने गोंदिया जिल्ह्यातील मौजा नांगपुरा येथे 250 क्षमतेचे मुलांचे वसतिगृह बांधण्याचा निर्णय (नोव्हेंबर 2011) घेतला. वसतिगृह बांधण्यासाठी जिल्हाधिकारी गोंदिया यांनी जमीन दिली होती (एप्रिल 2012). सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने ₹10.52 कोटी खर्चास प्रशासकीय मंजुरी दिली (सप्टेंबर 2012) आणि निधी सार्वजनिक बांधकाम विभागाला मुक्त केला (फेब्रुवारी 2013). सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य

विभागाच्या सचिवांनी गोंदिया भेटीदरम्यान (ऑगस्ट 2016) शहरातील मध्यवर्ती भागात जेथे महाविद्यालयांची संख्या जास्त आहे तेथे नवीन सरकारी किंवा खासगी जमीन शोधण्याच्या सूचना दिल्या आणि बांधकाम थांबविण्याच्या सूचना देण्यात आल्या. मात्र, निविदा प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून कंत्राटदाराला ₹9.03 कोटींचे (विद्युतीकरण वगळता) कंत्राट देण्यात आले आणि नोव्हेंबर 2016 मध्ये कार्यादेश देण्यात आला.

तथापि, पर्यायी ठिकाणी जमीन उपलब्ध नसल्याने सार्वजनिक बांधकाम विभागाला मूळ ठिकाणीच बांधकाम सुरू करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या होत्या (सप्टेंबर 2017). पुढे जमिनीवर अतिक्रमण झाल्याने बांधकाम सुरू होऊ शकले नाही. नंतर जिल्हा प्रशासनाने अतिक्रमण हटविले. कार्यादेश जारी करूनही कामासाठी जमीन उपलब्ध न झाल्याने कंत्राटदाराने जिल्हा न्यायालय, गोंदिया येथे ₹1.60 कोटी नुकसानभरपाईसाठी रिट याचिका (1/2018) दाखल केली होती (2018). सार्वजनिक बांधकाम विभागाने केलेले (सप्टेंबर 2019) निवेदन फेब्रुवारी 2021 मध्ये जिल्हा न्यायालयाने फेटाळून लावले होते.

दरम्यान, सार्वजनिक बांधकाम विभागाने कंत्राटदाराला (मे 2019) बांधकाम सुरू करण्याची विनंती केली पण कंत्राटदाराने जुन्या दराने काम करण्यास नकार दिला (2013-14 च्या जिल्हा दर सूचीनुसार अंदाजपत्रक तयार करण्यात आले होते). म्हणूनच, सहाय्यक आयुक्त, गोंदिया यांनी सुधारित प्रशासकीय मंजुरीसाठी सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडे ₹35.04 कोटी खर्चाचा सुधारित प्राथमिक अंदाज सादर केला (सप्टेंबर 2021). तथापि, सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून मंजुरी प्रलंबित होती (डिसेंबर 2024).

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की, सुधारित अंदाजपत्रक उच्चाधिकार समितीने मंजूर केले असून सुधारित प्रशासकीय मान्यता दिली गेली आहे.

ही दोन्ही प्रकरणे सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभाग व सार्वजनिक बांधकाम विभाग यांच्यातील नियोजन, कंत्राट व्यवस्थापन आणि आंतर-विभागीय समन्वयातील पद्धतशीर कमतरता दर्शवितात. दोन्ही प्रकरणांमध्ये, वसतिगृह प्रकल्प दीर्घ कालावधीसाठी अपूर्ण राहिले किंवा सुरू झाले नाहीत - एका घटनेत एक दशकाहून अधिक काळ - वारंवार प्रशासकीय मंजुरी आणि भरीव आर्थिक वचनबद्धता असूनही असे घडले. कंत्राटदाराने माघार घेणे, कंत्राट जोखीम व्यवस्थापन, जमिनीशी संबंधित निराकरण न झालेल्या समस्या, अंदाजपत्रकांमध्ये वारंवार सुधारणा करणे आणि प्रशासकीय मंजुरीला विलंब करणे यामुळे विलंब झाला. परिणामी, बराच खर्च करूनही आणि पूर्णत्वाची अनेक वेळा हमी देऊनही अपेक्षित वसतिगृह सुविधा वापरासाठी अनुपलब्ध राहिली, परिणामी वेळ आणि खर्च वाढला आणि पात्र विद्यार्थ्यांना निवासी शैक्षणिक सहाय्य नाकारले गेले.

2.2.8.2 भाड्याच्या इमारतींमध्ये चालणाऱ्या वसतिगृहातील जागांचा कमी वापर

नवीन शासकीय वसतिगृहांच्या मंजुरीसाठी जारी करण्यात आलेल्या शासकीय निर्णयात मंजूर शासकीय वसतिगृहांचे बांधकाम पूर्ण होईपर्यंत वसतीगृहांचे कामकाज भाडेतत्वावर घेतलेल्या इमारतींमध्ये सुरू करण्याची तरतूद वेळोवेळी करण्यात आली आहे.

मार्च 2024 पर्यंत, राज्यातील 443 शासकीय वसतिगृहांपैकी 155 शासकीय वसतिगृहे भाडेतत्त्वावरील इमारतींमध्ये कार्यरत होती. लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले की या 155 शासकीय वसतिगृहांपैकी 36 शासकीय वसतिगृहे ज्यांची एकूण मंजूर क्षमता 3,290 विद्यार्थ्यांची होती, भाड्याने घेतलेल्या इमारतींची मर्यादित क्षमता असल्यामुळे केवळ 2,316 विद्यार्थ्यांना सामावून घेऊन भाड्याच्या वसतीगृहांमध्ये कार्यरत होती. मंजूर क्षमतेच्या तुलनेत कमी प्रवेश क्षमता असलेल्या भाड्याच्या इमारतींमध्ये शासकीय वसतिगृहांचे कामकाज पाच ते 50 टक्क्यांच्या दरम्यान होते.

मंजूर क्षमतेपेक्षा कमी प्रवेश क्षमता असलेल्या वसतिगृहांचा तपशील **परिशिष्ट 2.6** मध्ये दर्शविला आहे.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की, सध्या भाड्याने घेतलेल्या 147 इमारतींपैकी 24 ठिकाणी शासकीय इमारतीचे बांधकाम सुरू असून अतिरिक्त 45 ठिकाणी जमीन उपलब्ध झाली आहे. सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या समन्वयाने वसतिगृहे खात्रीने पूर्ण होतील याची काळजी घेतली जात आहे, असेही शासनाने नमूद केले.

लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षाचे पुरेसे निराकरण उत्तर करत नाही. शासनाने सूचित केले की, 24 ठिकाणी बांधकाम चालू आहे आणि अतिरिक्त 45 ठिकाणी जमीन उपलब्ध झाली आहे. तथापि, शासनाने ही वसतिगृहे कार्यान्वित करण्यासाठी कालबद्ध अंमलबजावणी योजना, टप्पे निहाय टप्पे किंवा पूर्णत्वाचे वेळापत्रक दिलेले नव्हते. दीर्घ विलंब आणि लेखापरीक्षणात नमूद केलेल्या अपूर्ण कामांमुळे हे सिद्ध झाले की, केवळ जागेची उपलब्धता किंवा बांधकाम सुरू करणे यामुळे कार्यात्मक वसतिगृह क्षमता वेळेवर निर्माण होत नाही. शिवाय, सार्वजनिक बांधकाम विभागाशी सुधारित समन्वयाचा दावा सामान्य स्वरूपाचा आहे आणि वसतिगृह प्रकल्पांचे नियोजन, अंमलबजावणी किंवा हस्तांतरणात मोजण्यायोग्य सुधारणा दर्शविणाऱ्या कागदोपत्री पुरव्यांद्वारे समर्थित नाही. शासनाच्या उत्तरात भाडेतत्त्वावरील इमारतींमध्ये सुरू असलेल्या उर्वरित 78 वसतिगृहांच्या इमारतींच्या बांधकामाबाबत कोणतीही कार्यवाही सूचित केलेली नाही.

2.2.8.3 नवीन विद्यार्थ्यांसाठी नव्याने बांधण्यात आलेल्या वसतिगृहांचा वापर नाही

सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने नवीन विद्यार्थ्यांसाठी राज्यातील प्रत्येक सात क्षेत्रांमध्ये[48] क्षेत्रिय स्तरावर मुला-मुलींसाठी 1,000 क्षमतेची वसतिगृहे (प्रत्येकी 250 क्षमतेचे चार[49] युनिट्स) बांधण्यास मान्यता दिली (जून 2007). तसेच

[48] अमरावती, छत्रपती संभाजीनगर, लातूर, मुंबई, नागपूर, नाशिक आणि पुणे

[49] मुलांसाठी तीन युनिट आणि मुलींसाठी एक युनिट

पिंपरी-चिंचवड येथे मुलांसाठी 250 क्षमतेच्या नवीन वसतिगृहासाठी सामाजिक न्याय आणि सहाय्य विभागाने नोव्हेंबर 2012 मध्ये मान्यता दिली होती.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, नवीन विद्यार्थ्यांना सामावून घेण्याच्या उद्देशाने नवीन वसतिगृहांचा वापर करण्याऐवजी, विभागाने विद्यार्थ्यांना विद्यमान वसतिगृहांमधून नवीन वसतिगृहात स्थलांतरित केले ज्यामुळे पुढील परिच्छेदांमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे क्षमता वाढवण्याचे उद्दिष्ट अयशस्वी झाले.

(i) लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, डिसेंबर 2016 मध्ये प्रत्येकी 250 क्षमतेची पुण्यातील युनिट I मुलांचे वसतिगृह आणि युनिट II मुलांचे वसतिगृह 1,000 क्षमतेच्या विभागीय वसतिगृहाचा भाग म्हणून कार्यान्वित झाली. पुण्यातील युनिट I मुलांच्या वसतिगृहात नवीन विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात आला. तथापि, पुण्यातील युनिट II मुलांच्या वसतिगृहात, नवीन विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्याऐवजी, संत ज्ञानेश्वर मुलांचे वसतिगृह (क्षमता:120) आणि मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह (क्षमता:75) या वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची मोडकळीस आलेली इमारत आणि तेथील अपुऱ्या सुविधांमुळे तात्पुरते स्थलांतरित करण्यात आले.

लेखापरीक्षणात असे ही निदर्शनास आले की, सप्टेंबर 2018 मध्ये सार्वजनिक बांधकाम विभागाने संत ज्ञानेश्वर वसतिगृहाच्या दुरुस्तीसाठी ₹2.50 कोटींचा अंदाज सादर केला होता, परंतु सप्टेंबर 2024 पर्यंत सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने कोणतीही कार्यवाही केली नाही.

(ii) लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले (सप्टेंबर 2024) की, निगडी, पुणे येथे भाड्याच्या इमारतीत चालणाऱ्या आणि 100 विद्यार्थ्यांची क्षमता असलेल्या गुणवंत विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृह भाड्याच्या इमारतीची दुरावस्था आणि मूलभूत सुविधांचा अभाव यामुळे 2016-17 मध्ये पिंपरी चिंचवड येथे 250 क्षमतेच्या मुलांच्या वसतिगृहाच्या नव्याने बांधण्यात आलेल्या इमारतीत स्थलांतरित करण्यात आले. जरी प्रारंभी तात्पुरते स्थलांतर करण्यात आले होते तरी, पिंपरी-चिंचवड येथे 250 मुलांची क्षमता असलेले वसतिगृह 2018-19 मध्ये अधिकृतपणे सुरू झाले असून त्यात केवळ 150 नवीन विद्यार्थ्यांना सामावून घेण्यात आले कारण निगडी वसतिगृहातील 100 विद्यार्थ्यांना त्याच वसतिगृहाच्या इमारतीत आधीच स्थलांतरित करण्यात आले आहे. परिणामी, निर्माण करण्यात आलेली अतिरिक्त क्षमता 250 विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत केवळ 150 विद्यार्थ्यांसाठी होती.

पिंपरी चिंचवड वसतिगृहाच्या अधीक्षकाने नमूद केले (सप्टेंबर 2024) की, गेल्या तीन वर्षांत वार्षिक 150 ते 200 पात्र नवीन विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळू शकला नाही.

निर्गमन बैठकीत आयुक्तांनी नमूद केले की, मोडकळीस आलेल्या आणि अपुऱ्या सुविधा असणाऱ्या दोन वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांच्या निवासासाठी वाघोली, पुणे येथे नवीन जागा निश्चित केली असून त्याबाबतचा प्रस्ताव शासनाला सादर केला जाईल.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की, गुणवंत विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहाच्या नवीन इमारतीच्या बांधकामासाठी प्रस्तावित अर्थसंकल्प प्राप्त झाला असून नवीन इमारतीचे बांधकाम पूर्ण झाल्यानंतर वसतिगृह स्थलांतरित केले जाईल.

2.2.8.4 शासकीय वसतीगृहांमध्ये आवश्यक सुविधा उपलब्ध नसणे

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने मे 1984 व जुलै 2011 मध्ये जारी केलेले शासन निर्णय आणि वेळोवेळी जारी करण्यात आलेल्या इतर सूचनांमध्ये शासकीय वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांना सी.सी.टी.व्ही., अग्निशामक यंत्र, भोजन कक्ष, संगणक, ग्रंथालय, इन्व्हर्टर सुविधा इत्यादी मूलभूत सुविधा पुरविणे आवश्यक असल्याचे नमूद केले आहे.

निवडलेल्या 18 शासकीय वसतिगृहांच्या संयुक्त प्रत्यक्ष पडताळणीत खाली नमूद केल्याप्रमाणे पुरविल्या जाणाऱ्या मूलभूत सुविधांमध्ये त्रुटी होत्या असे निदर्शनास आले.

- 11 शासकीय वसतिगृहांत अग्निशामक यंत्र उपलब्ध नव्हते/पुन्हा भरले नव्हते.
- 12 शासकीय वसतिगृहांत इनव्हर्टर आणि संगणक प्रयोगशाळेची सुविधा उपलब्ध नव्हती.
- चार शासकीय वसतिगृहांत सीसीटीव्ही सुविधा उपलब्ध नव्हती.
- सात शासकीय वसतिगृहांत ग्रंथालयाची सुविधा उपलब्ध नव्हती.
- आठ शासकीय वसतिगृहांत मासिके आणि वृत्तपत्रे उपलब्ध नव्हती.
- पाच शासकीय वसतिगृहांत रंगीत टीव्ही उपलब्ध नव्हता.
- चार[50] शासकीय वसतिगृहांत विद्यार्थ्यांची वार्षिक वैद्यकीय तपासणी केली गेली नव्हती.
- चार शासकीय वसतिगृहांत शैक्षणिक सहल आयोजित केली गेली नव्हती आणि तक्रार नोंदवही ठेवली गेली नव्हती.
- चार[51] शासकीय वसतिगृहांत भोजन कक्षात टेबल आणि खुर्च्या उपलब्ध नव्हत्या तर दोन[52] शासकीय वसतिगृहांत योग्य भोजन कक्ष नव्हता. जेवणाची योग्य सुविधा उपलब्ध नसल्याने विद्यार्थ्यांना दुपारचे आणि रात्रीचे जेवण जमिनीवर बसून घ्यावे लागत होते.

---

50 (i) मुलींचे वसतिगृह, ठाणे (ii) मुलांचे वसतिगृह, नळदुर्ग, धाराशिव (iii) मुलांचे वसतिगृह, जत, सांगली (iv) मुलींचे वसतिगृह, मंथा, जालना

51 (i) मुलांचे वसतिगृह, मोशी पिंपरी चिंचवड, (उ) मुलींचे वसतिगृह, अहिल्यानगर (iii) मुलींचे वसतिगृह, ठाणे (iv) मुलांचे वसतिगृह, नांदुरा, बुलढाणा

52 (i) मुलींचे वसतिगृह, तळेगाव दाभाडे, पुणे (ii) मुलांचे वसतिगृह, ठाणे

छायाचित्र 1: मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, मोशी, पिंपरी-चिंचवड, पुणे येथे जमिनीवर बसून जेवण घेताना विद्यार्थी

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की, भोजन कक्षात खुर्च्या आणि टेबले उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत.

निर्गमन बैठकीत, प्रधान सचिवांनी नमूद केले (ऑक्टोबर 2025) की, क्षेत्रीय कार्यालयांकडून स्पष्टीकरण मागितले जाईल आणि लेखापरीक्षणास सादर केले जाईल.

संयुक्त प्रत्यक्ष पडताळणी दरम्यान निदर्शनास आलेल्या कमतरतांचा उत्तरात उल्लेख नव्हता. 18 शासकीय वसतिगृहांच्या प्रत्यक्ष पडताळणी आणि तपासणी वेळी सादर केलेल्या दस्ताऐवज पुराव्यांद्वारे आधारीत लेखापरीक्षण निष्कर्ष होते जे शासकीय निर्णय व विभागीय सूचना यांमध्ये अनिवार्य केलेल्या अनेक मूलभूत सुविधांमध्ये त्रुटी दर्शवितात. मूलभूत सुविधांमधील सततच्या त्रुटीमुळे शासकीय वसतिगृहांची धोरणात्मक साधने म्हणून परिणामकारकता कमी झाली, परिणामी, सार्वजनिक संसाधनांचा अपुरा वापर होऊन वंचित विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षणाची न्याय्य उपलब्धता सुनिश्चित करण्याची राज्याची क्षमता कमी झाली.

2.2.8.5 शासकीय वसतिगृहांमध्ये अधीक्षकाची कमतरता

वसतिगृहांचे संपूर्ण व्यवस्थापन आणि दैनंदिन कामकाजाची जबाबदारी अधीक्षका असते**.** अधीक्षक विद्यार्थ्यांच्या तक्रारींकडे लक्ष देऊन आपत्कालीन परिस्थितीत विद्यार्थ्यांना मदत करतात. लेखापरीक्षणाच्या निदर्शनास आले की **परिशिष्ट 2.7** मध्ये दिलेल्या तपशीलानुसार सहा[53] जिल्ह्यांतील शासकीय वसतिगृहांत अधीक्षकाची कमतरता होती.

- एकूण 109 वसतिगृहांपैकी 49 वसतिगृहांमध्ये (28 मुलींच्या वसतिगृहासह) अधीक्षकांची पदे रिक्त होती आणि या वसतिगृहांचे अतिरिक्त प्रभार इतर वसतिगृहांच्या नियमित अधीक्षकांना देण्यात आले होते.

[53] बुलढाणा, धाराशीव, जालना, लातूर, नागपूर आणि सांगली. उर्वरित तीन निवडलेल्या जिल्ह्यांनी विदा सादर केला नाही.

- अधीक्षकांची पदे रिक्त असल्याचा कालावधी नऊ महिने ते 17 वर्षे आणि दोन महीनेपर्यंतचा होता.
- मुलींच्या पाच[54] वसतिगृहांमध्ये अधीक्षकाची जबाबदारी पुरुष अधीक्षकाकडे देण्यात आली होती.

इतर वसतिगृहांच्या नियमित अधीक्षकांना इतर वसतिगृहांच्या रिक्त पदांचे अतिरिक्त कार्यभार सोपविण्यात आले ज्यामुळे एका अधीक्षकला दोन ते तीन वसतिगृहांचे कामकाज करावे लागले. विद्यार्थ्यांची सुरक्षा आणि कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी, विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन आणि आधार देण्यासाठी तसेच, आपत्कालीन परिस्थितीत वेळेवर मदत करण्यासाठी वसतिगृहात पूर्णवेळ अधीक्षकाची उपस्थिती महत्त्वपूर्ण आहे.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की नियुक्तीसाठी निवडलेल्या अधीक्षकांच्या दस्तऐवजांची पडताळणी, वैद्यकीय आणि पोलिस पडताळणी प्रगतीपथावर आहे.

2.2.8.6 शासकीय वसतिगृहात अपंग विद्यार्थ्यांना आवश्यक सोयी-सुविधांचा अभाव

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने जारी केलेल्या शासन निर्णयात (ऑक्टोबर 2013) विद्यमान वसतिगृहांमध्ये अपंग विद्यार्थ्यांना सर्व अडथळामुक्त सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी विभागाने तातडीने कार्यवाही करावी अशी तरतूद करण्यात आली होती. वसतिगृहात अपंग विद्यार्थ्यांना आवश्यक त्या सुविधा पुरविण्यासाठी विहित मुदतीत कार्यवाही करण्याची सुनिश्चिती संबंधित प्रशासकीय विभागाने करणे आवश्यक आहे व प्रत्येक तिमाही संपल्यानंतर येणाऱ्या पहिल्या आठवड्यात यासंदर्भातील त्रैमासिक अहवाल अधिनस्थ कार्यालयांनी विभागाला सादर करणे आवश्यक आहे.

सर्व शासकीय वसतिगृहांत आणि अनुदानित वसतिगृहांत अपंग विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक सुविधांच्या उपलब्धतेची माहिती लेखापरीक्षण पथकास उपलब्ध करून देण्यात आली नाही. तसेच, 18 शासकीय वसतिगृहांच्या तपासणी दरम्यान असे निदर्शनास आले की, सहा[55] वसतिगृहांत अपंग विद्यार्थ्यांसाठी तळमजल्यावर राहण्याची सोय उपलब्ध नव्हती, तर केवळ सात[56] वसतिगृहांत अडथळामुक्त सुविधा उपलब्ध होत्या. निवडलेल्या 18 शासकीय वसतिगृहांपैकी केवळ एका शासकीय वसतिगृहाने (125वी जयंती मागासवर्गीय

[54] (i) मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, वाशी, धाराशिव (ii) मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, अंबड (iii) मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, कुही, नागपुर (iv) मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, खामगाव, बुलढाणा आणि (v) मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, अहमदपूर, लातूर

[55] (i) 250 मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह, मोशी, पुणे, (ii) संत सखूबाई मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, अहमदनगर, (iii) मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, वाशी, धाराशिव, (iv) मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह, जत, सांगली, (v) मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह, जालना, (vi) मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह, मनीष नगर, नागपूर

[56] (i) मुलांचे वसतिगृह, मोशी, पिंपरी-चिंचवड, (ii) मुलांचे वसतिगृह, लोणी अहिल्यानगर, (iii) मुलांचे वसतिगृह, नळदुर्ग, धाराशिव, (iv) मुलींचे वसतिगृह, चिंचणी, सांगली, (v) मुलींचे वसतिगृह, मंठा, जालना, (vi) मुलांचे वसतिगृह, शेगाव, बुलढाणा, (vii) मुलींचे वसतिगृह, वानाडोंगरी, नागपूर

मुलींचे शासकीय वसतिगृह, तळेगाव दाभाडे, पुणे) आवश्यक त्रैमासिक अहवाल वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना सादर केला होता.

सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाने वसतिगृहांमध्ये अपंग विद्यार्थ्यांसाठी अडथळामुक्त सुविधा आणि नियमित देखरेख अनिवार्य करण्याच्या स्वतःच्या शासन निर्णयाचे अनुपालन सुनिश्चित केले नाही. एकत्रित माहितीची अनुपलब्धता, अडथळामुक्त पायाभूत सुविधांची मर्यादित तरतूद, अनेक वसतिगृहांमध्ये तळमजल्यावरील निवासी सुविधांचा अभाव आणि विहित त्रैमासिक अहवाल सादर न करणे हे कमकुवत पर्यवेक्षण आणि अंमलबजावणी दर्शविते. परिणामी, अपंग विद्यार्थ्यांना खात्रीशीर प्रवेश, सुरक्षित गतिशीलता आणि सुयोग्य निवासी सुविधांपासून वंचित ठेवण्यात आले, ज्यामुळे सर्व समावेशक वसतिगृह-आधारित शैक्षणिक सहाय्याचे उद्दिष्ट फोल ठरले.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की, शासकीय वसतिगृहांत प्रवेश घेतलेल्या अपंग विद्यार्थ्यांना आवश्यक सुविधा पुरविण्याचे निर्देश आयुक्तांनी अधिनस्थ कार्यालयांना जारी केले आहेत (ऑक्टोबर 2025).

2.2.8.7 शासकीय व अनुदानित वसतिगृहांत बायोमेट्रिक हजेरी यंत्रणा कार्यरत नसणे

महाराष्ट्र शासनाने 30 मार्च 2011 च्या शासन निर्णयाद्वारे सर्व शासकीय वसतिगृहांत आणि अनुदानित वसतिगृहांत कर्मचारी आणि विद्यार्थ्यांसाठी बायोमेट्रिक हजेरी यंत्रणा लागू करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार विभागाकडून बायोमेट्रिक हजेरी यंत्रणा पुरविण्याचे आदेश जारी करण्यात आले होते.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, **तक्ता 2.11** आणि **2.12** मध्ये दर्शविल्यानुसार अनेक वसतिगृहांमध्ये बायोमेट्रिक हजेरी यंत्रणेची व्यवस्था केली नव्हती किंवा ती कार्यरत नव्हती.

तक्ता 2.11: शासकीय वसतिगृहांतील बायोमेट्रिक हजेरी यंत्रणेची स्थिती

अनु.क्र.	विभाग	जिल्ह्यांची संख्या	शासकीय वसतिगृहांची संख्या	बायोमॅट्रिक यंत्रणा बसविलेल्या शासकीय वसतिगृहांची संख्या	कार्यरत बायोमॅट्रिक यंत्रणा
1	नाशिक	05	53	45	08
2	लातूर	04	60	60	04
3	छत्रपती संभाजी नगर	04	51	19	04
4	पुणे	05	93	93	00
5	नागपूर	06	70	63	30
एकूण		**24**	**327**	**280**	**46**

स्रोत: प्रादेशिक उप-जिल्हाधिकारी, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग यांनी सादर केलेली माहिती

तक्ता 2.11 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे

- 327 शासकीय वसतिगृहांपैकी, 280 शासकीय वसतिगृहांमध्ये (86 टक्के) बायोमॅट्रिक उपस्थिती यंत्रणा स्थापित केली होती जे हार्डवेअर उपयोजनामधील लक्षणीय प्रगती दर्शविते.
- तर, केवळ 46 वसतिगृहांमध्ये) एकूण शासकीय वसतिगृहांच्या 14 टक्के; स्थापित यंत्रणाच्या 16 टक्के (बायोमॅट्रिक यंत्रणा कार्यरत होती**,** जे स्थापना आणि कार्यचालन यातील मोठी तफावत दर्शविते.

ठळक मुद्दे:

- पुणे विभागाने 100 टक्के (93/93 शासकीय वसतिगृहे) स्थापना करण्याचे लक्ष्य साध्य करूनही शून्य कार्यरत बायोमेट्रिक यंत्रणेची नोंद केली, ज्यामुळे गुंतवणूक कुचकामी ठरली.
- लातूर विभागाने देखील पूर्ण स्थापना (60 शासकीय वसतिगृहे) नोंदविली, परंतु केवळ चार यंत्रणा कार्यरत होत्या, ज्यामुळे कमकुवत स्थापना-पश्चात आधार दिसून येतो.
- नागपूर विभागाने तुलनेने चांगली कामगिरी केली, बसविलेल्या 63 पैकी 30 कार्यरत यंत्रणा, तरीही येथे अर्ध्याहून कमी यंत्रणा कार्यरत होत्या.
- छत्रपती संभाजी नगर विभागाने कमी स्थापना (51 शासकीय वसतिगृहांपैकी 19) आणि कमी कार्यात्मकता (चार शासकीय वसतिगृहे) दोन्ही नोंदविल्या, जे दोन्ही टप्प्यांमध्ये मागे असल्याचे दर्शविते.

तक्ता 2.12: नोव्हेंबर 2025 अखेरीस अनुदानित वसतिगृहांतील बायोमेट्रिक हजेरी यंत्रणेची स्थिती

अनु.क्र.	विभाग	जिल्हयांची संख्या	अनुदानित वसतिगृहांची संख्या	बायोमॅट्रिक यंत्रणा बसविलेल्या अनुदानित वसतिगृहांची संख्या	कार्यरत बायोमॅट्रिक यंत्रणा
1	नाशिक	05	483	483	150
2	लातूर	04	396	396	239
3	नागपूर	06	346	342	125
4	अमरावती	01	41	39	00
5	मुंबई	01	26	26	00
	एकूण	**17**	**1,292**	**1,286**	**514**

स्रोत: प्रादेशिक उप जिल्हाधिकारी, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग यांनी सादर केलेली माहिती

तक्ता 2.12 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे

- 1,292 अनुदानित वसतिगृहांपैकी, 1,286 अनुदानित वसतिगृहांमध्ये (जवळजवळ 100 टक्के) बायोमॅट्रिक उपस्थिती यंत्रणा स्थापित केली होती जे हार्डवेअरची प्रभावी अंमलबजावणी दर्शविते.
- तथापि, केवळ 514 वसतिगृहांमध्येच) एकूण अनुदानित वसतिगृहांच्या 39.78 टक्के; स्थापित यंत्रणेच्या 39.96 टक्के (बायोमॅट्रिक उपस्थिती यंत्रणा कार्यरत होती जे अंमलबजावणीतील लक्षणीय तफावत दर्शविते.
- लातूर विभागाने 396 अनुदानित वसतिगृहांपैकी (सुमारे 60 टक्के) पैकी 239 कार्यरत प्रणालींसह तुलनेने चांगली कामगिरी केली.
- नाशिक विभागात 483 अनुदानित वसतिगृहांपैकी पूर्ण स्थापना करूनही केवळ 150 कार्यरत यंत्रणा (31 टक्के) होत्या.
- नागपूर विभागात 346 अनुदानित वसतिगृहांपैकी 36) 125 टक्के (कार्यर प्रणालींची नोंद केली.
- अमरावती आणि मुंबई विभागांनी जवळपास पूर्ण बायोमेट्रिक यंत्रणा बसवल्यानंतरही शून्य कार्यक्षमतेची नोंद केली, ज्यामुळे या विभागांमधील गुंतवणूक कुचकामी ठरली.

बायोमेट्रिक हजेरी यंत्रणा शासकीय आणि अनुदानित वसतिगृहांमध्ये लागू करण्यात आली होती तरी, तिची मर्यादित कार्यक्षमता, विशेषत: शासकीय वसतिगृहांमध्ये स्थापनेपश्चात अपुरे नियोजन आणि कमकुवत संनियंत्रण दर्शविते. अनुदानित वसतिगृहांमधील जास्त कार्यक्षमता दर तुलनेने चांगली अवशोषण क्षमता सूचित करतो; तथापि, दोन्ही श्रेणींमधील यंत्रणेची एकूण परिणामकारकता मर्यादित राहिली, परिणामी तांत्रिक गुंतवणुकीचा अपुरा वापर झाला.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की, सर्व प्रादेशिक उप-जिल्हाधिकाऱ्यांना तीन महिन्यात बायोमेट्रिक हजेरी यंत्रणा खरेदी करण्याचे आणि शासकीय वसतिगृहांमध्ये उपस्थिती नोंद सुरू करण्याचे निर्देश जारी केले आहेत.

2.2.8.8 अनुदानित वसतिगृहांत विहित क्षेत्राची अनुपलब्धता

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने विद्यार्थ्यांच्या मंजूर क्षमतेच्या आधारे विद्यमान आणि नवीन अनुदानित वसतिगृहांसाठी आवश्यक असलेले किमान आणि कमाल क्षेत्रफळ विहित केले (डिसेंबर 2019). विहित केलेले किमान व कमाल क्षेत्रफळ **तक्ता 2.13** मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.13: अनुदानित वसतिगृहांसाठी विहित केलेले किमान व कमाल क्षेत्रफळ

अनु.क्र.	वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांची मंजूर संख्या	किमान क्षेत्रफळ (चौरस फुटांमध्ये)	कमाल क्षेत्रफळ (चौरस फुटांमध्ये)
1	24 - 47	4,000	4,900
2	48 - 74	6,000	7,315
3	75 - 99	9,120	11,050
4	100 व पुढे	11,200	13,630

स्त्रोत: डिसेंबर 2019 मध्ये सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने जारी केलेला शासन निर्णय

या क्षेत्रफळामध्ये विद्यार्थ्यांसाठी निवासव्यवस्था, कार्यालय, स्वयंपाकघर, भोजनकक्ष, फडताळ, बहुउद्देशीय कक्ष, अधीक्षकांची निवासव्यवस्था, सुरक्षरक्षक निवासव्यवस्था, स्वच्छतागृह (वॉश बेसिनसह), मार्गिका व जिन्याचा समावेश आहे.

अशासकीय संस्थेतर्फे भाड्याच्या इमारतीत चालविलेल्या अनुदानित वसतिगृहाचे क्षेत्रफळ कार्यकारी अभियंता, सार्वजनिक बांधकाम विभाग आणि जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी प्रमाणित करणे आवश्यक आहे. जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी अनुदानित वसतिगृहांमध्ये किमान क्षेत्रफळ सतत राखले जाईल याची वेळोवेळी सुनिश्चिती करणे आवश्यक आहे. त्याचे अनुपालन न केल्यास अनुदानित वसतिगृहांना दिलेली मान्यता मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद समाजकल्याण आयुक्तांच्या पूर्व संमतीने रद्द करण्यास जबाबदार असतील. कोविड-19 मुळे सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने अनुदानित वसतिगृहात पुरेशी जागा आणि आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी 30 जून 2021 पर्यंत मुदतवाढ मंजूर केली (जानेवारी 2021) जी पुढे 30 जून 2023 पर्यंत वाढविण्यात आली.

अभिलेख्यांच्या तपासणीत (डिसेंबर 2024 आणि जानेवारी 2025) असे उघड झाले की, निवडलेल्या नऊ जिल्ह्यांपैकी तीन[57] जिल्ह्यांत 117 वसतिगृहे होती. तीन जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी कार्यालयांतील अभिलेख्यांच्या तपासणीत असे उघड झाले की, **परिशिष्ट 2.8** मधील तपशीलानुसार तीन जिल्ह्यांतील 117 पैकी 58 वसतिगृहांमध्ये वसतिगृहासाठी विहित केलेले किमान क्षेत्रफळ नव्हते. असेही निदर्शनास आले की, या 58 वसतिगृहांपैकी 24 वसतिगृहांतील (41 टक्के) किमान क्षेत्रफळाची तूट 50 टक्क्यांहून अधिक होती.

धाराशिव, सांगली आणि जालना जिल्ह्यांतील अनुदानित वसतिगृहांच्या लेखापरीक्षण पडताळणीत शासन निर्णयाद्वारे (0 9.12.2019) विहित केलेल्या किमान बांधीव क्षेत्रफळ मानकांचे अनुपालन न करण्याचे मोठ्या प्रमाणावर निदर्शनास आले.

चाचणी-तपासणी केलेल्या सर्व वसतिगृहांमध्ये आवश्यक क्षेत्रफळात कमतरता आढळली, ज्यात किरकोळ 0.34 टक्क्यांपासून ते 90 टक्क्यांहून अधिक तुटवडा होता. सांगली

[57] धाराशिव, जालना आणि सांगली

जिल्ह्यात ही कमतरता तीव्र होती, जिथे 30 ते 162 विद्यार्थ्यांची मंजूर क्षमता असूनही अनेक वसतिगृहांमध्ये 90 टक्क्यांहून अधिक क्षेत्रफळाची कमतरता नोंदली गेली.

धाराशिव जिल्ह्यात, बहुतेक वसतिगृहांमध्ये 50 टक्क्यांहून अधिक कमतरता दिसून आली, तर जालना जिल्ह्यात एक वसतिगृह वगळता 76 टक्क्यांपर्यंत कमतरता होती.

जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद, सांगली यांनी (जानेवारी 2020 आणि ऑगस्ट 2023) आणि जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद, जालना यांनी (जून 2022 आणि जुलै 2022) आवश्यक सुविधांसह आवश्यक जागा उपलब्ध न केल्याबद्दल सर्व कसूरदार वसतिगृहांना नोटिसा बजावल्या. आवश्यक जागा उपलब्ध न केल्यामुळे विद्यार्थ्यांची गैरसोय होत असूनही कसूरदार वसतिगृहांची मान्यता रद्द करण्याची कारवाई करण्यात आली नाही.

निर्गमन बैठकीत प्रधान सचिवांनी विभागाने नेमून दिलेल्या क्षेत्रफळाच्या नियमाचे पालन न केलेल्या वसतिगृहांचा आढावा घेण्याचे मान्य केले (ऑक्टोबर 2025).

किमान क्षेत्रफळाचे निकष विहित करून अनुपालनासाठी अनेक मुदतवाढ देऊनही विभागाने अनुदानित वसतिगृहे निर्धारित पायाभूत सुविधांच्या मानकांचे पालन करत आहेत याची सुनिश्चिती केली नाही. विहित क्षेत्रफळाची लक्षणीय कमतरता असलेल्या वसतिगृहांना सातत्याने मान्यता देणे, ज्यात 50 टक्क्यांहून अधिक कमतरता असलेल्या प्रकरणांचा समावेश आहे, हे विभागाची कमकुवत अंमलबजावणी आणि संनियंत्रण दर्शविते. परिणामी, विद्यार्थ्यांना गर्दीमध्ये आणि अपुऱ्या सुविधांमध्ये राहण्यास भाग पाडले गेले, ज्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर, सुरक्षिततेवर आणि एकूणच राहणीमानावर विपरित परिणाम झाला आणि सन्माननीय निवासी शैक्षणिक सहाय्य प्रदान करण्याचा उद्देश विफल ठरला.

2.2.8.9 अनुदानित वसतिगृहात मूलभूत सुविधांचा अभाव

अशासकीय संस्थांकडून अनुदानित वसतिगृहे चालविण्यासाठी सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने जारी केलेल्या (मार्च 1998) मार्गदर्शक सूचनांमध्ये इतर गोष्टींबरोबरच पुरेसे शौचालय/स्वच्छतागृहे, पुरेसे आणि दर्जेदार अन्न, पुरेसे पाणी, स्वच्छ परिसर, अन्नधान्याचा एक महिन्याचा राखीव साठा (बफर स्टॉक) इत्यादींचा समावेश आहे. मार्गदर्शक सूचनांनुसार, गैरव्यवहाराच्या प्रत्येक प्रकरणासाठी अशासकीय संस्थेला ₹1,000 दंड आकारला जातो आणि अशा दंडाची रक्कम व्यवस्थापनाला देण्यात येणाऱ्या अनुदानातून वजा करणे आवश्यक आहे.

जिल्हा समाज कल्याण अधिकाऱ्यांनी तयार केलेल्या अंतिम अनुदान निर्धारण अहवालाच्या छाननीत सहा जिल्ह्यांत[58] असे निदर्शनास आले की बहुतेक वसतिगृहे स्वच्छ शौचालय, स्वच्छ परिसर, वसतिगृहाच्या आवारात पुरेसा प्रकाश आणि अग्निरोधक/अग्निशामक यंत्राची उपलब्धता यासारख्या मूलभूत सुविधा पुरविण्यात

[58] अहिल्यानगर, बुलढाणा, लातूर, नागपूर, पुणे आणि सांगली.

दरवर्षी अपयशी ठरतात. मूलभूत सुविधा पुरविण्यात सातत्याने अपयशी ठरलेल्या वसतिगृहांची जिल्हा-निहाय संख्या तक्ता **2.14** मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.14: विद्यार्थ्यांना मूलभूत सुविधा पुरविण्यात सातत्याने अपयशी ठरलेली वसतिगृहे

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	वर्ष	वसतिगृहांची एकूण संख्या	लेखापरीक्षण तपासणीसाठी सादर केलेल्या प्रकरणांची संख्या	मूलभूत सुविधा न पुरविल्याबद्दल दंड आकारला गेलेल्या अनुदानित वसतिगृहांची संख्या	मूलभूत सुविधा पुरविण्यात अपयशी ठरलेल्या वसतिगृहांची टक्केवारी (लेखापरीक्षण तपासणीसाठी सादर केलेल्या प्रकरणांपैकी))	वारंवार कसूरदार
1	2	3	4	5	6	7	8
1	पुणे	2021-22	79	54	42	77.77	64
		2022-23	79	70	68	97.14	
		2023-24	79	66	60	90.90	
2	अहिल्यानगर[59]	2021-22	108	83	69	83.13	57
		2022-23	108	77	69	89.61	
3	सांगली	2021-22	42	42	26	61.90	22
		2022-23	42	42	08	19.05	
		2023-24	42	42	18	42.86	
4	नागपूर	2021-22	98	20	12	60.00	23
		2022-23	98	50	47	94.00	
		2023-24	98	29	27	93.10	
5	बुलढाणा	2021-22	41	15	15	100.00	12
		2022-23	41	07	07	100.00	
		2023-24	41	17	17	100.00	
6	लातूर[60]	2022-23	91	37	37	100.00	12
		2023-24	91	22	22	100.00	

स्त्रोत: जिल्हा समाज कल्याण अधिकाऱ्यांनी तयार केलेल्या अंतिम अनुदान मूल्यांकन अहवालातून संकलित

[59] अहिल्यानगर संदर्भात वर्ष 2023-24 चा विदा सादर करण्यात आला नाही.

[60] लातूर जिल्ह्याच्या संदर्भात वर्ष 2021-22 चा विदा सादर करण्यात आला नाही.

तक्ता 2.14 मधील ठळक मुद्दे:

- चाचणी तपासणी केलेल्या सर्व सहा जिल्ह्यांमध्ये, 1998 च्या सुरुवातीस स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करूनही मोठ्या प्रमाणात अनुदानित वसतिगृहांनी स्वच्छ शौचालये, स्वच्छ परिसर, पुरेशी प्रकाश व्यवस्था आणि अग्निसुरक्षा उपकरणे यांसारख्या मूलभूत सुविधा पुरविल्या नव्हत्या.
- अनेक जिल्ह्यांमध्ये तुटीचे प्रमाण अत्यंत जास्त आहे:
- बुलढाणा आणि लातूरमध्ये चाचणी-तपासणी केलेल्या सर्व वर्षांत 100 टक्के कमतरतेचे प्रमाण नोंदवले गेले, जे अनुपालनाचे पूर्ण खंडन दर्शविते.
- पुणे आणि नागपूर या शहरांत अनुक्रमे 78 टक्के ते 97 टक्के आणि 60 ते 94 टक्के दरम्यान उणीवा दिसून आल्या ज्या उणीवा प्रासंगिक नसून पद्धतशीर होत्या हे दर्शवितात.
- काही वर्षांत तुलनेने कमी कमतरता असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये देखील (उदा. 2022-23 मध्ये सांगली), त्यानंतरच्या वर्षातअनुपालन न करणे पुन्हा वाढले.

अनेक वसतिगृहांना वर्षानुवर्षे वारंवार कसूरदार म्हणून ओळखले गेले (उदा. पुणे, 64; अहिल्यानगर, 57; नागपूर, 23) तरीही त्यांना अनुदान मिळत राहिले आणि प्रभावी सुधारात्मक कारवाई न करता ती कार्यरत राहिली.

लेखा परिक्षणाद्वारे केलेल्या 21 अनुदानित वसतिगृहांच्या संयुक्त तपासणीत असे निदर्शनास आले की, वैद्यकीय अधिकारी, स्थानिक नगर पालिका/वैद्यकीय अधिकारी, प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांच्याकडून सुविधांच्या स्वच्छतेबाबत आवश्यक प्रमाणपत्रे अकरा वसतिगृहांसाठी[61] प्राप्त केली गेली नव्हती.

---

[61] (i) युनियन बोर्डिंग हाऊस, रामोशीवाडी, पुणे (ii) नवभारत छात्र निवास, राजुर, अहिल्यानगर (iii) भीमा गौतमी मुलींचे वसतिगृह, कवि जंग नगर, अहिल्यानगर (iv) बसवेश्वर विद्यार्थी वसतिगृह, अंदूर, धाराशिव (v) तुळजा भवानी मुलींचे वसतिगृह, उमरगा, धाराशिव (vi) राजर्षि शाहू महाराज मुलींचे वसतिगृह, जाफराबाद, जालना (vii) नेहरू मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, गोलपांगरी, जालना (viii) ज्ञानदीप मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, बेलोरा, जालना (ix) मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, आझादवर्ड, रामटेक, नागपूर (x) राजर्षि शाहू महाराज मुलांचे वसतिगृह, कुही, नागपूर आणि (xi) अख्तर बेगम मुलींचे वसतिगृह, निलंगा, लातूर

छायाचित्र 2: ज्ञानदीप मुलांचे वसतिगृह, बेलोरा, मंठा, जिल्हा-जालना येथील अस्वच्छ व खुले स्वच्छतागृह

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने कसूरदार वसतिगृहांना प्रत्येकी ₹1,000 दंड ठोठावला होता. गेल्या 26 वर्षांपासून दंडाच्या रकमेत सुधारणा करण्यात आलेली नव्हती. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने सततच्या कसूरदारांवर कोणतीही कठोर कारवाई करण्याची शिफारस केली नाही. शिवाय, दंड आकारण्यात आला असला तरी आकारण्यात आलेला दंड अडथळा ठरत नसल्याने विद्यार्थ्यांना अस्वच्छतेतच राहावे लागत होते.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की, दंडामध्ये वाढ करणे किंवा प्रस्तावित आवश्यक सुविधा न पुरविलेली अनुदानित वसतिगृहे बंद करण्याबाबत धोरण आखले जात आहे.

अनुदानित वसतिगृहांमध्ये मूलभूत सुविधांची तरतूद करणे अनिवार्य करणारी दीर्घकालीन मार्गदर्शक तत्त्वे असूनही, वसतिगृहांपैकी मोठ्या संख्येने बऱ्याच वसतिगृहांनी स्वच्छता, सुरक्षा आणि राहण्याच्या क्षमतेची किमान मानकांची सुनिश्चिती केली नाही. अकार्यक्षम अंमलबजावणी यंत्रणा आणि नाममात्र कालबाह्य दंड रचना यामुळे सततच्या कसूरदारांना अर्थपूर्ण सुधारात्मक कारवाई न करता कार्य सुरू ठेवण्याची परवानगी मिळाली. परिणामी, विद्यार्थ्यांना अस्वच्छ आणि असुरक्षित राहणीमानात राहण्यास भाग पाडले गेले, ज्यामुळे त्यांना आरोग्य आणि सुरक्षा धोक्यांना सामोरे जावे लागले आणि मागासवर्गीयांमधील विद्यार्थ्यांना सुयोग्य निवासी सहाय्य पुरविण्याच्या उद्देशाला धक्का बसला.

2.2.9 संनियंत्रण आणि मूल्यमापन

लेखापरीक्षणाचा चौथा उद्देश संनियंत्रण आणि मूल्यांकन यंत्रणा पुरेशी आणि प्रभावी आहेत का हा होता. पुढील परिच्छेदांमध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे वसतिगृहांच्या तपासणीत कमतरता, जिल्हा आणि तालुका समन्वय समितीच्या बैठकांमध्ये कमतरता आणि अनुदानित वसतिगृहांच्या संशयास्पद बनावट कामकाजाचे निरीक्षण लेखापरीक्षणात आढळून आले.

2.2.9.1 शासकीय आणि अनुदानित वसतिगृहांच्या तपासणीत कमतरता

विभागाने जारी केलेल्या (सप्टेंबर 2004) शासन निर्णयामध्ये वरिष्ठ प्राधिकाऱ्यांकडून शासकीय वसतिगृहे आणि अनुदानित वसतिगृहांच्या तपासणीसाठी लक्ष्ये निश्चित करण्यात आली आहेत. आयुक्तांनी दरवर्षी एकूण शासकीय वसतिगृहांची आणि अनुदानित वसतिगृहांची पाच टक्के तपासणी करणे आवश्यक आहे. जानेवारी 2020 मध्ये प्रादेशिक/जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांमार्फत तपासणीचे लक्ष्य आणखी सुधारित करण्यात आले. सुधारित लक्ष्यांनुसार प्रादेशिक उप-आयुक्तांनी दरमहा दोन शासकीय वसतिगृहांची आणि दोन अनुदानित वसतिगृहांची तपासणी करणे आवश्यक आहे. सहायक आयुक्त, समाजकल्याण यांनी दर दोन महिन्यातून एकदा म्हणजे वर्षातून सहा वेळा प्रत्येक शासकीय वसतिगृहांची तपासणी करणे आवश्यक आहे. जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी वर्षातून तीन वेळा प्रत्येक अनुदानित वसतिगृहास भेट देणे आवश्यक आहे.

सादर केलेल्या माहितीनुसार, 2021-22 ते 2023-24 या कालावधीत आयुक्त, प्रादेशिक उप-आयुक्त, सहाय्यक आयुक्त आणि जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद स्तरावर शासकीय वसतिगृहांची आणि अनुदानित वसतिगृहांच्या तपासणीत मोठी कमतरता होती. खालील **तक्ता 2.15** मध्ये कमतरतेचा तपशील दर्शविला आहे.

तक्ता 2.15: शासकीय वसतिगृहे आणि अनुदानित वसतिगृहांच्या तपासणीत कमतरता

तपशील	वर्ष	वसतिगृह	वसतिगृहांची संख्या	वर्षासाठी निश्चित केलेले लक्ष्य	वर्षात प्रत्यक्ष केलेली तपासणी	लक्ष्य साध्य करण्यातील कमतरता (टक्के)
आयुक्त	2021-22	शासकीय वसतिगृह	443	22	07	15 (68)
		अनुदानित वसतिगृह	2388	120	0	120 (100)
प्रादेशिक उपायुक्त [62]	2021-22	शासकीय वसतिगृह	327	120	36	84 (70)
		अनुदानित वसतिगृह	2388	168	8	160 (95)
	2022-23	शासकीय वसतिगृह	174	72	52	20 (28)
		अनुदानित वसतिगृह	1970	144	38	106 (74)

[62] (i) 2021-22 या वर्षासाठी पाच प्रादेशिक उपायुक्त (शासकीय वसतिगृहे) आणि सात प्रादेशिक उपायुक्त (अनुदानित वसतिगृहे), (ii) 2022-23 या वर्षासाठी तीन प्रादेशिक उपायुक्त (शासकीय वसतिगृहे) आणि सहा प्रादेशिक उपायुक्त (अनुदानित वसतिगृहे) (iii) 2023-24 या वर्षासाठी तीन प्रादेशिक उपायुक्त (शासकीय वसतिगृहे) आणि पाच प्रादेशिक उपायुक्त (अनुदानित वसतिगृहे).

तपशील	वर्ष	वसतिगृह	वसतिगृहांची संख्या	वर्षासाठी निश्चित केलेले लक्ष्य	वर्षात प्रत्यक्ष केलेली तपासणी	लक्ष्य साध्य करण्यातील कमतरता (टक्के)
	2023-24	शासकीय वसतिगृह	206	72	53	19 (26)
		अनुदानित वसतिगृह	1753	120	18	102 (85)
सहाय्यक आयुक्त [63]	2021-22	शासकीय वसतिगृह	349	2094	398	1696 (81)
	2022-23	शासकीय वसतिगृह	264	1584	478	1106 (70)
	2023-24	शासकीय वसतिगृह	294	1764	557	1207 (68)
जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी [64] जिल्हा परिषद	2021-22	अनुदानित वसतिगृह	1505	4515	300	4215 (93)
	2022-23	अनुदानित वसतिगृह	1680	5040	830	4210 (84)
	2023-24	अनुदानित वसतिगृह	1693	5079	1095	3984 (78)

स्रोत: समाज कल्याण आयुक्त कार्यालय, पुणे यांनी सादर केलेल्या विदेनुसार

तक्ता 2.15 मधून निदर्शनास आल्याप्रमाणे

1. आयुक्त-स्तरीय तपासणी: किमान पर्यवेक्षण

   - आयुक्तांना दरवर्षी 5 टक्के वसतिगृहांची तपासणी करणे बंधनकारक होते.
   - 2021-22 मध्ये, 22 लक्ष्यित शासकीय वसतिगृह तपासणीपैकी फक्त 7 (32 टक्के) तपासणी करण्यात आली.
   - अनुदानित वसतिगृहांसाठी, 120 (100 टक्के कमतरता) च्या लक्ष्याविरुद्ध कोणतीही तपासणी केली गेली नाही.
   - विशेषतः अनुदानित वसतिगृहांकरता, सर्वोच्च पातळीवरील पर्यवेक्षणाचा जवळपास अभाव दर्शवते.

[63] (i) 2021-22 वर्षासाठी 25 सहाय्यक आयुक्त (ii) 2022-23 वर्षासाठी 19 सहाय्यक आयुक्त आणि (iii) 2023-24 वर्षासाठी 22 सहाय्यक आयुक्त

[64] (i) 2021-22 वर्षासाठी 19 जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी,)ii) 2022-23 वर्षासाठी 20 जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी आणि)iii) 2023-24 वर्षासाठी 21 जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी

2. प्रादेशिक उपायुक्तांकडून तपासणी: गंभीर आणि वारंवार येणाऱ्या कमतरता.

- प्रादेशिक उपायुक्तांना दरमहा दोन शासकीय वसतिगृहे आणि दोन अनुदानित वसतिगृहांची तपासणी करणे बंधनकारक होते.
- अनुदानित वसतिगृहांसाठी, तपासणीतील कमतरता व्याप्ती पुढीलप्रमाणे होती:
    - 95 टक्के (2021-22),
    - 74 टक्के (2022-23),
    - 85 टक्के (2023-24).
- 2023-24 मध्ये शासकीय वसतिगृहांच्या तपासणीत सुधारणा झाली (आठ टक्क्यांपर्यंत कमतरता कमी झाली), तरी, अनुदानित वसतिगृहांचे पर्यवेक्षण सातत्याने कमकुवत राहिले.

3. सहाय्यक आयुक्त-स्तरीय तपासणी: अधिक उच्च लक्ष्य, कमी कामगिरी

- सहाय्यक आयुक्तांना प्रत्येक शासकीय वसतिगृहाची वर्षातून सहा वेळा तपासणी करणे बंधनकारक होते, ज्यामुळे वार्षिक उद्दिष्टे खूप जास्त होती.
- तीनही वर्षांत, आवश्यक असलेल्या तपासणींपैकी फक्त 19 ते 32 टक्के तपासणी करण्यात आल्या, ज्यामुळे 68 ते 81 टक्के कमतरता राहिली.
- यावरून असे दिसून येते की स्पष्ट आदेश असूनही, शासकीय वसतिगृहांचे नियमित आणि वारंवार निरीक्षण सुनिश्चित केले गेले नाही.

4. जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी स्तरावरील तपासणी: अनुदानित वसतिगृह संनियंत्रणात दीर्घकालीन कमतरता

- जिल्हा समाज कल्याण अधिकाऱ्यांना वर्षातून तीन वेळा प्रत्येक अनुदानित वसतिगृहाची तपासणी करणे बंधनकारक होते.
- प्रत्यक्ष तपासणी लक्ष्यापेक्षा खूपच कमी राहिली:
    - 2021-22 मध्ये 93 टक्के तूट,
    - 2022-23 मध्ये 84 टक्के, आणि
    - 2023-24 मध्ये 78 टक्के.
- कालांतराने किरकोळ सुधारणा होऊनही, आवश्यक असलेल्या तपासण्यांपैकी तीन-चतुर्थांश पेक्षा जास्त तपासण्या केल्या गेल्या नाहीत.

स्पष्टपणे परिभाषित तपासणी चौकट आणि लक्ष्ये असूनही, सर्व प्रशासकीय स्तरांवर शासकीय आणि अनुदानित वसतिगृहांचे पर्यवेक्षण अत्यंत अपुरे राहिले. तपासणीतील सततच्या आणि मोठ्या प्रमाणात कमतरतेमुळे संनियंत्रण कमकुवत झाले, कमतरता ओळखण्यास विलंब झाला आणि जबाबदारीची यंत्रणा कमकुवत झाली. परिणामी,

पायाभूत सुविधा, स्वच्छता, सुरक्षितता आणि विद्यार्थी कल्याणाशी संबंधित कमतरता कायम राहिल्या, ज्यामुळे वसतिगृह-आधारित शैक्षणिक सहाय्य योजनांचा प्रभाव कमी झाला.

परिच्छेद 2.2.8.4 आणि 2.2.8.9 मध्ये निदर्शनास आणून दिल्याप्रमाणे शासकीय वसतिगृहांची आणि अनुदानित वसतिगृहांमध्ये सुविधांचा अभाव आणि **परिच्छेद 2.2.9.3** मध्ये निदर्शनास आणून दिल्याप्रमाणे अनुदानित वसतिगृहांचे संशयास्पद बनावट कामकाज नियमित तपासणी करून रोखता आले असते.

2.2.9.2 जिल्हा आणि तालुका समन्वय समितीच्या बैठकांमध्ये कमतरता

शासकीय व अनुदानित वसतिगृहाच्या कामकाजावर नियंत्रण व देखरेख ठेवण्यासाठी जिल्हा व तालुका स्तरावर समन्वय समिती स्थापन करण्याचे आदेश सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्यता विभागाने जारी केले (डिसेंबर 1996) होते. जिल्हास्तरावर जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली चार शासकीय अधिकारी व दोन अशासकीय व्यक्तींसह समन्वय समिती स्थापन करण्यात येणार होती. तालुकास्तरावर स्थानिक आमदारांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन करण्यात येणार होती. तसेच, जिल्हास्तरीय समितीच्या बैठका तीन महिन्यांतून एकदा आणि तालुकास्तरीय समितीच्या बैठका दोन महिन्यांतून एकदा होणे आवश्यक होते. समित्यांचे अहवाल आवश्यक शिफारशी व सूचनांसह आयुक्त, समाजकल्याण, पुणे यांना सादर करण्यात येणार होते.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की 2021-22 ते 2023-24 या कालावधीत जिल्हा आणि तालुका समन्वय समितीच्या बैठकांमध्ये कमतरता होती. जिल्हा आणि तालुका समन्वय समितीच्या बैठकांचा तपशील खालील **तक्ता 2.16** मध्ये दर्शविला आहे:

तक्ता 2.16: जिल्हा आणि तालुका समन्वय समितीच्या बैठकांचा तपशील

अ.क्र.	विभागाचे नाव	जिल्ह्यांची संख्या	जिल्हास्तरीय समितीच्या बैठकांची संख्या		तालुकास्तरीय समितीच्या बैठकांची संख्या	
			लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य
1.	पुणे	5	60	निरंक	90	निरंक
2.	नाशिक	5	60	28	90	निरंक
3.	लातूर	4	48	31	72	4
4.	नागपूर	6	72	12	108	2

स्रोत: विभागाने सादर केलेली माहिती

मुख्य निरीक्षणे

1. समन्वय यंत्रणेचे अपुरे कामकाज:

- पुणे विभागात तीनही वर्षांत जिल्हास्तरीय समिती बैठका किंवा तालुकास्तरीय समिती बैठका झाल्या नाहीत.
- नाशिक विभागात तीन वर्षांत तालुकास्तरीय समितीच्या बैठका झाल्या नाहीत.

- लातूर विभागात गेल्या तीन वर्षांत फक्त चार तालुकास्तरीय बैठका झाल्या.
- नागपूर विभागात तीन वर्षांत फक्त दोन तालुकास्तरीय बैठका आणि बारा जिल्हास्तरीय बैठका झाल्या.

2. विहित कालावधीचे सातत्याने पालन न करणे

- तालुका समित्यांची दोन महिन्यांतून एकदा बैठकीची निर्धारित वारंवारता - कोणत्याही विभागात पाळली गेली नव्हती.
- ही कमतरता सर्व विभागांमध्ये पद्धतशीर आणि सातत्यपूर्ण आहे, जी विभागाकडून प्रभावी अंमलबजावणीचा अभाव दर्शवते.

3. अहवाल देण्याच्या आणि अभिप्रायाच्या फेऱ्यातील कमतरता

- मार्गदर्शक तत्वांनुसार समितीचे अहवाल आयुक्त, समाज कल्याण यांना शिफारशींसह सादर करणे आवश्यक होते.
- बैठका न घेतल्याने असे दिसून येते की मार्गदर्शक तत्वांमध्ये कल्पना केलेली अभिप्राय, प्रगती आणि सुधारणात्मक कृती यंत्रणा कुचकामी ठरली.

शासकीय आणि अनुदानित वसतिगृहांवर संनियंत्रणासाठी एक प्रमुख संस्थात्मक यंत्रणा म्हणून कल्पना केलेल्या समन्वय समित्या 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान मोठ्या प्रमाणात निष्क्रिय राहिल्या. बैठकांमध्ये सतत कमतरता आणि निर्धारित नियत कालिकतेचे पालन न केल्याने आंतर-विभागीय समन्वय आणि देखरेख कमकुवत झाली. परिणामी, पायाभूत सुविधा, स्वच्छता, सुरक्षितता आणि विद्यार्थी कल्याणाशी संबंधित वसतिगृह व्यवस्थापनातील पद्धतशीर कमतरतांचा आढावा घेण्यात आला नाही किंवा वेळेवर त्या दूर करण्यात आल्या नाहीत.

परंतु, कोणत्याही समितीने आवश्यक शिफारशी असलेला अहवाल आयुक्त कार्यालयाला सादर केला नाही.

2.2.9.3 अनुदानित वसतिगृहांत बनावट कारभाराचा संशय

वेळोवेळी जारी करण्यात आलेल्या विविध शासकीय निर्णयांत विहित केलेल्या आवश्यक सुविधा विद्यार्थ्यांना उपलब्ध आहेत की नाही हे तपासण्यासाठी निवडलेल्या नऊ जिल्ह्यांतील 21 अनुदानित वसतिगृहांची संयुक्त प्रत्यक्ष तपासणी करण्यात आली. खालील **तक्ता 2.17** मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे 21 पैकी सहा अनुदानित वसतिगृहांत संशयास्पद बनावट कारभारांची प्रकरणे निदर्शनास आली.

तक्ता 2.17: अनुदानित वसतिगृहांतील संशयित बनावट कारभार प्रकरणे

अन. क्र.	संयुक्त तपासणी निष्कर्ष
1.	**महात्मा ज्योतिबा फुले विद्यार्थी वसतिगृह, मोदीखाना, जालना**
	वसतिगृहाची मंजूर क्षमता 38 विद्यार्थी व एका अधीक्षकाचे पद होते; एक स्वयंपाकी आणि एक सुरक्षा रक्षक यांनाही मंजुरी देण्यात आली. (i) इमारत जीर्ण अवस्थेत असल्याने ती राहण्यायोग्य नव्हती. वसतिगृह बंद असून वसतिगृहाच्या आजूबाजूच्या स्थानिक व्यक्तींनीही बराच काळ वसतिगृह बंद असल्याची पुष्टी केली. (ii) वसतिगृहाच्या हद्दीपलीकडील परिसर कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यांनी भरलेला होता. (iii) संपूर्ण परिसर धुळीच्या जाड थराने झाकलेला होता ज्यावरून असे दिसून येते की बराच काळ कोणतीही देखभाल/साफसफाई केली गेली नाही. अशाप्रकारे, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत ₹18.10 लाख मानधन व देखभाल भत्ता देण्यात आलेल्या वसतिगृहाचे कार्यान्वयन संशयास्पद होते. विभागीय अधिकाऱ्यांच्या दिनांक 12.07.2022 च्या भेटीच्या अहवालानुसार हे वसतिगृह व्यवस्थित कार्यरत असून कोणत्याही गंभीर प्रतिकूल टिप्पणीचा उल्लेख करण्यात आलेला नाही.
	 छायाचित्र 3: मोडकळीस आलेली वसतिगृहाची इमारत छायाचित्र 4: कचऱ्याने भरलेली वसतिगृहाची हद्द
2.	**राजर्षि शाहू महाराज कन्या वसतिगृह, जाफराबाद, जालना**
	वसतिगृहाची मंजूर क्षमता 24 विद्यार्थ्यांची होती आणि एक अधीक्षक, एक स्वयंपाकी व एक सुरक्षारक्षक हे पदही मंजूर करण्यात आले. (i) विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशासंदर्भातील अर्ज, प्रवेश नोंदणी, विद्यार्थी प्रवेश निर्गमन नोंदी वसतिगृह प्राधिकाऱ्याकडे उपलब्ध नव्हत्या. (ii) हजेरीपटानुसार दिनांक 06.01.2025 रोजी म्हणजेच लेखापरीक्षण पाथकाद्वारे भेट देण्याच्या आदल्या दिवशी 24 विद्यार्थी उपस्थित होते. मात्र, भेटीच्या वेळी वसतिगृहात एकही विद्यार्थी उपलब्ध नव्हता. त्यानंतर लाभार्थी सर्वेक्षणादरम्यान दोन विद्यार्थ्यांना बोलावून त्यांची चौकशी करण्यात आली. त्या दोन विद्यार्थ्यांपैकी एका विद्यार्थ्याचा उल्लेख वसतिगृहाच्या हजेरीपटात 2018-19 ते 2020-21 अशी सलग तीन वर्षे एकाच इयत्तेत करण्यात आला होता. (iii) सभागृह व खाटा धुळीने माखलेले होते व विद्यार्थ्यांची पुस्तके, कपडे, बूट, भांडी इत्यादी कोणतीही वैयक्तिक वस्तू आढळली नाही. विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक वस्तू ठेवण्यासाठी देण्यात आलेले ट्रंक बॉक्स पूर्णपणे रिकामे होते.

<table>
<tr><td></td><td colspan="2">(iv) अनुदानित वसतिगृहांच्या देखभालीच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार वसतिगृहात एक महिन्यासाठी कच्च्या अन्नमालाचा राखीव साठा ठेवणे आवश्यक होते. मात्र, कच्च्या अन्नमालाचा राखीव साठा उपलब्ध नव्हता.
अशाप्रकारे, 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान ₹42.74 लाख मानधन व देखभाल भत्ता देण्यात आलेल्या वसतिगृहाचा कारभार संशयास्पद होता.
विभागीय अधिकाऱ्यांच्या दिनांक 16.11.2022, 10.01.2023 व 16.09.2023 च्या भेटीच्या अहवालानुसार हे वसतिगृह व्यवस्थित कार्यरत असून कोणत्याही गंभीर प्रतिकूल टिप्पणीचा उल्लेख करण्यात आला नव्हता.</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>छायाचित्र 5: वसतिगृहातील खाटांची स्थिती</td><td>छायाचित्र 6: विद्यार्थ्यांचे रिकामे ट्रंक बॉक्स</td></tr>
<tr><td>3.</td><td colspan="2">नेहरू मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, गोलापांगरी, जालना</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">वसतिगृहाची मंजूर क्षमता 46 विद्यार्थ्यांची होती आणि एक अधीक्षक, एक स्वयंपाकी व एक सुरक्षारक्षक हे पदही मंजूर करण्यात आले.
(i) भेटीच्या वेळी वसतिगृहाला कुलूप होते आणि वसतिगृहात कर्मचारी, विद्यार्थी आणि रखवालदार उपलब्ध नव्हते. त्यानंतर अधीक्षक वसतिगृहात आले आणि चार विद्यार्थ्यांनाही वसतिगृहात बोलविण्यात आले, ज्यांची लाभार्थी सर्वेक्षणाचा भाग म्हणून चौकशी करण्यात आली.
(ii) वसतिगृहाचा अर्धा भाग कचरा, भंगार साहित्य आणि लाकडी कचऱ्याने भरलेला असल्याने वसतिगृहाची इमारत व परिसर विद्यार्थ्यांसाठी राहण्यायोग्य स्थितीत नव्हता.
(iii) विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशाची नोंदवही व इतर संबंधित नोंदी जसे की प्रवेश अर्ज ठेवण्यात आले नाहीत. वर्ष 2023-24 व 2024-25 चे हजेरीपट ठेवण्यात आले नाहीत. विद्यार्थ्यांचे प्रवेश निर्गमन नोंदवही ठेवण्यात आली नव्हती. 46 विद्यार्थ्यांच्या मंजूर क्षमतेच्या तुलनेत खोलीत दोन विद्यार्थ्यांसाठी ॲल्युमिनियम पेट्या उपलब्ध होत्या.
(iv) खोलीतील भांडी, ब्लँकेट, ॲल्युमिनियम पेट्या अशा वैयक्तिक वस्तू आणि फरशी धुळीने माखल्या होत्या. विद्यार्थ्यांच्या खोलीत उपलब्ध असलेल्या ॲल्युमिनियम पेट्या वसतिगृहात जास्तीत जास्त दोन विद्यार्थी असल्याचे दर्शवित होत्या.
(v) अनुदानित वसतिगृहांच्या देखभालीच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार वसतिगृहात एक महिन्यासाठी कच्च्या अन्नमालाचा राखीव साठा ठेवणे आवश्यक होते. मात्र, कच्च्या अन्नमालाचा राखीव साठा उपलब्ध नव्हता.
(vi) स्वच्छतागृहे व स्नानगृहात पाणीपुरवठा होत नव्हता.</td></tr>
</table>

	अशाप्रकारे, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत ₹31.20 लाख मानधन व देखभाल भत्ता देण्यात आलेल्या वसतिगृहाचे कामकाज संशयास्पद होते. दिनांक 09.10.2022 च्या विभागीय अधिकाऱ्यांच्या भेटीच्या अहवालानुसार हे वसतिगृह व्यवस्थित कार्यरत असून कोणत्याही गंभीर प्रतिकूल टिप्पणीचा उल्लेख करण्यात आला नव्हता.	
		
	छायाचित्र 7: रिकामी खोली आणि विद्यार्थ्यांच्या सामानाचा अभाव	छायाचित्र 8: वसतिगृहाच्या आवारात टाकाऊ भंगारसाहित्य
4.	**ज्ञानदीप मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, बेलोरा, तालुका मंथा, जालना**	
	वसतिगृहाची मंजूर क्षमता 40 विद्यार्थ्यांची होती आणि एक अधीक्षक, एक स्वयंपाकी व एक सुरक्षारक्षक हे पदही मंजूर करण्यात आले (i) वसतिगृहातील विद्यार्थी व कर्मचाऱ्यांच्या हजेरी संदर्भातील नोंदी 2020-21 पासून उपलब्ध नव्हत्या. (ii) चार स्नानगृहांत/स्वच्छतागृहांत/मुताऱ्यांत टाकाऊ भंगार साहित्य व लाकडी कचरा टाकला होता आणि पाणी उपलब्ध नव्हते. (iii) अनुदानित वसतिगृहांच्या देखभालीच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार वसतिगृहात एक महिन्यासाठी कच्च्या अन्नमालाचा राखीव साठा ठेवणे आवश्यक होते. मात्र, कच्च्या अन्नमालाचा राखीव साठा उपलब्ध नव्हता. (iv) वसतिगृहात उपस्थित असलेल्या 33 विद्यार्थ्यांपैकी केवळ सहा विद्यार्थी उपलब्ध होते, ज्यांची लाभार्थी सर्वेक्षणासाठी चौकशी करण्यात आली. वर्ष 2023-24 च्या हजेरीपटात एकही दिवस गैरहजर न राहता 40 विद्यार्थ्यांची पूर्ण उपस्थिती दिसून आली. (v) उपलब्ध बेड, गाद्या, उशी, कच्चे अन्नपदार्थ 40 विद्यार्थ्यांसाठी पुरेसे नव्हते. (vi) बायोमेट्रिक यंत्रणा 2020-21 पासून कार्यरत नव्हती, परंतु अधीक्षकांनी 2021- 22 ते 2023-24 या वर्षाचे मानधन देण्याच्या प्रस्तावासह कर्मचाऱ्यांचे बायोमेट्रिक हजेरी पत्रक सादर केले व जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद जालना यांनी ते प्रदानासाठी स्वीकारले. कार्यरत बायोमेट्रिक मशिनशिवाय सादर केलेले बायोमेट्रिक हजेरी पत्रक बनावट पध्दतीने तयार केल्याचे दर्शविते अशाप्रकारे, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत ₹16.69 लाख मानधन व देखभाल भत्ता देण्यात आलेल्या वसतिगृहाचा कारभार संशयास्पद होता.	

<table>
<tr><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>छायाचित्र 9: टाकाऊ वस्तू टाकलेली स्वच्छतागृहे</td><td>छायाचित्र 10: अपुऱ्या खाटा, गाद्या आणि उश्या</td></tr>
<tr><td>5.</td><td colspan="2">गजानन महाराज मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, सिंधखेड राजा, बुलढाणा</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">वसतिगृहाची मंजूर क्षमता 24 विद्यार्थ्यांची होती आणि एक अधीक्षक, एक स्वयंपाकी व एक सुरक्षारक्षक ही पदेही मंजूर करण्यात आली.

(i) दोन खोल्या (प्रत्येकी 16 X 14 चौरस फूट) तसेच एक संलग्न शौचालय व स्नानगृह होते जे 24 विद्यार्थिनींच्या वापरासाठी नियमानुसार (शासन निर्णय दिनांक 16.03.1998) पुरेसे नव्हते.

(ii) वसतिगृहात फक्त गाद्या उपलब्ध होत्या आणि चादरी, उशी, घोंगडी इत्यादी उपलब्ध नव्हते. विद्यार्थ्यांचे शयन (बेडिंग) साहित्य, कपडे, अभ्यासाची पुस्तके आदी वैयक्तिक वस्तूही उपलब्ध नव्हत्या.

(iii) वसतिगृहातील विद्यार्थी व कर्मचाऱ्यांच्या हजेरी संदर्भातील नोंदी उपलब्ध नव्हत्या.

(iv) अनुदानित वसतिगृहांच्या देखभालीच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार (शासन निर्णय दिनांक 16.03.1998) वसतिगृहात एक महिन्यासाठी कच्च्या अन्नमालाचा राखीव साठा ठेवणे आवश्यक होते. मात्र, कच्च्या अन्नमालाचा राखीव साठा उपलब्ध नव्हता.

(v) विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशासंदर्भातील नोंदी जसे अर्ज, प्रवेश अर्जाचा क्रमांक, विद्यार्थ्यांची जन्मतारीख, पत्ता, पालकांचा मोबाइल क्रमांक अशा महत्त्वाच्या नोंदी प्रवेश अर्जात भरल्या नव्हत्या.

अशाप्रकारे, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत ₹51.02 लाख मानधन व देखभाल भत्ता देण्यात आलेल्या वसतिगृहाचा कारभार संशयास्पद होता.

विभागीय अधिकाऱ्यांच्या दिनांक 18.01.2020 व 28.02.2023 च्या भेटी अहवालानुसार, हे वसतिगृह व्यवस्थित सुरू होते आणि कोणत्याही गंभीर प्रतिकूल टिप्पणीचा उल्लेख नव्हता.</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">छायाचित्र 11: जमिनीवर टाकलेली गादी</td></tr>
<tr><td>6</td><td colspan="2">नेहरू छात्रालय, मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, लातूर</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">वसतिगृहाची मंजूर क्षमता 36 विद्यार्थ्यांची होती आणि एक अधीक्षक, एक स्वयंपाकी व एक सुरक्षारक्षक ही पदेही मंजूर करण्यात आली होती.
(i) वसतिगृहाचे प्रत्यक्षात बांधकाम सुरू असल्याचे निदर्शनास आले. वसतिगृह अन्य ठिकाणी हलविण्यात आल्याची माहिती निरीक्षक, जिल्हा परिषद यांनी लेखापरीक्षण पथकाला दिली. नवीन ठिकाणी 'बाबासाहेब पाटील मागासवर्गीय विद्यार्थी वसतिगृह कुलस्वामिनी नगर' नावाचे वसतिगृह सुरू असल्याचे निदर्शनास आले. वसतिगृहात नेहरू छात्रालय, मागासवर्गीय मुलांच्या वसतिगृहाचा एकही विद्यार्थी उपस्थित नव्हता.
(ii)) नेहरू छात्रालय, मागासवर्गीय मुलांच्या वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांचे प्रवेश, हजेरीपट, हालचाली नोंदवही यासंदर्भातील अभिलेख लेखापरीक्षण पथकाला उपलब्ध करून देण्यात आल्या नाहीत.
iii) वसतिगृहातील अधीक्षक, स्वयंपाकी, सुरक्षारक्षक असे कर्मचारी उपलब्ध नव्हते.
अशाप्रकारे, 2022-23 ते 2023-24 या कालावधीत ₹2.40 लाख मानधन भत्ता देण्यात आलेल्या वसतिगृहाचा कारभार संशयास्पद होता. वर्ष 2022-23 पासून देखभाल भत्ता न देता केवळ मानधन दिल्याने वसतिगृहात एकही विद्यार्थी उपलब्ध नसल्याचे स्पष्ट झाले.
उत्तरादाखल जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, लातूर यांनी नमूद केले की, संस्थेने बांधकामाच्या कामाबद्दल माहिती दिलेली नाही आणि ज्या ठिकाणी विद्यार्थ्यांना हलविण्यात आले आहे ते माहीत करून घेतले जाईल आणि लेखापरीक्षण पथकाला कळविले जाईल.</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>छायाचित्र 12: वसतिगृहाची निर्माणाधीन इमारत</td><td>छायाचित्र 13: वसतिगृहातील टाकाऊ साहित्य</td></tr>
</table>

स्त्रोत: संयुक्त तपासणी अहवालाच्या आधारे संकलित

अशाप्रकारे, अनुदानित वसतिगृहांच्या संयुक्त प्रत्यक्ष पडताळणीत राहण्यास अयोग्य परिस्थिती, बंद वसतिगृहे व निर्माणाधीन वसतिगृहे कार्यरत असल्याचे दर्शविणे अश्या बाबी निदर्शनास आल्या, कर्मचारी व विद्यार्थ्यांची गैरहजेरी, विद्यार्थ्यांची उपस्थिती व प्रवेशाच्या नोंदी न ठेवणे, कच्च्या अन्नपदार्थाचा राखीव साठा नसणे, विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक वस्तूंचा अभाव आदी बाबींमुळे अनुदानित वसतिगृहांचा कारभार वरकरणी बनावट असल्याचे निदर्शनास आले.

परिच्छेद 2.2.9.1 मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे नियुक्त प्राधिकाऱ्यांच्या तपासणीतील कमतरता लक्षात घेऊन, याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

शासनाने नमूद केले (नोव्हेंबर 2025) की आयुक्त, समाज कल्याण यांनी, स्थापन केलेल्या भरारी पथकाचे विस्तृत अहवाल प्राप्त झाले आहेत आणि तपासणी अधीन आहेत, ज्याच्या आधारे शासकीय नियम व विनियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या अनुदानित वसतिगृहांवर योग्य प्रशासनिक कारवाई केली जाईल.

निष्कर्ष

सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाच्या अधिनस्थ असलेल्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी असलेल्या वसतिगृहांच्या लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, पुरेसे अर्थसंकल्पीय सहाय्य आणि सुस्पष्ट धोरणात्मक चौकट असूनही, पुरेशा, सुलभ आणि सन्माननीय निवासी शैक्षणिक सुविधा प्रदान करण्याचे अपेक्षित परिणाम केवळ अंशतः साध्य झाले होते. वसतिगृह व्यवस्थापनाच्या संपूर्ण कालचक्रात नियोजन, निधीचा वापर, पायाभूत सुविधांची निर्मिती, मूलभूत सुविधांची तरतूद आणि संनियंत्रण यातील उणिवा निदर्शनास आल्या. बांधकामात होणारा विलंब, निर्माण केलेल्या क्षमतेचा कमी वापर, स्वाधार योजनेतील व्याप्तीतील त्रुटी, अधिक्षकांची कमतरता, अपुऱ्या सुविधा (अपंग विद्यार्थ्यांसाठी असणाऱ्या सुविधांसह), कमकुवत तपासणी यंत्रणा आणि तंत्रज्ञानाचा अकार्यक्षम वापर यामुळे वसतिगृह-आधारित सहाय्याची परिणामकारकता कमी झाली. परिणामी, पात्र विद्यार्थ्यांची लक्षणीय संख्या एकतर वसतिगृहाच्या सुविधांपासून वंचित राहिली किंवा त्यांना निकृष्ट परिस्थितीत राहण्यास भाग पाडले गेले, ज्यामुळे मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या समान संधि प्राप्त होण्याचे उद्दीष्ट कमी झाले.

शिफारसी

- *राज्य शासनाने शासकीय वसतिगृहांच्या बांधकामाला प्राधान्य देण्याबाबत केवळ स्वाधार योजनेंतर्गत मागणीच नव्हे तर इयत्ता आठवी ते दहावी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांच्या आणि दहावी पश्चात शिक्षण घेत असलेल्या इतर मागासवर्गीय, अनुसूचित जाती जमाती आणि इतर दुर्बल घटकातील विद्यार्थ्यांच्या मागणीचा समावेश करून मागणीचे सर्वसमावेशक निर्धारण करावे.*

- *शासनाने स्वाधार योजनेंतर्गत हप्त्यांचे वेळेवर वितरण करण्यासाठी ऑनलाइन पोर्टल विकसित करण्यास गती द्यावी आणि स्वाधार योजनेंतर्गत अपूर्ण अर्जांचा निपटारा करण्यासाठी कालमर्यादा देखील तयार करावी.*

- *शासनाने कालबद्ध पद्धतीने काम पूर्ण करण्यासाठी वसतिगृहांच्या बांधकामातील विलंबाचा मुद्दा सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडे मांडावा.*
- *विभागाने, अधीक्षकाची रिक्त पदे जलदगतीने भरून विशेषत: मुलींच्या वसतिगृहांमध्ये पुरेशी नियुक्ती सुनिश्चित करावी, जेणेकरून तेथे देखरेख, सुरक्षा आणि तक्रार निवारण अधिक बळकट होईल.*
- *शासनाने शासकीय व अनुदानित वसतिगृहातील विद्यार्थी व कर्मचारी यांच्या योग्य देखरेखीसाठी बायोमेट्रिक यंत्रणाची स्थापना व त्याची योग्य देखभाल सुनिश्चित करावी.*
- *शासनाने अनुदानित वसतिगृहांना निर्धारित वेळेत किमान विहित क्षेत्र राखण्याच्या निर्देशांचे पालन करण्याचे आणि वसतिगृहांमध्ये सर्व विहित सुविधा उपलब्ध आहेत याची खात्री करण्याचे निर्देश द्यावे.*

महसूल व वन विभाग

2.3 वापरकर्त्यांकडून शुल्क जमा करण्यातील प्रलंबितता

जमाबंदी आयुक्त आणि भूमी अभिलेख यांच्या वापरकर्त्यांबरोबर सामंजस्य करार करण्यात झालेल्या निष्काळजीपणामुळे वेब पोर्टल/सेवा सुविधेद्वारे डाउनलोड केलेल्या अधिकारांच्या नोंदी वापरण्यासाठी बँका, संस्था आणि कृषी विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून ₹217.99 कोटी शुल्क जमा करण्यातील प्रलंबितता.

महाराष्ट्र शासनाच्या महसूल व वन विभागाने *ई-महाभूमी* अंतर्गत डिजिटल इंडिया भू-अभिलेख स्थलांतर योजना राबविली होती. *फेरफार* (नमुना क्रमांक 6), 7/12 उतारे, 8ए उतारा इ. सारख्या भूमी अभिलेखांच्या डिजिटल प्रती, ज्यांना हक्काभिलेख म्हटले जाते, सार्वजनिक वापरासाठी ऑनलाइन वेब पोर्टलद्वारे उपलब्ध करून देण्यात आले. ई-महाभूमी अंतर्गत, हे अभिलेख डिजिटल स्वाक्षरीशिवाय विनामूल्य डाउनलोड केले जाऊ शकतात, तर डिजिटल स्वाक्षरीसह डाउनलोड करण्यासाठी प्रति अभिलेख ₹15 शुल्क आकारले जात होते. शुल्काच्या दरात वेळोवेळी बदल करण्यात आले.

फेब्रुवारी 2020 मध्ये झालेल्या राज्यस्तरीय बँकर्स समितीच्या बैठकीत महाराष्ट्र शासनाच्या मुख्य सचिवांनी महसूल विभागाला ॲप्लिकेशन प्रोग्रामिंग इंटरफेस[65] द्वारे संगणकीकृत हक्काभिलेख ऑनलाइन सेवा बँकांना उपलब्ध करून देण्याचे आणि जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांच्याशी आवश्यक करार करून सुविधा कार्यान्वित करण्याचे निर्देश दिले. त्यानंतर जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक,

[65] ॲप्लिकेशन प्रोग्रामिंग इंटरफेस म्हणजे वेगवेगळ्या सॉफ्टवेअर प्रोग्राम्सना विदा आणि कार्यक्षमतेची देवाणघेवाण करून एकमेकांशी संवाद साधण्यासाठी भिन्न परवानगी देणाऱ्या नियमांचा संच आहे.

भूमी अभिलेख विभाग, पुणे (मार्च 2020) यांनी निर्देश दिले की संबंधित वापरकर्त्यांनी[66] जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांनी उपलब्ध करून दिलेल्या महसूल विदा प्रणालीत प्रवेश करण्यासाठी त्यांच्या स्वत:च्या खर्चाने आवश्यक सुविधा विकसित कराव्यात आणि वेब पोर्टलवर प्रवेश करण्यासाठी प्रत्येक वापरकर्त्याच्या नियुक्त प्रशासकांना वापरकर्ता ओळखपत्र आणि संकेतशब्द दिले जातील.

2022 मध्ये, महसूल विभागाने ॲप्लिकेशन प्रोग्रामिंग इंटरफेस (एपीआय) द्वारे इतर वापरकर्त्यांसाठी संगणकीकृत आणि डिजिटली-स्वाक्षरी केलेले हक्काभिलेख विदा पाहणे सोपे केले. या वापरकर्त्यांना विविध योजनांतर्गत सेवांच्या वितरणासाठी हक्काभिलेख विदा आवश्यक असल्याने, वापरकर्ते आणि जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांच्यात सामंजस्य करार अंमलात आणले गेले.

सामंजस्य कराराच्या कलम 1.5 नुसार, हक्काभिलेखाचे डाउनलोड अधिकार मासिक देयकाच्या अधीन होते, ज्यामध्ये वापरानंतरच्या महिन्याच्या समाप्तीपूर्वी लागू शुल्क भरणे आवश्यक होते, असे न केल्यास सेवा बंद केल्या जाऊ शकतात. या सामंजस्य करारांमुळे जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांना थकीत रक्कम न भरल्यास करार रद्द करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.

31 जानेवारी 2019 आणि 26 मार्च 2019 रोजीच्या शासकीय निर्णयानुसार, जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांनी मार्च 2020 मध्ये जारी केलेल्या सूचनांसह, वापरकर्त्यांकडून जमा केलेले शुल्क सुरुवातीला स्टेट बँक ऑफ इंडिया, पुणे येथे नेट बँकिंग सुविधेसह आरटीजीएस (रीयल टाइम-ग्रॉस सेटलमेंट)/एनईएफटी (राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण) द्वारे ठेव खात्यात जमा करणे आवश्यक होते. प्रत्येक महिन्याच्या शेवटी, जमा झालेल्या शुल्कापैकी जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांचा हिस्सा त्याच्या वैयक्तिक खात्यात जमा करून आणि लागू असलेला शासकीय हिस्सा (₹5 प्रति अभिलेख) योग्य मुख्य शीर्षांतर्गत शासकीय जमा लेखा प्रणालीद्वारे शासकीय खात्यात जमा केला जाणार होता.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले (सप्टेंबर 2024 आणि मे 2025) की विविध वापरकर्त्यांनी जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांच्या वेब पोर्टल/सेवा सुविधेचा लाभ घेतला होता, तर 2020-21 ते 2025-26 (एप्रिल 2025 पर्यंत) या कालावधीसंबंधीचे बँकांकडून ₹1.61 कोटी आणि संस्थांकडून ₹9.76 कोटीचे संबंधित शुल्क जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांनी जमा केले नव्हते जे **तक्ता 2.18** मध्ये दर्शविले आहे

[66] वापरकर्ता जसे की व्यक्ती, केंद्र / राज्य शासकीय विभाग, केंद्र / राज्य शासकीय महामंडळे, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खाजगी बँका, वित्तीय संस्था/इतर खाजगी संस्था, जे संगणकीकृत रेकॉर्ड ऑफ राईट्सची ऑनलाइन सेवा वापरतात.

तक्ता 2.18: वापरकर्त्यांकडून वर्षनिहाय प्रलंबित शुल्क

(₹ लाखात)

	बँका		संस्था		एकूण	
वर्ष	एकूण प्रलंबित शुल्क	महाराष्ट्र शासनाचा हिस्सा	एकूण प्रलंबित शुल्क	महाराष्ट्र शासनाचा हिस्सा	एकूण प्रलंबित शुल्क	महाराष्ट्र शासनाचा हिस्सा
1	2	3	4	5	(6)=(2+4)	(7)=(3+5)
2020-21	22.17	18.23	225.81	75.27	247.98	93.50
2021-22	28.71	25.80	279.32	83.87	308.03	109.67
2022-23	31.40	24.21	393.27	129.53	424.67	153.74
2023-24	46.47	22.71	599.80	162.44	646.27	185.15
2024-25	29.67	19.09	483.16	155.25	512.83	174.34
2025-26 (एप्रिल 2025)	3.56	1.34	29.54	9.80	33.1	11.14
एकूण	**161.98**	**111.38**	**2010.90**	**616.16**	2172.88	727.54
कमी: वसूल केलेली रक्कम	0	0	1035.11	0	1035.11	0
उर्वरित प्रलंबित रक्कम	**161.98**	**111.38**	**975.79**	**616.16**	**1,137.77**	**727.54**

स्रोत: जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांनी दिलेली माहिती

उपरोक्त तक्त्यावरून असे निदर्शनास आले आहे की, बँका/संस्थांकडून एकूण शुल्क ₹11.38 कोटी (शासकीय हिस्सा ₹7.28 कोटी व जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांचा हिस्सा ₹4.10 कोटी) प्राप्त झाले नाही.

कृषी आयुक्तालयाने (डिसेंबर 2018) जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांना प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी राष्ट्रीय पीक विमा पोर्टलवर ॲप्लिकेशन प्रोग्रामिंग इंटरफेस द्वारे अधिकारांच्या नोंदींमध्ये प्रवेश देण्याची विनंती केली होती. या विनंतीनुसार आणि आंतर-विभागीय सल्लामसलतीनंतर, जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांनी योजनेच्या अंमलबजावणीत सहभागी पीक विमा कंपन्यांद्वारे जमिनीच्या मालकी हक्कांच्या पडताळणीसाठी ॲप्लिकेशन प्रोग्रामिंग इंटरफेस आधारित हक्कलेख विदा पहाणे सोपे केले.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, मे 2025 पर्यंत, कृषी आयुक्तालयाने प्रति अभिलेख ₹15 या विहित दराने एकूण 13,77,41,550 हक्कलेख डाउनलोड केले आहेत (शासकीय हिस्सा: प्रति अभिलेख ₹ पाच). त्यानुसार, 2019-20 पासून कृषी विभागाकडून ₹206.61 कोटी शुल्क, ज्यात शासनाचा ₹68.87 कोटीचा महसूल आणि जमाबंदी

आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांचा ₹137.74 कोटीचा हिस्सा सम्मिलीत आहे, वसूल करणे प्रलंबित आहे.

लेखापरीक्षणात दीर्घकाळ शुल्क न मिळण्याची कारणे विचारण्यात आली, तेव्हा जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांनी नमूद केले (सप्टेंबर 2024 आणि जून 2025) की, सप्टेंबर 2024 मध्ये बँका आणि संस्थांना प्रलंबित थकबाकी निकाली काढण्यासाठी नोटिसा जारी करण्यात आल्या होत्या, या अटीसह की वेब पोर्टलवर प्रवेश बंद केला जाईल आणि सतत पैसे न भरल्यास दंड आकारला जाईल.

उत्तर समर्थनीय नाही कारण 2019-20 पासून ₹217.99 कोटी (बँका आणि संस्थांकडून ₹11.38 कोटी आणि कृषी विभागाकडून ₹206.61 कोटी) शुल्क वसूल झाले नाही. लेखापरीक्षणाने या प्रकरणाकडे लक्ष वेधल्यानंतरच जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, भूमी अभिलेख विभाग, पुणे यांनी शुल्क न भरल्याबद्दल नोटिसा बजावल्या होत्या. तसेच एकूण थकीत रकमेपैकी, ₹76.15 कोटी शासकीय महसूल (₹7.28 कोटी आणि ₹68.87 कोटी) थकीत होता आणि सहा वर्षे उलटून गेल्यानंतरही तो वसूल केला गेला नव्हता, ज्यामुळे थकबाकी वसुलीवर विपरित परिणाम झाला आणि शासकीय महसुलाचे नुकसान झाले.

हे प्रकरण शासनाकडे संदर्भित करण्यात येऊन (जुलै 2025); नोव्हेंबर 2025 मध्ये स्मरणपत्र पाठविले गेले; उत्तर प्रतिक्षित आहे.

2.4 भोगवटा शुल्काची कमी आकारणी

पनवेलच्या तहसीलदारांनी वार्षिक दर विवरणपत्रानुसार चुकीच्या पद्धतीने दर लागू केल्यामुळे मुंबई ट्रान्स हार्बर लिंक रोड विकसित करण्यासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाला केलेल्या शासकीय जमिनीच्या वाटपावर ₹69.10 लाख भोगवटा शुल्काची कमी आकारणी झाली.

महसूल व वन विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या (फेब्रुवारी 2016) च्या निर्णयानुसार भोगवटा किंवा भाडेतत्त्वावर शासकीय जमिनीचे वितरण करताना ज्या दिनांकाला शासकीय जमीन वाटपाचा आदेश देण्यात आला आहे, त्या दिनांकाला वार्षिक विवरणपत्रातील विहित दरानुसार अशा जमिनीचे मूल्यमापन निश्चित करावे. तसेच वार्षिक दर विवरणपत्र 2017-18 च्या शर्त 16 (बी) नुसार वार्षिक दर विवरणपत्रामध्ये विहित केलेल्या (चौरस मीटर/हेक्टर) आणि दराच्या आधारावर जमिनीचे मूल्य आणि वर्गीकरण (कृषी आणि बिगरकृषी) यावर भोगवटा शुल्क वसूल करावे.

तहसीलदार कार्यालय, पनवेल, जिल्हा रायगड येथील अभिलेख्यांची छाननी केली (डिसेंबर 2019) असता निदर्शनास आले की, जिल्हाधिकारी, रायगड यांनी गव्हाण, तालुका- पनवेल, जिल्हा रायगड येथील सर्व्हे क्रमांक 90/9 येथील शासकीय जमिनीतील 0.219 हेक्टर्स (2,190 चौरस मीटर) इतके भूखंडाचे हक्क मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाला दिले (सप्टेंबर 2017). मुंबई ट्रान्स हार्बर लिंक रोड विकसित करण्यासाठी ही जमीन मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडे हस्तांतरित करण्यात आली.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, 0.219 हेक्टर जमिनीवर भोगवटा शुल्क आकारताना, विभागाने जमिनीचा हा भूखंड *जिरायत*[67] म्हणून विचारात घेतला आणि 2017-18 च्या वार्षिक दर विवरणपत्रातील स्लॅब दर लागू करून ₹3.97 लाख [68]भोगवटा शुल्क आकारले. त्यानुसार, मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने नोव्हेंबर 2017 मध्ये भोगवटा शुल्क भरले आणि जमीन ताब्यात घेतली (डिसेंबर 2017). जमीन अकृषिक असल्याने, विभागाला अकृषिक जमिनीला लागू असलेल्या वार्षिक दर विवरण 2017- 18 च्या अट 16 (बी) नुसार स्लॅब दर म्हणजेच प्रति चौरस मीटर ₹3,650 आकारणे आवश्यक होते. अशाप्रकारे, आकारणी केलेले भोगवटा शुल्क ₹3.97 लाखांऐवजी ₹73.07 लाख असणे आवश्यक होते. परिणामी खालील **तक्ता 2.19** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे ₹69.10 लाख कमी भोगवटा शुल्क आकारण्यात आले:

तक्ता 2.19: भोगवटा शुल्काची अल्प आकारणी

लेखापरीक्षणानुसार गणना[69]		**जमीन *जिरायत* शेती जमीन म्हणून गृहीत धरून विभागाची गणना**		**कमी आकारणी (₹ लाखांत)**
तपशील	**(रक्कम ₹ मध्ये)**	**तपशील**	**(रक्कम ₹ मध्ये)**	
जमिनीचे क्षेत्रफळ: 0.219 हेक्टर म्हणजे 2190 चौरस मीटर		जमिनीचे क्षेत्रफळ : 0.219 हेक्टर		
2017-18 च्या वार्षिक दर विवरणपत्रानुसार दर = ₹3,650 प्रति चौ.मी.		2017-18 च्या वार्षिक दर विवरणपत्रानुसार दर प्रति हेक्टर ₹18,13,500		
i. 500 चौरस मीटर × ₹3650	18,25,000	भोगवटा शुल्क = 0.219 × ₹18,13,500	**3,97,157 (ब)**	
ii. 1500 चौरस मीटर × ₹3650 × 90 टक्के	49,27,500			
iii.190 × ₹3,650× 80 टक्के	5,54,800			
एकूण (i +ii + iii)	**73,07,300 (अ)**			**69,10,143 (अ-ब)**

67 शेतीसाठी पूर्णपणे पावसावर अवलंबून असलेली शेत जमीन.

68 2017-18 या वर्षासाठी वार्षिक दर विवरण नुसार 0.219 हेक्टर x ₹ 18,13,500 प्रति हेक्टर = ₹ 3,97,157.

69 2017-18 च्या वार्षिक दर विवरणपत्रानुसार भोगवटा शुल्काच्या मोजणीचा स्तर खालीलप्रमाणे आहे.
500 चौरस मीटरपर्यंत: 100 टक्के दर.
500 चौरस मीटर ते 2000 चौरस मीटर: दराच्या 90 टक्के
2001 चौरस मीटर ते 4000 चौरस मीटर: दराच्या 80 टक्के.

लेखापरीक्षणाचा मुद्दा स्वीकारताना (सप्टेंबर 2023) नोव्हेंबर 2020 मध्ये मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाला 15 दिवसांच्या आत कमी आकारलेला कर भरण्यासाठी वसुलीची मागणी नोटीस बजावण्यात आली. तथापि, मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने प्रतिसाद दिला नाही, आणि त्यामुळे, महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम 1966 च्या कलम 174 अन्वये आणि महाराष्ट्र जमीन महसूल वसुली नियम 1967 मधील तरतुदींनुसार कारवाई प्रस्तावित करण्यात आली.

हस्तांतरणाच्या वेळी अकृषिक शासन जमिनीचे जिरायत म्हणून चुकीचे वर्गीकरण केल्यामुळे कमी कर आकरण्यात आला, ज्यामुळे वार्षिक दर विवरणपत्रानुसार कमी दर लागू करण्यात आले. लेखापरीक्षण निरीक्षण स्वीकारण्यात आले आणि नोव्हेंबर 2020 मध्ये मागणी सूचना जारी करण्यात आली, तरी महसूल अधिकाऱ्यांनी महाराष्ट्र जमीन महसूल कायदा आणि वसुली नियमांनुसार वसुली कारवाई सुरू केली नाही आणि पाठपुरावा केला नाही, ज्यामुळे थकबाकीची वसुली झाली नाही, ज्यामुळे ₹69.10 लाख इतका शासन महसूल कमी मिळत राहिला.

नोव्हेंबर 2020 मध्ये लेखापरीक्षण निरीक्षण स्वीकारून आणि मागणी सूचना जारी करूनही, विभागाने महाराष्ट्र जमीन महसूल कायदा, 1966 आणि महाराष्ट्र जमीन महसूल वसुली नियम, 1967 च्या तरतुदींविरुद्ध पाच वर्षांहून अधिक काळ वसुलीचा पाठपुरावा केला नाही. दीर्घकाळ चाललेल्या निष्क्रियतेमुळे शासकीय महसुलची वसुली न होणे कायम राहिले आणि अंमलबजावणी व पाठपुराव्यातील त्रुटी दिसून आल्या.

हे प्रकरण शासनास संदर्भित करण्यात आले (मार्च 2024);तसेच जुलै 2025 आणि नोव्हेंबर 2025 मध्ये स्मरणपत्रे पाठविण्यात आली; उत्तर प्रतीक्षित आहे.

2.5 दंड न आकारणे

गौण खनिजांचे अनधिकृत उत्खनन करणाऱ्या वाहन/यंत्रांवर ₹11.50 लाख दंड न आकारल्यामुळे शासन महसूल वसूल न होणे सुरूच राहिले

महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, 1966,च्या कलम 48 (8) नुसार, महाराष्ट्र जमीन महसूल (गौण खनिजे काढणे व उत्खनन) नियम, 2017 च्या नियम 9 मध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या राजपत्र अधिसूचनेद्वारे प्रकाशित करण्यात आले. महाराष्ट्र शासनाच्या दिनांक 12.01.2018 च्या राजपत्र असामान्य भाग-4 (ब) क्र. 18 च्या नियम 9 अन्वये अनधिकृत/अवैध कामांसाठी वाहन किंवा यंत्राचा वापर केल्यास उदा. गौण खनिजांचा अवैध उपसा करणे, संकलित करणे, बदलणे, उचलणे किंवा विल्हेवाट लावणे, उपरोक्त राजपत्रात नमूद केलेल्या वाहनाच्या/यंत्राच्या वर्गीकरणानुसार दंड किंवा सुविधा शुल्क आकारले जाईल. जप्त केलेले वाहन गौण खनिज, वाहन/यंत्राच्या दंडाचे प्रदान केल्यावर

आणि वैयक्तिक बंधपत्र[70] सादर केल्यानंतर सोडण्यात येईल. हा दंड महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, 1966 च्या कलम 48 (7) अन्वये लागू होणाऱ्या दंडाव्यतिरिक्त आहे, ज्यामध्ये उत्खनन केलेले, काढून टाकलेले, संकलित केलेले, पुनर्स्थित केलेले, उचललेले किंवा विल्हेवाट लावलेल्या खनिजांच्या बाजार मूल्याच्या पाचपट रक्कम असेल.

उप-विभागीय अधिकारी, अहिल्यानगर यांच्या अभिलेख्यांच्या छाननी दरम्यान असे निदर्शनास आले की 2017-18 या कालावधीत उप-विभागीय अधिकारी, अहिल्यानगर यांनी दोन पंचनामे[71] जारी केले होते, पहिला पंचनामा 12.11.2017 रोजी एका ट्रकसाठी आणि दुसरा पंचनामा 07.03.2018 रोजी गौण खनिजांच्या अवैध उत्खनन व वाहतुकीत वापरल्या जाणाऱ्या एका ट्रक आणि एक यांत्रिक लोडर (जेसीबी) साठी जारी करण्यात आला होता. शिवाय, तहसीलदार, अहिल्यानगर यांनी महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, 1966 च्या कलम 48 (7) आणि 48 (8) अन्वये ट्रक आणि यांत्रिक लोडर (जेसीबी) (आदेश क्रमांक 377 दिनांक 14.03.2018) साठी ₹1,98,900 आणि ट्रकसाठी ₹76,200 (आदेश क्र. 386 दिनांक 19.03.2018) किरकोळ खनिजांच्या प्रकार आणि प्रमाणानुसार दंड वसूल करण्यासाठी आदेश जारी केले होते. याशिवाय, वैयक्तिक रोख्यांच्या आधारे गौण खनिजांच्या अवैध उत्खननासाठी जप्त केलेली ही वाहने/यंत्रसामग्री सोडविण्यासाठी दोन आदेश दिनांक 17.03.2018 रोजी 398 आणि 19.03.2018 रोजी 404 आदेश जारी केले होते.

लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले की गौण खनिजाच्या अवैध उत्खननासाठी या दोन प्रकरणांमध्ये एकूण तीन वाहने/यंत्रे वापरण्यात आली आणि ती जप्त करण्यात आली होती. मात्र, या दोन्ही प्रकरणात उप विभागीय अधिकारी, अहिल्यानगर यांनी जप्त केलेले वाहन/यंत्र सोडण्याच्या जारी केलेल्या आदेशांमध्ये, महाराष्ट्र जमीन महसूल (गौण खनिजे उत्खनन व काढणे) (दुरुस्ती) नियम, 2017 च्या नियम 9 नुसार दंड आकारण्यात आला नव्हता.

अधिसूचनेतील तक्त्यानुसार (जानेवारी 2018), गौण खनिजाचे अवैध उत्खनन केल्याचे आढळून आल्यास ट्रक व यांत्रिक लोडर (जेसीबी) यांना दंड/सुविधा शुल्क आकारण्याचे

[70] कलम 48 च्या उप-कलम (8) अन्वये जप्त केलेल्या यंत्रसामग्री, उपकरणे किंवा वाहतुकीच्या साधनांच्या मालकाने जिल्हाधिकारी किंवा अधिकृत अधिकाऱ्याच्या निर्देशानुसार जप्त केलेली यंत्रसामग्री, अवैध उत्खनन, काढणे, गोळा करणे, बदलणे यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या यंत्रसामग्री,उपकरणे किंवा वाहतुकीची साधने यांच्या बाजार मूल्यापेक्षा जास्त नसलेल्या रकमेसाठी वैयक्तिक करारनामा सादर करणे, गौण खनिजांची निवड किंवा विल्हेवाट लावणे किंवा त्यांची वाहतूक आवश्यक आहे.

[71] पंचनामा हा एक औपचारिक दस्तऐवज आहे जो तपासणी अधिकारी तयार करतो आणि गुन्हा किंवा घटनेच्या ठिकाणी अधिकृतपणे निरीक्षणे, पुरावे आणि निष्कर्ष नोंदवण्यासाठी दोन किंवा अधिक स्वतंत्र साक्षीदार (पंच) स्वाक्षरी करतात. शोध, जप्ती यासारख्या घटनांच कायदेशीर अभिलेख म्हणून किंवा ही प्रक्रिया पारदर्शकपणे आणि कायदेशीरपणे आयोजित केली गेली आहे याच्या सुनिश्चितीची चौकशी करण्यासाठी काम करतो.

दर अनुक्रमे ₹2 लाख व ₹7.50 लाख होते. अशाप्रकारे, या प्रकरणात न आकरण्यात आलेला दंड एकूण ₹11.50 लाख[72] होता.

उत्तरात, उप-विभागीय अधिकारी, अहिल्यानगर यांनी नमूद केले (जून 2024) की, तहसीलदार, अहिल्यानगर यांना ट्रक व यांत्रिक लोडरच्या (जेसीबी) संबंधित मालकांकडून रक्कम वसूल करण्याच्या सूचना दिल्या (डिसेंबर 2019 आणि मे 2024) होत्या आणि त्यानुसार, तहसीलदार, अहिल्यानगर यांनी संबंधित मालकांना रकमेच्या वसुलीसाठी नोटीस जारी केली (जुलै 2024) होती.

महाराष्ट्र जमीन महसूल (गौण खनिजे उत्खनन व काढणे) नियम, 2017 च्या नियम 9 अन्वये गौण खनिजांच्या अनधिकृत उत्खननात वापरली जाणारी वाहने/यंत्रसामग्री जप्त करूनही, त्यांच्या सोडवणुकीच्या वेळी विहित दंड आकारण्यात आला नाही. जरी कालांतराने वसुलीची कारवाई सुरू करण्यात आली, तरी ऑक्टोबर 2025 पर्यंत ₹11.50 लाख दंडाची रक्कमेची वसुली झाली नव्हती. त्रुटीच्या परिणामी सातत्याने शासकीय महसूल वसूल झाला नाही आणि वैधानिक दंड तरतुदींच्या अंमलबजावणीतील आणि पाठपुरावा करण्यातील कमकुवतपणा निदर्शनास आला.

हे प्रकरण शासनास संदर्भित करण्यात आले (ऑक्टोबर 2024);तसेच जुलै 2025 आणि नोव्हेंबर 2025 मध्ये स्मरणपत्रे पाठविण्यात आली; उत्तर प्रतीक्षित आहे.

2.6 कर्मचारी निवासस्थानांच्या बांधकामावर निष्फळ खर्च

अर्धवट नियोजन आणि अयोग्य जागेची निवड यामुळे गोंदिया येथील कर्मचारी निवासस्थांनाच्या बांधकामावर ₹2.74 कोटींचा निष्फळ खर्च झाला.

प्रशासकीय इमारत व जिल्हाधिकारी, गोंदिया यांच्या कर्मचाऱ्यांसाठी 82 निवासस्थाने बांधण्यास महाराष्ट्र शासनाने ₹12.42 कोटींची प्रशासकीय मंजुरी दिली (नोव्हेंबर 1999). सर्वेक्षण करण्याचे कोणतेही धोरण नसल्याने जिल्हाधिकारी, गोंदिया यांच्या कर्मचाऱ्यांनी निवासासाठी केलेल्या मागणीचे सर्वेक्षण मंजुरीपूर्वी करण्यात आले नव्हते. तसेच, बांधकामासाठी मंजूर केलेल्या गोंदिया शहरापासून अंदाजे चार कि.मी.अंतरावरील जागेऐवजी जिल्हाधिकारी, गोंदिया यांना जिल्हाधिकारी कार्यालय व मध्यवर्ती प्रशासकीय इमारत बांधण्यासाठी गोंदिया शहरात उपलब्ध असलेल्या जागेचा फेरविचार करण्याचा शासनाने सल्ला दिला (डिसेंबर 1999).

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले (जुन 2022) की कार्यकारी अभियंता, सार्वजनिक बांधकाम विभाग यांनी वर्ग IV ची आठ, वर्ग III ची आठ आणि वर्ग II ची 24 निवासस्थाने बांधण्यासाठी कंत्राटदाराला कार्यादेश जारी केल्याच्या तारखेपासुन 12 महिन्यांच्या आत पूर्ण करण्याची कामे अनुक्रमे मार्च 2007, नोव्हेंबर 2006 आणि मे 2009 मध्ये दिली होती. वर्ग IV, वर्ग III व वर्ग II च्या निवासस्थानांचे काम

[72] दोन ट्रक्स आणि एक यांत्रिक लोडरसाठी (जेसीबी), दंडाची रक्कम: ₹ 2 लाख+₹ 2 लाख+₹ 7.5 लाख = ₹11.50 लाख

₹55.70 लाख, ₹50.32 लाख आणि ₹167.87 लाख खर्च करून अनुक्रमे डिसेंबर 2008, मार्च 2008 व डिसेंबर 2011 मध्ये पूर्ण केली होती आणि जिल्हाधिकारी कार्यालय, गोंदिया यांच्याकडे अनुक्रमे जानेवारी 2011, सप्टेंबर 2011 व जानेवारी 2012 मध्ये सुपूर्द करण्यात आली होती.

त्यानुसार, जिल्हाधिकारी तथा अध्यक्ष, निवासस्थान वितरण समिती यांनी ऑक्टोबर 2011 व जुलै 2012 मध्ये कर्मचाऱ्यांना निवासस्थानांचे वाटप केले, मात्र एकाही कर्मचाऱ्याने निवासस्थानाचा ताबा घेतला नाही आणि जानेवारी 2012 पर्यंत ती पूर्ण होऊन हस्तांतरित होऊन दहा वर्षांहून अधिक काळ लोटला तरी ती रिकामी राहिली. त्या काळात समाजकंटकांनी विद्युत अवजारे, सॅनिटरी फिटिंग आणि पाणीपुरवठा जोडण्यांची तोडफोड/चोरी केली. याबाबत पोलिसांत तक्रारही दाखल करण्यात आली होती (मार्च 2013). दरम्यान, कार्यकारी अभियंता, सार्वजनिक बांधकाम विभाग, गोंदिया यांनी जिल्हाधिकारी, गोंदिया यांना खराब झालेले वीजपुरवठा, स्वच्छता सुविधा व पाणीपुरवठा जोडण्यांसाठी ₹40 लाखांचा निधी उपलब्ध करून देण्याची विनंती केली (सप्टेंबर 2015). त्यानुसार, जिल्हाधिकारी, गोंदिया यांनी शासनाला कर्मचारी निवासस्थाने सामायिक पूलमध्ये रूपांतरित करण्याची सूचना केली (मार्च 2016) जेणेकरून इतर विभागातील कर्मचाऱ्यांना निवासस्थानांचे वाटप करता येईल. मात्र, शासनाकडून कोणतेही उत्तर प्राप्त झाले नाही (मे 2024) आणि निवासस्थाने रिकामी राहिली, परिणामी ₹2.74 कोटींचा[73]निष्फळ खर्च झाला.

उत्तरात विभागाने नमूद (मे 2024) केले की, निवासस्थानांची जागा गोंदिया शहरापासून दूर म्हणजेच अंदाजे पाच किलोमीटरवर असल्याने ताब्यात घेतली गेली नाहीत, आणि पाणी, वीज आणि इतर सुविधा उपलब्ध नसल्याने अधिकारी, कर्मचारी यांनी निवासस्थानांसाठी अर्ज सादर केले नव्हते.

लेखापरीक्षण असा निष्कर्ष काढते की प्रकल्प आखणीच्या टप्प्यातील अपुरे नियोजन, तसेच मागणीच्या निर्धारणाचा अभाव आणि शासनाने सल्ला दिलेला असूनही प्राथमिक नागरी सुविधांचा अभाव असलेल्या अयोग्य ठिकाणाची निवड यामुळे गोंदिया येथे कर्मचारी निवासस्थानांच्या बांधकामावरील ₹2.74 कोटींचा खर्च निष्फळ ठरला. पूर्ण झालेली निवासस्थाने दशकाहून अधिक काळ अव्याप्त राहिली, ज्या दरम्यान अपुऱ्या सुरक्षेमुळे मालमत्तेचा विध्वंस आणि हानी झाली. तसेच, सामायिक पूलमध्ये रूपांतर करण्यासहित पर्यायी उपयोगासाठी निर्णय घेण्यातील विलंब यामुळे सोयीसुविधा दीर्घकाळ विनावापर पडून राहिल्या. या सर्व कमतरतांचा परिणाम एकत्रितपणे निष्फळ खर्च आणि गुंतवणुकीच्या अपेक्षित लाभांची प्राप्ती न होण्यात झाला.

हे प्रकरण शासनास संदर्भित करण्यात आले (एप्रिल 2025);तसेच जुलै 2025 आणि नोव्हेंबर 2025 मध्ये स्मरणपत्रे पाठविण्यात आली; उत्तर प्रतीक्षित आहे.

[73] वर्ग IV निवासस्थाने: ₹55.70 लाख, वर्ग III: ₹50.32 लाख आणि वर्ग II: ₹167.87 लाख

महसूल व वन विभाग (आपत्ती व्यवस्थापन, मदत व पुनर्वसन)

2.7 पीक नुकसान सहाय्य अनुदानासाठी ₹2.60 कोटींची अतिरिक्त प्रदाने

चाचणी-तपासणी केलेल्या दोन जिल्ह्यांमध्ये नैसर्गिक आपत्तीग्रस्त शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य वितरीत करण्याच्या प्रणालीतील त्रुटीमुळे ₹2.60 कोटींचे अतिरिक्त प्रदान करण्यात आले.

महसूल व वन विभाग (मदत व पुनर्वसन), महाराष्ट्र शासन (विभाग) यांनी शासन निर्णयाद्वारे (जानेवारी 2023) विलंब टाळण्यासाठी आणि आर्थिक सहाय्याची उत्कृष्ट सेवा प्रदान करण्यासाठी महा-आयटीने[74] विकसित केलेल्या संगणकीकृत प्रणालीद्वारे, नैसर्गिक आपत्तीमुळे ज्या शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नुकसान झाले आहे, अशा पात्र शेतकऱ्यांना मदत निधी वितरीत करण्याचा निर्णय घेतला. तीन हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असलेल्या आणि लागवडीखालील जमिनीच्या एक तृतीयांश पेक्षा जास्त पिकांचे नुकसान झालेल्या शेतकऱ्यांना पीक सहाय्य अनुदान दिले जाते. पीक सहाय्य अनुदान वितरणासाठी पीक अर्थसहाय्य विहित असलेले शासन निर्णय विभागाकडून वेळोवेळी जारी केले जातात.

पीक मदत वितरणाची प्रक्रिया तलाठ्याद्वारे 'पंचनामा' तयार करण्यापासून सुरू होते. पंचनाम्यात शेतकऱ्याचे नाव, ज्या जमिनीत पीक नष्ट झाले आहे त्या जमिनीचे क्षेत्र इत्यादी बाबी दर्शविल्या जातात. 'पंचनाम्या'वर तलाठी स्वाक्षरी करतात आणि साक्षीदार म्हणून गावातील पाच रहिवासी स्वाक्षरी करतात. 'पंचनाम्या' व्यतिरिक्त, तलाठ्याद्वारे शेतकऱ्याचे नाव, क्षेत्र बाधित शेतकऱ्याचा आधार क्रमांक, पीक अर्थसहाय्य अनुदान म्हणून देय रक्कम, बँक खाते क्रमांक, दूरध्वनी क्रमांक इत्यादी विहित नमुन्यात भरले जाते. 'पंचनाम्या'ची एक प्रत, विहित नमुना आणि एक्सेल शीटमध्ये भरलेली सर्व शेतकऱ्यांची माहिती तलाठी तालुक्याच्या कार्यालयात पाठवितात. तालुका कार्यालय एक्सेल शीट प्रणालीमध्ये अपलोड करते आणि दुबार लाभार्थी नोंदी ओळखण्यासाठी आधार क्रमांक, गाव, नाव आणि "गट क्रमांक"[75] इत्यादींची फेरतपासणी करून प्रणालीद्वारे स्वयंचलितपणे प्रमाणीकरण केले जाते. तालुका कार्यालय संपूर्ण विदा सांभाळून ठेवते आणि मंजुरीसाठी तो विदा जिल्हाधिकाऱ्यांकडे पाठविला जातो. जिल्हाधिकारी कार्यालयाच्या मंजुरीनंतर शेतकऱ्यांना पीक अर्थसहाय्य अनुदान वितरण करण्यासाठी यंत्रणेद्वारे विशिष्ट क्रमांकांची यादी (ज्या शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत मंजूर केली गेली आहे त्यांची नावे दर्शविणारी यादी)तयार केली जाते. शेतकऱ्याने प्रणालीमध्ये, आधार क्रमांकाद्वारे बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण केल्यानंतर अर्थसहाय्य शेतकऱ्याच्या बँक खात्यात जमा केली जाते.

---

[74] राज्यात माहिती तंत्रज्ञान संबंधित उपक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि प्रभावी ई-शासकीय प्रणाली स्थापन करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाची नोडल संस्था कार्यरत आहे.

[75] "गट क्रमांक" हा एक सर्वेक्षण ओळख क्रमांक आहे जो ग्रामीण आणि कृषि भागात, विशेषत: महाराष्ट्रातील जमिनीचा तुकडा ओळखण्यासाठी वापरला जातो.

एखाद्या नुकसानीच्या घटनेसाठी पात्र लाभार्थीला केवळ एकदाच सहाय्य दिले जाईल याची खात्री करणे तसेच योग्य प्रणाली-आधारित नियंत्रणे आणि प्रमाणीकरण तपासणीद्वारे लाभार्थी विदाची पुनरावृत्ती प्रक्रिया रोखण्यासाठी पीक नुकसान सहाय्य प्रणालीची आवश्यकता होती. तसेच, मे 2024 मध्ये जारी केलेल्या विभागीय सूचनांमध्ये अतिरिक्त प्रदाने जून 2024 पर्यंत वसूल करण्याचे विहित केले आहे.

महसूल व वन विभाग (मदत व पुनर्वसन) याच्या लेखापरीक्षणादरम्यान (जानेवारी 2024) राज्यातील शेतकऱ्यांना देण्यात आलेल्या पीक सवलतीच्या आकडेवारीचे विश्लेषण लेखापरीक्षण पथकाद्वारे विदेत समाविष्ट असणाऱ्या शेतकऱ्याचे नाव, आधार क्रमांक, जिल्हा, तालुका, गट क्रमांक, नैसर्गिक आपत्तीमुळे प्रभावित शेताचे क्षेत्र आणि प्रत्येक पिकाच्या प्रकारासाठी देय असलेल्या अर्थसहाय्याचे प्रमाण अधिकृत करणारा शासन निर्णय क्रमांक जुळवून घेवून करून घेतले.

नोव्हेंबर 2022 ते जानेवारी 2024 या कालावधीत जारी केलेल्या विविध शासन निर्णयांतर्गत मुक्त केलेले पीक सहाय्याच्या विश्लेषणात असे उघड झाले की, राज्यातील 11,860 शेतकऱ्यांना दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त वेळा पीक सहाय्य वितरित केल्याची 26,004 प्रकरणे समोर आली, त्यापैकी 18,247 प्रकरणे (70 टक्के) अकोला आणि छत्रपती संभाजीनगर या दोन जिल्ह्यांमध्ये आहेत. विश्लेषणाच्या निष्कर्षांची अचूकता तपासण्यासाठी, लेखापरीक्षण दलाने या दोन जिल्ह्यांमधील जिल्हाधिकारी आणि तालुका कार्यालयांना (13 तालुके) भेट दिली (ऑक्टोबर 2024) आणि 'पंचनामा' मधील विदाची प्रणालीवर अपलोड केलेल्या विदाशी फेरतपासणी करून, 18,247 प्रकरणांपैकी 12,102 प्रकरणांची (66 टक्के) पडताळणी केली. तपासणीत 12,102 प्रकरणांपैकी[76] 7,301 प्रकरणांमध्ये[77] (60 टक्के) एकाच शेतकऱ्याला बनावट/एकाधिक प्रदान केल्याची पुष्टी झाली, ज्याच्या परिणामी ₹2.60 कोटींचे अतिरिक्त प्रदान केले गेले. विदा विश्लेषणामध्ये आढळलेल्या उर्वरित 4,801 प्रकरणांमध्ये (12,102-7,301), लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले की बनावट/एकाधिक प्रदान केले गेले नाही कारण शासन निर्णयाचा चुकीचा क्रमांक प्रविष्ट केला गेला, एकाच गट क्रमांकामध्ये अनेक पिकांची लागवड केली गेली होती. तालुका कार्यालयाने एकच एक्सेल फाईल दोनदा/अनेक वेळा अपलोड केल्यामुळे बनावट/एकाधिक प्रदाने केली गेली. अशा प्रकारे, प्रणालीमध्ये त्रुटी होती ज्यामुळे एकच फाइल दोनदा किंवा अनेक वेळा अपलोड करणे शक्य झाले होते. अशाप्रकारे, प्रणालीमध्ये लाभार्थी स्तर प्रमाणीकरण तपासण्या होत्या तरी एकसारख्या विदा फाइल्सचे बनावट अपलोड शोधून काढणारी किंवा रोखणारी पर्याप्त नियंत्रणे नव्हती, त्यामुळे एकाच अभिलेख्यावर वारंवार प्रक्रिया करण्यास परवानगी मिळत गेली. हे प्रणाली रचना आणि कार्यओघ नियंत्रणातील कमकुवतपणा सूचित करते, जे बनावट समूह अपलोड रोखू शकले नव्हते किंवा अशा घटना पर्यवेक्षी पुनरावलोकनासाठी दर्शवू शकले नव्हते.

---

[76] उर्वरित 6,145 प्रकरणे राज्य विधानसभा निवडणूक 2024 जाहीर झाल्यामुळे लेखापरीक्षणासाठी सादर केली गेली नाहीत. त्यामुळे नोंदींची पडताळणी 12,102 प्रकरणांपुरती मर्यादित होती.

[77] अकोला: 6,147; छत्रपती संभाजीनगर: 1,154.

लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षांच्या आधारे, विभागाने राज्यातील सर्व जिल्हाधिकाऱ्यांना बनावट/ एकाधिक प्रदाने ओळखण्याचे आणि जून 2024 पर्यंत वसुली पूर्ण करण्याचे निर्देश दिले (मे 2024). छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील दोन तहसीलदारांनी नमूद केले की, फाईल अपलोड करताना स्क्रीनवर 'रेकॉर्ड सेव्ह करण्यास असमर्थ' असा संदेश येतो ज्यामुळे फाइल पुन्हा एकदा अपलोड होते. उत्तरादाखल विभागाने नमूद केले की (जानेवारी 2025) मे 2024 मध्ये जारी केलेल्या निर्देशांच्या आधारे, अकोला आणि छत्रपती संभाजीनगरमधील 9,250 प्रकरणांमध्ये बनावट/एकापेक्षा जास्त प्रदाने करण्यात आली होती, ज्यापैकी 719 प्रकरणांमध्ये (₹69.01 लाख) वसुली करण्यात आली होती, तर 8,531 प्रकरणांमध्ये वसुली प्रलंबित होती.

जून 2024 पर्यंत वसुली पूर्ण करण्याचे निर्देश विभागाला देऊनही अतिरिक्त प्रदानांची वसुली पूर्ण झाली नव्हती. तसेच, इतर जिल्ह्यांमध्ये निदर्शनास आलेली प्रकरणे आणि वसुलीची स्थिती विभागाकडून प्रतीक्षित होती. यंत्रणेतील त्रुटी सुधारल्या गेल्या आहेत अथवा नाही हे विभागाच्या उत्तरातही स्पष्ट करण्यात आले नाही.

हे प्रकरण शासनास संदर्भित करण्यात आले (मे 2025);तसेच जुलै 2025 आणि ऑक्टोबर 2025 मध्ये स्मरणपत्रे पाठविण्यात आली; उत्तर प्रतीक्षित आहे.

गृहनिर्माण विभाग

झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, पुणे आणि पिंपरी-चिंचवड क्षेत्र

2.8 विकासकाला अदेय लाभ

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या चुकीच्या गणनेमुळे दोन विकासकांना ₹6.29 कोटींचे 3,159.31 चौरस मीटर्स आणि ₹29.51 कोटींचे 11,157.83 चौरस मीटर्स अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क देण्यात आले.

महाराष्ट्र शासनाच्या गृहनिर्माण विभागाने पात्र झोपडपट्टीवासीयांना मोफत पुनर्वसन सदनिका उपलब्ध करून देण्यासाठी सर्वसमावेशक झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना तयार केली होती. झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेमध्ये पुनर्वसन घटक[78] क्षेत्र आणि मुक्त विक्री घटक[79] क्षेत्र असे दोन घटक असतात. पुनर्वसन सदनिका बांधणाऱ्या विकासकांना

[78] विशेष नियमावली 1 (यु) नुसार पुनर्वसन घटक म्हणजे या नियमावलीतील तरतुदींनुसार पात्र झोपडीधारकांना देण्यात येणाऱ्या सर्व निवासी सदनिका तसेच अनिवासी बांधकाम परिसराचे क्षेत्रफळ आणि समाविष्ट सामायिक क्षेत्र, लॉबी, जिना/जिने, उद्वाहन/उद्वाहने आणि मशीन रूम/रूम्स, छन्न मार्ग, कल्याण केंद्र/केंद्रे, बालवाडी/बालवाड्या, ई.

[79] विशेष नियमावली 1 (व्ही) नुसार पुनर्वसनासाठी आवश्यक चटई क्षेत्र निर्देशांक वजा केल्यानंतर झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेच्या एकूण अनुज्ञेय चटई क्षेत्र निर्देशांकापैकी चटई क्षेत्र निर्देशांक किंवा हस्तांतरणीय विकास हक्काच्या स्वरूपात (या नियमावलीत विहित केलेल्या गुणोत्तरातील पुनर्वसन घटक अधिक प्रोत्साहन विक्री घटक) उपलब्ध चटई क्षेत्र निर्देशांक या नियमांनुसार झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेच्या मोफत विक्री घटकाचे बांधलेले क्षेत्र म्हणून प्रोत्साहन चटई क्षेत्र निर्देशांकावर बांधकाम केले जाऊ शकते.

झोपडपट्टी भूखंडाच्या चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या[80] उपयोगिता मर्यादेच्या अधीन राहून खुल्या बाजारात विक्रीसाठी विक्री सदनिका बांधण्यासाठी मुक्त विक्री घटक क्षेत्राचा वापर करण्याची परवानगी आहे. झोपडपट्टी भूखंडाच्या चटई क्षेत्र निर्देशांक वापर मर्यादेमुळे ज्या मुक्त विक्री घटक क्षेत्राचा प्रत्यक्ष वापर करता येत नाही, तो हस्तांतरणीय विकास हक्क[81] स्वरूपात दिला जातो. पुनर्वसन घटकाच्या बांधकामावर होणारा खर्च भरून काढण्यासाठी विकासकाला मुक्त विक्री घटकाची परवानगी दिली जाते.

नियोजन प्राधिकरण म्हणून नियुक्त केलेले पुणे आणि पिंपरी-चिंचवड परिसरातील झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, या क्षेत्रांत झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेची अंमलबजावणी करते. झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना महाराष्ट्र शासनाने जारी केलेल्या विशेष नियमावली आणि महाराष्ट्रासाठी एकीकृत विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावलीद्वारे नियंत्रित केली जाते. विशेष विनियम 13(2) नुसार, पुनर्वसन आणि मोफत विक्री या दोन्ही घटकांचा समावेश असलेल्या झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांक कोणत्याही झोपडपट्टीच्या जागेवर 3.0 पेक्षा जास्त असू शकत नाही. परंतु, सध्याची सदनिका घनता प्रती हेक्टर 450 पेक्षा जास्त असेल तर, 4.0 पर्यंत चटई क्षेत्र निर्देशांक वापरायला परवानगी आहे. तसेच, विशेष विनियम 13 (2) नुसार एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांक आणि जास्तीत जास्त अनुज्ञेय किंवा वापरलेला चटई क्षेत्र निर्देशांक यातील फरकासाठी हस्तांतरणीय विकास हक्क जारी करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. नियमावलीच्या (सप्टेंबर 2014) विशेष विनियम 15 (1) अन्वये जारी करण्यात आलेल्या (डिसेंबर 2018) अधिसूचनेनुसार, पुनर्वसन सदनिकांच्या बांधकामासाठी अतिरिक्त मुक्त विक्री घटक/प्रोत्साहनपर बांधीव क्षेत्राची विहित गुणोत्तरानुसार गणना करणे आवश्यक आहे.

एकीकृत विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली, 2020 च्या विनियम 11.2.4 नुसार, विकासकाने दाट वस्ती नसलेल्या भागातील विकास आराखडा लागू असलेली हक्काची जमीन, अधिकाऱ्यांकडे प्रत्यार्पित केली तर ते हस्तांतरणीय विकास हक्कासाठी पात्र ठरतात. जर जमीन कोणत्याही किंमतीशिवाय आणि कोणत्याही अतिक्रमणाशिवाय प्रत्यार्पित केली गेली असेल, तर हस्तांतरणीय विकास हक्क प्रत्यार्पित केलेल्या जमिनीचे दुप्पट क्षेत्रफळासमान असतील. ही पात्रता अनुज्ञेय चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या अतिरिक्त किंवा प्रत्यार्पित केलेली जमीन आणि आजूबाजूच्या जमिनीच्या विकास क्षमतेची पर्वा न करता लागू होते.

अ) अभिलेख्यांच्या छाननीत असे निदर्शनास आले (मे 2023) की झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने विकासकाला 2,591.50 चौरस मीटर्सच्या झोपडपट्टी भूखंडावर 147 पुनर्वसन सदनिका बांधण्यासाठी झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना मंजूर केली

[80] चटई क्षेत्र निर्देशांक म्हणजे विकास नियंत्रण विनियमावली अंतर्गत मोजणीतून वगळण्यात आलेले क्षेत्र वगळता सर्व मजल्यांवरील एकत्रित बांधीव क्षेत्राचे भूखंडाच्या एकूण क्षेत्रफळाशी गुणोत्तर होय.

[81] चटई क्षेत्र निर्देशांक किंवा विकास हककांच्या स्वरूपात ही नुकसानभरपाई आहे जी मालकाला बांधीव क्षेत्राच्या बांधकामाचा अधिकार देईल.

(एप्रिल 2017). विद्यमान सदनिकांची घनता हेक्टरी 450 पेक्षा जास्त असल्याने चार चटई क्षेत्र निर्देशांकाचा विचार करता झोपडपट्टीच्या भूखंडासाठी कमाल यथा स्थान अनुज्ञेय चटई क्षेत्र निर्देशांक 10,3666 चौरस मीटर्स होता.

विशेष विनियम 1 (यू) नुसार पुनर्वसन घटक, ज्यामध्ये सामायिक क्षेत्र, जिने, छन्नमार्ग आदींचा समावेश असलेले पात्र सदनिकाधारकांना दिले जाणारे बांधीव क्षेत्र 8,715.31 चौरस मीटर्स होते. सामायिक क्षेत्र, जिने, छन्नमार्ग आदींचा समावेश असलेले बिगर बांधीव क्षेत्रफळ 3,174.47 चौरस मीटर्स होते. पुनर्वसन घटक विचारात घेऊन विकासकाला देण्यात येणारा विनामूल्य विक्री घटक 23,522.62 चौरस मीटर्स[82] इतका मोजला गेला.

झोपडपट्टीच्या भूखंडावरील 10,366 चौरस मीटर्सच्या कमाल मंजूर यथा स्थान चटई क्षेत्र निर्देशांकापैकी विकासकाने पुनर्वसनासाठी 5,540.84 चौरस मीटर्स आणि 23,522.62 चौरस मीटर्सच्या मोफत विक्री घटकापैकी 4,810 चौरस मीटर्सचा चटई क्षेत्र निर्देशांक वापरला.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले (मे 2023) की, झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने विशेष विनियम 13 (2) अंतर्गत झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी 23,522.62 चौरस मीटर्स मोफत विक्री घटक आणि 8,715.31 चौरस मीटर्स (23,522.62 चौरस मीटर्स + 8,715.31 चौरस मीटर्स) पुनर्वसन घटक विचारात घेऊन एकूण 32,237.93 चौरस मीटर्स[83] चटई क्षेत्र निर्देशांक मंजूर केला होता.

विशेष विनियम 13 (2) अंतर्गत झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांकाची गणना चुकीची होती कारण पुनर्वसन घटकाचा चटई क्षेत्र निर्देशांक केवळ 5,540.84 चौरस मीटर्सच्या चटई क्षेत्र निर्देशांकाऐवजी 8,715.31 चौरस मीटर्स (3,174.47 चौरस मीटर्स चटई क्षेत्र निर्देशांक मुक्त) म्हणून गणला गेला होता. लेखापरीक्षणानुसार, झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने 32,237.93 चौरस मीटर्स चटई क्षेत्र निर्देशांकाऐवजी एकूण 29,063.46 चौरस मीटर्स चटई क्षेत्र निर्देशांक मंजूर करणे आवश्यक होते.

एकूण 32,237.93 चौरस मीटर्स चटई क्षेत्र निर्देशांकापैकी 10,366 चौरस मीटर्सचा यथास्थान कमाल चटई क्षेत्र निर्देशांक वजा करून उर्वरित 21,871.93 चौरस मीटर्सचा चटई क्षेत्र निर्देशांक झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने विकासकाला मुक्त केला (मे 2022 पर्यंत). तथापि, लेखापरीक्षणानुसार झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने 2,1871.93 चौरस मीटर्स चटई क्षेत्र निर्देशांकाऐवजी एकूण 18,712.62 चौरस मीटर्स चटई क्षेत्र निर्देशांक मंजूर करणे आवश्यक होते.

एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या चुकीच्या गणनेमुळे **तक्ता 2.20** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मुक्त करण्यात आला.

---

[82] 23,522.62 चौरस मीटर्स= 8715.31 चौरस मीटर्स * 2.699

[83] 23,522.62 चौरस मीटर्सचा मोफत विक्री घटक + पुनर्वसन घटक 8,715.31 चौरस मीटर्स

तक्ता 2.20: विकासकाला हस्तांतरणीय विकास हक्काचे अतिरिक्त वितरण

अनु. क्र.	तपशील	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणानुसार	लेखापरीक्षणानुसार
1	भूखंड क्षेत्रफळ (चौरस मीटर्समध्ये)	2591.50	2591.50
2	कलम 13 (2) अन्वये चटई क्षेत्र निर्देशांकाचा उपयोग	4.00	4.00
3	भूखंडावर अनुज्ञेय कमाल चटई क्षेत्र निर्देशांक (चौरस मीटर्समध्ये)	10,366 **(अनु.क्र. 1*2)**	10,366 **(अनु.क्र. 1*2)**
4	पुनर्वसन घटकाचा चटई क्षेत्र निर्देशांक (चौरस मीटर्समध्ये)	5540.84	5540.84
5	पुनर्वसन घटकांचा बिगर-चटई क्षेत्र निर्देशांक (चौरस मीटर्समध्ये) (सामयिक क्षेत्र, जिने, छन्न मार्ग (पॅसेज) इ.)	3174.47	3174.47
6	एकूण पुनर्वसन घटक (चौरस मीटर्समध्ये)	8,715.31 **(अनु.क्र. 4+5)**	8,715.31 **(अनु.क्र. 4+5)**
7	दिनांक 17.12.2018 च्या अधिसूचनेसह विशेष विनियम 15 (1) अंतर्गत विहित गुणोत्तर	2.699	2.699
8	विनामूल्य विक्री घटक (चौरस मीटर्समध्ये)	23,522.62 **(अनु.क्र 6*7)**	23,522.62 **(अनु.क्र. 6*7)**
9	विशेष विनियम 13 (2) अंतर्गत योजनेचा एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांक (चौरस मीटर्समध्ये)	**32,237.93 (अनु.क्र 6+8)**	**29,063.46 (अनु.क्र. 4+8)**
10	झोपडपट्टीच्या भूखंडात पुनर्वसन चटई क्षेत्र निर्देशांकाचा वापर (चौरस मीटर्समध्ये)	5,540.84	5,540.84
11	झोपडपट्टीच्या भूखंडात वापरलेला मोफत विक्री चटई क्षेत्र निर्देशांक (चौरस मीटर्समध्ये)	4,810.00	4,810.00
12	विकासकाला मुक्त केलेला हस्तांतरणीय विकास हक्क (चौरस मीटर्समध्ये)	21,871.93 **(क्र. 9-3) (अ)**	18,712.62 **(क्र. 9-10-11) (ब)**
13	विकासकाला मुक्त केलेला अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क	**3159.31 (अ-ब)**	

तक्ता 2.20 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांकाचे चुकीचे गणन केल्यामुळे विकासकाला अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मुक्त करण्यात आल्याने ₹6.29 कोटींचा[84] नाहक फायदा झाला.

उत्तरात, (जानेवारी 2026) विभागाने नमूद केले की नियमावलीनुसार गणना केली गेली आणि विकासकाला कोणताही अतिरिक्त मुक्त विक्री चटई क्षेत्र निर्देशांक/हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर केला नव्हता.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण, अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्काची मंजुरीचा संबंध झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण नियमावलीच्या विशेष विनियम 13 (2) आणि विशेष विनियम 15 (1) आणि एकत्रित विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली,2020

[84] वर्ष 2017-18 च्या वार्षिक दरपत्रकानुसार 3159.31 चौरस मीटर x जमिनीची किंमत ₹19,910 प्रति चौरस मीटर.

च्या विनियम 11.2.4 मधील तरतुदींच्या चुकीच्या प्रयोगाशी संबंधित होता, ज्यामध्ये झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने संभाव्य विकास आणि हस्तांतरणीय विकास हक्काच्या गणनेसाठीच्या नियामक तरतुदींच्या विरुद्ध एकूण मंजूर चटईक्षेत्र निर्देशांकाची गणना करताना बिगर-चटईक्षेत्र क्षेत्रांचा चुकीने समावेश केला आणि विकास आराखडा रस्त्याच्या अडथळ्यात अडकलेल्या क्षेत्रावर चटईक्षेत्र निर्देशांक वापरला

ब) झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका यांच्या अशाच प्रकारच्या एका प्रकरणाच्या अभिलेख्यांची मे 2023 मध्ये केलेल्या तपासणीत असे निदर्शनास आले की, झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने 6,452 चौरस मीटर्सच्या भूखंडासाठी[85] झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना मंजूर केली (मार्च 2017). भूखंड विनियमावली 2014 नुसार 4,976.46 चौरस मीटर्सच्या विकास आराखडा रस्त्याच्या अडथळ्यात अडकलेला होता. म्हणजे, पुनर्वसनासाठी निव्वळ 1,475.54 चौरस मीटर्सचे भूखंड क्षेत्र उपलब्ध होते. योजनेमध्ये नोव्हेंबर 2020 आणि जानेवारी 2021 मध्ये सुधारणा[86] झाल्या. जानेवारी 2021 मध्ये झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेमध्ये झालेल्या सुधारणेनुसार 175 पुनर्वसन सदनिका बांधण्याचे नियोजित केले होते.

विकासकाने 1,475.54 चौरस मीटर्सच्या निव्वळ झोपडपट्टी भूखंड क्षेत्रावर 7,260.08 चौरस मीटर्स इतक्या एकूण पुनर्वसन घटक क्षेत्राचे बांधकाम प्रस्तावित केले. यामध्ये पुनर्वसन सदनिकांच्या 4,697.25 चौरस मीटर्स इतक्या चटई क्षेत्र निर्देशांक आणि बांधीव क्षेत्रफळाच्या 2562.83 चौरस मीटर्स इतक्या चटईक्षेत्र मुक्त क्षेत्राचा समावेश होता. तसेच, झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने पुनर्वसन घटकाऐवजी झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण नियमावली (सप्टेंबर 2014) च्या विशेष नियमावली 15(1) अंतर्गत नगर विकास विभागाच्या अधिसूचनेमध्ये (डिसेंबर 2018) उल्लेखिलेल्या 1:2.647 गुणोत्तरावर आधारित सुसंगत मुक्त विक्री घटक 19,217.43 चौरस मीटर्स इतका गणन केला. लेखापरीक्षणात तथापि, खालील विसंगती निदर्शनास आल्या (मे 2023):

- **1,475.54 चौरस मीटर्स निव्वळ झोपडपट्टी भूखंड क्षेत्रावर पुनर्वसनासाठी चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या बदल्यात 1,204.91 चौरस मीटर्स अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर करणे**

  विकासकाने 1,475.54 चौरस मीटर्सच्या निव्वळ झोपडपट्टी भूखंड क्षेत्रावर पुनर्वसन सदनिका बांधण्याचे प्रस्तावित केले. विशेष विनियम 13 (2) अन्वये झोपडपट्टी

---

[85] सर्व्हे क्र 1812(111 बी/1-ए-1-बी), हडपसर, पुणे येथील 1475.54 चौरस मीटर्सचा निव्वळ झोपडपट्टी भूखंड मे.एलब्रस रियाल्टी ह्यांच्या नावे

[86] विकासकाने झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण नियमावलीच्या (सप्टेंबर 2014) विशेष नियम 15(1) अंतर्गत असलेल्या अधिसूचनेच्या (डिसेंबर 2018) अन्वये योजना सुधारणेच्या केलेल्या विनंतीमुळे झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना नोव्हेंबर 2020 सुधारित करण्यात आली. झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना नव्याने पात्र ठरलेल्या झोपडपट्टीधारकांना सामावून घेण्यासाठी जानेवारी 2021 मध्ये अजून सुधारित करण्यात आली.

पुनर्वसन प्राधिकरणाने उर्वरित भूखंडासाठी 25,119.59[87] चौरस मीटर्स चटई क्षेत्र निर्देशांक मंजूर केला, ज्यामध्ये उर्वरित भूखंड क्षेत्रासाठी चटई क्षेत्र निर्देशांक 4 (5,902.16 चौरस मीटर्स) आणि योजनेच्या पुनर्वसन घटकाच्या बदल्यात मुक्त विक्री घटक क्षेत्र (19,217.43 चौरस मीटर्स) यांचा समावेश होता. विशेष नियम 13(2) अंतर्गत झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांकाची गणना चुकीची होती, कारण पुनर्वसन घटकाचा चटई क्षेत्र निर्देशांक 4,697.25 चौरस मीटर्स जो जागेवर बांधकामासाठी प्रस्तावित होता, त्याऐवजी 5,902.16 चौरस मीटर्स इतका गणला गेला होता. परिणामी झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने 1,475.54 चौरस मीटर्स निव्वळ झोपडपट्टी भूखंड क्षेत्रासाठी 1,204.91 चौरस मीटर्स अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर केले जे **तक्ता 2.21** मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.21: पुनर्वसनासाठी चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या तुलनेत अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर करणे

अनु क्र.	तपशील	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणानुसार	लेखापरीक्षणानुसार
1	विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेले क्षेत्र तयार केल्यानंतर शिल्लक झोपडपट्टी भूखंड क्षेत्र	1,475.54	1,475.54
2	अनुज्ञेय असलेला चटई क्षेत्र निर्देशांक	4	-
3	पुनर्वसन घटकाचा चटई क्षेत्र निर्देशांक **{(1) * (2)}**	5902.16 -----------**(अ)**	4,697.25 ----------- **(ब)** (पुनर्वसन सदनिकांसाठी विकासकाकडून प्रस्तावित चटई क्षेत्र निर्देशांक)
4	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने मंजूर केलेला अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क **(अ) - (ब)**	-	1,204.91

- **विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेल्या 4,976.64 चौरस मीटर्स क्षेत्रफळाच्या तुलनेत 9,952.92 चौरस मीटर्स अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर करणे.**

झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी एकूण 45,025.43 चौरस मीटर्स क्षेत्रफळ मंजूर केले, ज्यामध्ये एकूण भूखंड क्षेत्रावर म्हणजेच 6,452 चौरस मीटर्सवर चटई क्षेत्र निर्देशांक 4 (25,808 चौरस मीटर्स) आणि योजनेच्या पुनर्वसन घटकाच्या बदल्यात मोफत विक्री घटक क्षेत्र (19,217.43 चौरस मीटर्स) यांचा समावेश होता. तथापि, या भूखंडाचा काही भाग विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेला (4,976.46 चौरस मीटर्स) असल्याने आणि उर्वरित भूखंड क्षेत्रासाठी म्हणजेच 1,475.54 चौरस मीटर्स क्षेत्रफळासाठी चटई क्षेत्र निर्देशांक 4 पर्यंत भूखंड संभाव्यतेचा वापर करण्याचा अधिकार विकासकाला असल्याने मंजुरी योग्य नव्हती. तसेच, एकत्रित विकास

[87] 45,025.43 चौरस मीटर्स - 19,905.84 चौरस मीटर्स (विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेल्या क्षेत्राचा 4,976.46 चौरस मीटर्स * 4 चटई क्षेत्र निर्देशांक) = 25,119.59 चौरस मीटर्स

नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली, 2020 च्या नियम 11.2.4 नुसार, जर विकासकाने अतिक्रमणमुक्त विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेल्या क्षेत्रासाठी पिंपरी- चिंचवड महानगरपालिकेला सोपविला तर, 19,905.84 चौरस मीटर्स (4,976.46 चौरस मीटर्स x चटई क्षेत्र निर्देशांक 4) ऐवजी केवळ 9,952.92 चौरस मीटर्स (4,976.46 चौरस मीटर्स x चटई क्षेत्र निर्देशांक 2) हस्तांतरणीय विकास हक्क मिळाला असता. म्हणून झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेल्या क्षेत्रासाठी 9,952.92 चौरस मीटर्स अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर केले जे **तक्ता 2.22** मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.22 : विकास आराखडा रस्ता क्षेत्रासाठी अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर करणे.

तपशील	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणानुसार (चौरस मीटर्समध्ये)	लेखापरीक्षणानुसार (चौरस मीटर्समध्ये)
विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेले क्षेत्र	4,976.46	4,976.46
विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेल्या क्षेत्रासाठी मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांक	4	2 (एकत्रित विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली, च्या विनियम 11.2.4 नुसार)
विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेल्या क्षेत्राच्या तुलनेत चटई क्षेत्र निर्देशांक	19,905.84	9,952.92
झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने मंजूर केलेला अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क (म्हणजे चटई क्षेत्र निर्देशांक 2 च्या समतुल्य)	-	9,952.92

एकूण मंजूर चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या चुकीच्या गणनेमुळे विकासकाला प्रचलित वार्षिक दर विवरणावर ₹29.51 कोटी[88] किमतीचा 11,157.83 चौरस मीटर्स[89] अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर करण्यात आला.

उत्तरात (जानेवारी 2026) विभागाने नमूद केले की, नियमावलीनुसारच गणना केली गेली आणि विकासकाला विकास आराखडा रस्त्यात अडकलेल्या क्षेत्रासाठी कोणतेही अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर केले नव्हते.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण, झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण नियमावलीच्या विशेष विनियम 13 (2) आणि विशेष विनियम 15 (1) आणि एकत्रित विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली,2020 च्या विनियम 11.2.4 मधील तरतुदींच्या एकूण मंजूर चटईक्षेत्र निर्देशांक आणि अनुज्ञेय हस्तांतरणीय विकास हक्क गणनेमध्ये केलेला चुकीचा वापर आणि विकास आराखडा रस्ता पिछेहाटद्वारे भारलेल्या क्षेत्रावर चटईक्षेत्र निर्देशांक लागू करणे यामुळे विकासकाला अतिरिक्त हस्तांतरणीय विकास हक्क मुक्त होऊन

[88] निव्वळ अतिरिक्त मोफत विक्री चटई क्षेत्र निर्देशांक/हस्तांतरणीय विकास हक्क मंजूर 11,157.83 चौरस मीटर x आरआर दर ₹26,450/चौरस मीटर 2021-22 साठी आरआर च्या प्रवेश क्रमांक 30/444 द्वारे = ₹29,51,24,603

[89] 9,952.92 चौरस मीटर + 1,204.91 चौरस मीटर =11,157.83 चौरस मीटर

अनियमित मंजुरी मिळाली ज्यामुळे त्याला अनुक्रमे ₹6.29 कोटी आणि ₹29.51 कोटींचा अदेय लाभ मिळाला. यातील त्रुटी झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना आणि हस्तांतरणीय विकास हक्काच्या प्रशासन शासित करणाऱ्या नियामक चौकटींच्या उपयोगितेमधील पद्धतशीर कमतरता दर्शवितात.

झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, मुंबई

2.9 विकासकाला अदेय लाभ

झोपडपट्टी हद्दीतील शाळेच्या मोकळ्या भूखंडासाठी झोपडपट्टी चटई क्षेत्र निर्देशांक मंजूर केल्याच्या परिणामी विकासकाला ₹18.49 कोटीचा अदेय लाभ झाला.

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरणाचे घटक असलेल्या झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणातर्फे मुंबईतील झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेंतर्गत घोषित झोपडपट्ट्यांचा पुनर्विकास केला जातो. झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेची अंमलबजावणी बृहन्मुंबई विकास नियंत्रण नियमावली, 1991 च्या नियमांनुसार केली जाते. बृहन्मुंबई विकास नियंत्रण नियमावलीच्या, नियम 33 (10) च्या परिशिष्ट IV मध्ये झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी नियमन मापदंडांची रूपरेषा दिली आहे.

बृहन्मुंबई विकास नियंत्रण नियमावलीच्या, विनियम 33 (10) च्या परिशिष्ट IV आणि विनियम 32 च्या खालील निकषांच्या अनुषंगाने लेखापरीक्षणाचे निष्कर्ष मापदंडीत केले गेले.

- विनियम 32 मध्ये विविध ताबेदारी, ठिकाणे आणि वापर क्षेत्रांसाठी कमाल चटई क्षेत्र निर्देशांक आणि सदनिका घनता निश्चित करण्यात आली आहे.
- कलम 7.7 नुसार राखीव भूखंड आणि लगतच्या बिगर-झोपडपट्टी क्षेत्रांचा पुनर्विकास करण्यास परवानगी देण्यात आली असून, बिगर-झोपडपट्टी चटई क्षेत्र निर्देशांक आजूबाजूच्या क्षेत्राच्या मर्यादेपर्यंत मर्यादित ठेवण्यात आला आहे.
- कलम 7.8 अटींच्या अधीन राहून एकाच विकासकाने विकसित केल्यास दोन किंवा अधिक झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना एकत्र करण्याची परवानगी देते.
- कलम 8.1 पुनर्निर्मित झोपडपट्ट्यांच्या इमारतींचे विद्यमान क्षेत्रफळ न वाढवता त्यांना संबंधित सुविधा[90] पुरविण्याची अनुमती देते.
- मोकळ्या बिगर-झोपडपट्टी भूखंडाच्या विकासाचे नियमन करणारे परिशिष्ट IV चे कलम 7.7 हे सदर प्रकरणास लागू असून ते कलम 8.1 अंतर्गत सुविधांशी संबंधित सामान्य तरतुदींमुळे अधिलिखित केले जाऊ शकत नाही.

---

[90] कोणत्याही सार्वजनिक प्राधिकरण किंवा धर्मादाय न्यासाद्वारे चालविल्या जाणाऱ्या शाळा, दवाखाना व व्यायामशाळा इत्यादिसह बालवाडी, संस्था कार्यालय, धार्मिक वास्तू इ.

झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाच्या अभिलेख्यांच्या छाननीत (जून 2023) असे दिसून आले की, खार (पश्चिम), मुंबई येथील झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी[91] (योजना I आणि II) कलम 7.8 अन्वये मेसर्स जॉय डेव्हलपर्स यांच्या हितामध्ये सुधारित आशयपत्र जारी करण्यात आले होते (जून 2017). योजना I च्या जागेवर 341.10 चौरस मीटर्स क्षेत्रफळाची एक अकार्यरत खाजगी शाळा[92] अस्तित्वात होती. शाळेच्या वास्तूला विकास आराखड्यातील कोणत्याही आरक्षणाने घेरले नव्हते किंवा झोपडपट्ट्यांचे अतिक्रमणही झाले नव्हते.

सुधारित आशयपत्रानुसार (जून 2017) शाळेच्या भूखंडाला सदर योजनेच्या अनुलग्नक- II[93] मध्ये विद्यमान सुविधा म्हणून सूचीबद्ध केल्याच्या कारणास्तव चटई क्षेत्र निर्देशांक-4 (1364.40[94] चौरस मीटर्स) मंजूर करण्यात आला. झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेमध्ये 341 चौरस मीटर्स इतक्या प्रत्यक्ष क्षेत्रफळाच्या तुलनेत शाळेचे प्रस्तावित क्षेत्रफळ 210 चौरस मीटर्स होते. तथापि, मे 2015 च्या आशयपत्रामध्ये शाळेचा समावेश योजना I मध्ये करण्यात आला होता आणि विनियम 32 अन्वये चटई क्षेत्र निर्देशांक 1 मंजूर करण्यात आला होता. तसेच, सुधारित आशयपत्राच्या टिप्पणीमध्ये (जून 2017) योजनेच्या वास्तुविशारदाने झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेमध्ये शाळेचा समावेश करण्याची विनंती केली आणि असे नमूद केले की, याचा अर्थ केवळ झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेंतर्गत विद्यमान शाळेच्या संरचनेचे पुनर्वसन करणे असा आहे.

लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले की, सदर खासगी शाळेला कोणतेही विकास नियंत्रण आरक्षण देण्यात आले नव्हते किंवा झोपडपट्ट्यांनी अतिक्रमित केलेली नव्हती. त्यामुळे, शाळेच्या पुनर्विकासासाठी कलम 7.7 नुसार झोपडपट्टी नसलेल्या क्षेत्रांच्या चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या आजूबाजूच्या क्षेत्राच्या मर्यादेपर्यंत म्हणजेच चटई क्षेत्र निर्देशांक 1 पर्यन्त मर्यादित करणे आवश्यक होते आणि बृहन्मुंबई विकास नियंत्रण नियमावली 1991 च्या विनियम 33 (10) अंतर्गत कलम 8.1 अन्वये पुनर्बांधणी केलेल्या झोपडपट्टी इमारतींना त्यांचे विद्यमान क्षेत्र न वाढविता संबंधित सुविधा प्रदान करणे आवश्यक होते. झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडून चटई क्षेत्र निर्देशांक 1 ची प्राथमिक मंजुरी (मे 2015) योग्य होती आणि त्यानंतर सुधारित आशयपत्रात (जून 2017)

---

[91] 1) नवी शेर्ली माता यशोधरा नगर रहिवासी झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण सहकारी गृहनिर्माण संस्था मर्यादित (योजना 1 व 2) नवमाला झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण सहकारी गृहनिर्माण संस्थामर्यादित (योजना II) व इतर या वांद्रे गाव, मुंबई उपनगर जिल्हा, खार (प), मुंबई-400052 येथील अनुक्रमे सीटीएस क्रमांक ई/86/10; ई/86/12 व ई/99/ए; ई/99बी या दोन योजना एकत्रित करण्यात आल्या (मे 2015)

[92] खार (प.) येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यामंदिर

[93] 341.10 चौरस मीटर्स x 4 = 1364.40 चौरस मीटर्स

[94] अनुलग्नक II: पुनर्विकासापूर्वी अस्तित्वात असलेल्या सोयीसुविधांसह पात्र झोपडपट्टी लाभार्थी आणि संलग्न जमिनीचा तपशील समाविष्ट

शाळेच्या भूखंडासाठी चटई क्षेत्र निर्देशांक 4 मंजूर झाल्याने ₹18.49 कोटीचा[95] 1023.3 चौरस मीटर्स[96] अतिरिक्त चटई क्षेत्र निर्देशांक मंजूर झाला.

लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले की मोकळ्या बिगर-झोपडपट्टी क्षेत्र असणाऱ्या शाळेच्या भूखंडासाठी कलम 7.8 व 8.1 च्या चुकीच्या वापरामुळेच सुधारित आशयपत्रातील (जून 2017) चटई क्षेत्र निर्देशांक 4 ची नंतर दिलेली मंजुरी उद्भवली, ज्याकरिता परिशिष्ट IV च्या कलम 7.7 अंतर्गत नियमन कटाक्षाने आवश्यक होते, परिणामी अधिक चटई क्षेत्र निर्देशांकाची अनियमित वाढ झाली.

उत्तरात, विभागाने नमूद केले (जून 2025) की पुनर्वसन योजनेकरिता तक्रार निवारण समिती मुंबई उपनगरे, यांनी शाळेची पात्रता (जून 2018) निश्चित केली होती आणि म्हणूनच सक्षम अधिकाऱ्यांनी जारी केलेल्या अनुलगनक II मध्ये संपूर्ण क्षेत्र प्रमाणित केले गेले होते. विभागाने पुढे असेही संगितले की, विद्यमान शाळा चटई क्षेत्र निर्देशांक 4 सह पुनर्विकासासाठी कलम 8.1 मध्ये परिभाषित केलेल्या इतर सामाजिक पायाभूत सुविधांप्रमाणेच विद्यमान सुविधा संरचना म्हणून मानली जात होती. म्हणजेच, झोपडपट्टी पुनर्विकास प्राधिकरणाने विकासकाला परवानगी असलेल्या मर्यादेपेक्षा अतिरिक्त चटई क्षेत्र निर्देशांक मंजूर केलेला नव्हता.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण शाळेचा भूखंड हा झोपडपट्टी नसलेला, कोणत्याही अतिक्रमणापासून किंवा विकास आराखडा आरक्षणापासून मुक्त होता. त्यानुसार, त्याचा पुनर्विकास विनियम 33(10) च्या अनुलगनक IV च्या कलम 7.7 द्वारे पूर्णपणे नियंत्रित केला गेला होता, जो अशा झोपडपट्टी नसलेल्या आजूबाजूच्या भूखंडांच्या चटई क्षेत्र निर्देशांकाच्या क्षेत्रीय मर्यादेपर्यंत मर्यादित करतो. कलम 8.1 अंतर्गत संलग्न सुविधांशी संबंधित सामान्य सक्षम तरतूद कलम 7.7 अंतर्गत विहित केलेल्या विशिष्ट निर्बंधांवर कुरघोडी करण्यासाठी लागू केली जाऊ शकत नाही. त्यामुळे, चटई क्षेत्र निर्देशांक 1 ची प्राथमिक मंजुरी (मे 2015) योग्य होती, तर त्यानंतर सुधारित आशयपत्र (जून 2017) मधील चटई क्षेत्र निर्देशांक 4 ची मंजुरी वाढीव चटई क्षेत्र निर्देशांक अनियमितपणे वाढविणारे ठरले ज्याच्या परिणामी विकासकाला अदेय लाभ झाला.

[95] चटई क्षेत्र निर्देशांक 3 आणि लागू चटई क्षेत्र निर्देशांक एवढा मोफत विक्री चटई क्षेत्र निर्देशांक म्हणजे 341.10 चौरस मीटर्स x 4 =1364.40 चौरस मीटर्स - 341.10 चौरस मीटर्स =1023.30 चौरस मीटर्स

[96] 1,80,700 (2017 चे वार्षिक दर विवरणपत्र) x 1023.3 = 18,49,10,310

वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग

2.10 विनावापर पडून राहिलेल्या वैद्यकीय उपकरणांवर निष्क्रिय गुंतवणूक

प्रधानमंत्री आरोग्य सुरक्षा योजनेच्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन न केल्यामुळे श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय आणि रुग्णालय, यवतमाळ येथील विनावापर पडून राहिलेल्या वैद्यकीय उपकरणांवर ₹39.08 कोटींची निष्क्रिय गुंतवणूक.

भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने प्रधानमंत्री आरोग्य सुरक्षा योजनेच्या तिसऱ्या टप्प्याअंतर्गत (जानेवारी 2014) महाराष्ट्र राज्यातील श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय आणि रुग्णालय, यवतमाळचे सुसज्जज्ञ विभाग/ट्रॉमा सेंटर बांधून सुधारणेचे काम हाती घेतले होते, ज्यामध्ये केंद्र शासन आणि राज्य शासनाचा हिस्सा अनुक्रमे ₹120 कोटी आणि ₹30 कोटी होता. मार्गदर्शक तत्वांच्या कलम-II च्या कलम 17 मध्ये असे नमूद केले आहे की, अंमलबजावणी अभिकरण आणि खरेदी सहाय्यक अभिकरण यांना बांधकाम आणि उपकरणांच्या खरेदी दरम्यान समन्वय साधण्यासाठी वैयक्तिकरित्या आणि संयुक्तपणे जबाबदार धरणे आवश्यक आहे जेणेकरून एकीकडे खरेदीमुळे बांधलेल्या मालमत्तेची कार्यक्षमता विलंबित होणार नाही आणि दुसरीकडे खरेदी केलेली मालमत्ता निष्क्रिय राहणार नाही. तसेच, या मार्गदर्शक तत्वांच्या कलम-II च्या कलम 19 मध्ये असे नमूद केले आहे की, राज्य शासन आणि श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालय यांनी सुनिश्चित करावे की आवश्यक पदांची निर्मिती आणि भरती प्रक्रिया बांधकाम आणि खरेदीच्या टप्प्यांशी समक्रमितपणे केली जाईल.

आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने जानेवारी 2016 मध्ये केंद्रीय सार्वजनिक बांधकाम विभागाला स्थापत्य बांधकाम कार्यासाठी अंमलबजावणी अभिकरण म्हणून आणि वैद्यकीय उपकरणांच्या खरेदीसाठी खरेदी सहाय्यक अभिकरण म्हणून HITES लिमिटेडला (भारत सरकारचा उपक्रम) नियुक्त केले. या प्रकल्पासाठी मंजूर झालेला एकूण निधी ₹150 कोटी होता जो केंद्रीय सार्वजनिक बांधकाम विभाग (₹74.36 कोटी) स्थापत्य कामासाठी आणि HITES लिमिटेड (₹75.64 कोटी) वैद्यकीय उपकरणे खरेदी करण्यासाठी असा दोघांमध्ये वितरित केला जाणार होता. स्थापत्य बांधकाम आणि वैद्यकीय उपकरणे खरेदीसाठी एकूण उपलब्ध निधी ₹126.39 कोटी होता (केंद्राचा हिस्सा ₹96.39 कोटी आणि राज्याचा हिस्सा ₹30 कोटी). केंद्रीय सार्वजनिक बांधकाम विभागाला ₹58.25 कोटी[97] आणि HITES लिमिटेडला ₹68.14 कोटी[98] निधी देण्यात आला.

---

[97] केंद्राचा हिस्सा ₹33.25 कोटी आणि राज्याचा हिस्सा ₹25 कोटी

[98] केंद्राचा हिस्सा ₹63.14 कोटी आणि राज्याचा हिस्सा ₹5 कोटी

केंद्रीय सार्वजनिक बांधकाम विभागाने (जानेवारी 2023) श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय आणि रुग्णालयाला सुसज्ज रुग्णालय सुपूर्द केले, तर खरेदी सहाय्यक अभिकरणाने मार्च 2018 ते एप्रिल 2022 पर्यंत श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय आणि रुग्णालयाला ₹68.55 कोटी किंमतींची 285 वैद्यकीय उपकरणे पुरवली. नोव्हेंबर 2025 पर्यंत वैद्यकीय उपकरणांची स्थिती खालील **तक्ता 2.23** मध्ये दर्शविली आहे :

तक्ता 2.23 वैद्यकीय उपकरणांची स्थिती

(₹ लाखात)

वितरणाचे वर्ष	पुरवलेली उपकरणे		स्थापित उपकरणे		स्थापित न केलेली उपकरणे		स्थापित आणि वापरात असलेली उपकरणे		स्थापित आणि वापरात नसलेली उपकरणे	
1	2	3	4= (8+10)	5= (9+11)	6= (2-4)	7= (3-5)	8	9	10	11
	प्रमाण	रक्कम	प्रमाण	रक्कम	प्रमाण	रक्कम	प्रमाण	रक्कम	प्रमाण	रक्कम
2018	65	558.31	62	530.58	3	27.73	13	218.59	49	311.99
2019	185	4930.78	172	4616.52	13	314.26	16	1538.05	156	3078.47
2020	34	345.30	27	312.42	7	32.88	3	170.08	24	142.34
2021	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2022	1	1020.53	1	1020.53	0	0	1	1020.53	0	0
एकूण	**285**	**6854.92**	**262**	**6480.05**	**23**	**374.87**	**33**	**2947.25**	**229**	**3532.80**

स्त्रोत: अधिष्ठाता, श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालय, यवतमाळ यांनी पुरविलेली माहिती

लेखापरीक्षणात खालील गोष्टी निदर्शनास आल्या (मार्च 2023) :-

- स्थापित 262 वैद्यकीय उपकरणांपैकी फक्त 33 वैद्यकीय उपकरणे वापरात आणण्यात आली आणि उर्वरित 229 वैद्यकीय उपकरणे ज्यांची किंमत ₹35.33 कोटी होती, ती आवश्यक मनुष्यबळाची म्हणजेच डॉक्टर/निम-वैद्यकीय/रुग्णालय सहाय्यक कर्मचाऱ्यांची भरती न झाल्यामुळे वापरात आणण्यात आली नव्हती.
- शिवाय, 285 वैद्यकीय उपकरणांपैकी 262 वैद्यकीय उपकरणे स्थापित करण्यात आली आणि मार्च 2018 ते ऑक्टोबर 2020 दरम्यान वितरित केलेली उर्वरित 23 उपकरणे ज्यांची किंमत ₹3.75 कोटी होती ती स्थापित करण्यात आली नव्हती (नोव्हेंबर 2025) आणि रुग्णालयाच्या आवारातच पडून होती. स्थापनेसाठी सल्लागार विद्वानांची उपलब्धता नसल्याने ही वैद्यकीय उपकरणे स्थापित करावयाची राहिली होती. शिवाय, विस्थापित 23 उपकरणांपैकी ₹3.42 कोटी किमतींच्या 16 वैद्यकीय उपकरणांचा आश्वासित कालावधी स्थापनेपूर्वीच संपला.

यवतमाळ येथील सुसज्ज रुग्णालयाच्या कामकाजासाठी 760 नवीन पदे निर्माण करण्याचा प्रस्ताव श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालयाच्या अधिष्ठात्यांनी (जुलै 2017) संचालक, वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन, मुंबई यांच्याकडे पाठविला होता. महाराष्ट्र शासनाच्या वैद्यकीय शिक्षण व औषध विभागाने पहिल्या टप्प्यात यवतमाळ येथील शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालयात सुसज्ज रुग्णालयासाठी 223[99] पदे निर्माण करण्यास (जानेवारी 2021) मान्यता दिली. मात्र, सप्टेंबर 2024 पर्यंत 223 पदांपैकी केवळ 57 नियमित पदे[100] भरण्यात आली असून उर्वरित 166 पदे अद्याप रिक्त आहेत.

अधिष्ठाता, श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालय यांनी नमूद केले (मार्च 2023) की, मनुष्यबळाच्या अनुपलब्धतेमुळे उपकरणे स्थापित करण्यात आली नव्हती आणि वापरात आणली गेली नव्हती. आवश्यक कर्मचाऱ्यांची भरती शासन स्तरावर प्रलंबित असल्याचेही सांगण्यात आले.

या उत्तरामुळे प्रधानमंत्री आरोग्य सुरक्षा योजनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या कलम 17 आणि 19 च्या अटींचे पालन न केल्यामुळे यवतमाळ येथील सुसज्ज रुग्णालयामध्ये उपकरणांच्या खरेदीमध्ये सात वर्षांहून अधिक काळ ₹39.08 कोटींच्या[101] 252 वैद्यकीय उपकरणांची गुंतवणूक निष्क्रिय राहिली, हा लेखापरीक्षणातील मुद्दा अधिक स्पष्ट होतो. शिवाय, 57 पदांची नियुक्ती झाल्यानंतरही (मंजूर 223 पदांपैकी), 229 संबंधित स्थापित वैद्यकीय उपकरणे वापरात आणली गेली नाहीत. शिवाय, आवश्यक असलेल्या 760 पदांच्या नियुक्तीसाठी अधिष्ठाता, श्री वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय आणि रुग्णालय, यवतमाळ यांनी पाठपुरावा केला नाही. त्यामुळे, गेल्या काही वर्षांत, इच्छित लाभार्थी वैद्यकीय सुविधांपासून वंचित राहिले.

हे प्रकरण शासनाकडे संदर्भित करण्यात (फेब्रुवारी 2025) आले आणि त्यानंतर स्मरणपत्रे जुलै 2025 आणि ऑक्टोबर 2025 जारी करण्यात आली; उत्तर प्रतिक्षित आहे.

---

[99] वर्ग अ : 09 पदे, वर्ग ब: 10 पदे, वर्ग क (नियमित) : 97 पदे, वर्ग क (बाह्यस्त्रोत) : 07 पदे, वर्ग ड (बाह्यस्त्रोत) : 86 पदे, वरिष्ठ निवासी-1 : 05 पदे, वरिष्ठ निवासी-2 : 05 पदे, वरिष्ठ निवासी-3 : 04 पदे

[100] वर्ग अ: 03 पदे, वर्ग ब : 07 पदे, वर्ग क (नियमित): 47 पदे,

[101] 229 वैद्यकीय उपकरणे स्थापित केली पण वापरात आणली नाही (₹35.33 कोटी) आणि 23 वैद्यकीय उपकरणे स्थापित करण्यात आली नाही (किंमत ₹3.75 कोटी)

सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभाग

2.11 कायदेशीर आदेशाशिवाय साखर कारखान्यांकडून वसुली

स्वीय प्रपंजी लेखे उघडण्यासाठी आणि चालवण्यासाठी विहित कोषागार प्रक्रियांचे पालन न करणे आणि वित्तीय नियमांचे अपुरे नियंत्रण आणि अंमलबजावणी यामुळे एकत्रित निधी/लोक लेख्याबाहेर ₹26.35 कोटींची जमा सतत ठेवली गेली, ज्यामुळे कायदेशीर देखरेख आणि अर्थसंकल्पीय नियंत्रण कमकुवत झाले. परिणामी, निधीचा अनियमित वापर झाला आणि टाळता येण्याजोगा आर्थिक खर्च झाला.

भारतीय संविधानाच्या कलम 265 नुसार, कायद्याच्या अधिकाराशिवाय कोणताही कर आकारला किंवा वसूल केला जाणार नाही. भारतीय संविधानाच्या कलम 266(1) नुसार, राज्य शासनाला मिळणाऱ्या सर्व महसुलाने, "राज्याचा एकत्रित निधी" म्हणून ओळखला जाणारा एक एकत्रित निधी तयार केला जातो.शिवाय, कलम 266(2) मध्ये असे नमूद केले आहे की राज्य शासनाकडून किंवा त्यांच्या वतीने प्राप्त होणारे इतर सर्व सार्वजनिक निधी राज्याच्या लोकलेख्यात जमा केले जातात.

याव्यतिरिक्त, महाराष्ट्र कोषागार अधिनियम, 1968 च्या नियम 494 आणि मुंबई वित्तीय अधिनियम 1959 च्या नियम 12 मध्ये असे नमूद केले आहे की, राज्याच्या महालेखापालांशी सल्लामसलत करून शासनाच्या मंजुरीच्या आधारे विशिष्ट हेतूसाठी कोषागार अधिकाऱ्यांकडे वैयक्तिक खाते सुरू केले जाणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र कोषागार अधिनियमाच्या नियम 8 नुसार, प्राप्त महसूल खर्चासाठी वापरला जाऊ नये आणि निधी मिळाल्यानंतर दोन दिवसांच्या आत शासकीय खात्यात जमा करणे आवश्यक आहे.

ऊस (नियंत्रण) आदेश 1966 अन्वये प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून विभागाने जारी केलेल्या महाराष्ट्र साखर कारखाने (क्षेत्र आरक्षण आणि गाळप व ऊस पुरवठा नियमन)आदेश 1984(2012 मध्ये सुधारित) मध्ये ऊस गाळप करण्यासाठी साखर कारखान्यांकडून आकारले जाणारे परवाना शुल्क निर्दिष्ट केले.

सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग, महाराष्ट्र शासन (विभाग) यांनी शासन निर्णयाद्वारे (6 जानेवारी 1999) पुणे येथे 'साखर संकुल'[102] बांधकामास मान्यता दिली. वित्त विभागाच्या मान्यतेने[103] जारी करण्यात आलेल्या शासन निर्णयानुसार साखर कारखान्यांकडून गाळप करण्यासाठी प्रति मेट्रिक टन उसासाठी ₹ एक वसूल करून साखर संकुलाच्या बांधकाम व देखभालीवरील खर्च भागवायचा होता. या शासन निर्णयाने साखर आयुक्तांना वैयक्तिक खाते ठेवण्याची परवानगी दिली होती. महाराष्ट्र शासनाने

---

102 प्रशासकीय कार्यालये आणि साखर आयुक्तांचे अधिकारी व कर्मचाऱ्यांसाठी निवासस्थाने असलेले एक संकुल

103 8 डिसेंबर 1998 च्या अनौपचारिक संदर्भाद्वारे मान्यता देण्यात आली.

दिलेल्या मंजुरीच्या आधारे महालेखापाल (लेखे व अनुज्ञेयता)-1 मुंबई कार्यालयाने (एप्रिल 1999) वैयक्तिक खाते ठेवण्याच्या प्रस्तावास सहमती दर्शविली.

लेखापरीक्षणात (एप्रिल 2024) निदर्शनास आले ,6 जानेवारी 1999 च्या शासन निर्णयान्वये साखर कारखान्यांकडून गाळपासाठी ₹ एक प्रति मेट्रिक टन उस इतकी वसुली कोणत्याही कायदेशीर आदेशाशिवाय करण्यात आली.

तसेच, शासन निर्णयामध्ये वसुलीचा कर्तव्य कालावधी किंवा वसुलीचे स्वरूप, *म्हणजेच* शुल्क, कर किंवा जकात विनिर्दिष्ट केले नाही. अशा प्रकारे, साखर कारखान्यांकडून केलेली वसुली वरील महाराष्ट्र साखर कारखाना (क्षेत्र आरक्षण आणि गाळप व ऊस पुरवठा नियमन) आदेश, 1984 च्या नुसार अवैध होती. साखर कारखान्यांकडून वसुली करण्याचा उद्देश कार्यालयीन इमारतीच्या बांधकाम आणि देखभालीवर खर्च करणे हा होता. अशा प्रकारे ही वसुली महसुली स्वरूपाची होती. तथापि, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 266 (1) आणि 266 (2) मधील तरतुदींचे उल्लंघन करून, ही वसुली जमा करण्यासाठी वैयक्तिक खात्यास मंजुरी देण्यात आली.

शासन निर्णय आणि विभागाच्या पत्रात (मे 2003) सूचना देऊनही साखर आयुक्तांनी वैयक्तिक खाते उघडले नाही, जे महाराष्ट्र कोषागार अधिनियम, 1968 आणि मुंबई वित्तीय अधिनियम 1959चे उल्लंघन होते. तथापि, साखर आयुक्तांनी कोषागारात वैयक्तिक खाते उघडण्याऐवजी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत बचत खाते उघडले आणि या खात्याला वैयक्तिक खाते म्हणून मान्यता देण्याची परवानगी मागितली (जुलै 2002). विभागाने पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत वैयक्तिक खाते उघडण्याची परवानगी नाकारली (मे 2003)आणि साखर आयुक्तांना ज्या बँकांमध्ये कोषागाराचे कार्य केले जाते त्या बँकांमध्ये म्हणजेच भारतीय रिझर्व्ह बँक किंवा भारतीय स्टेट बँक मध्ये वैयक्तिक खाते उघडण्याचे निर्देश दिले. साखर आयुक्तांनी भारतीय स्टेट बँक मध्ये आणखी एक खाते उघडले आणि भारतीय स्टेट बँकेमधील खात्याला वैयक्तिक खाते म्हणून मान्यता देण्यासाठी विभागाकडे परवानगी मागितली (जून 2017).अशा प्रकारे, 21 वर्षांहून[104] अधिक काळ उलटल्यानंतरही, साखर आयुक्तांनी निर्देशांचे पालन केले नाही आणि बचत/चालू बँक खात्यात निधी ठेवणे सुरू ठेवले. मार्च 2023 अखेरीस, या खात्यांमधील अखेरची बँक शिल्लक ₹2.95 कोटी होती.

साखर आयुक्तांनी संकलित केलेला निधी आणि या निधीतून केलेल्या खर्चाचा हिशेब ठेवण्यासाठी 'साखर संकुल-वटणावळ निधी'नावाचे ताळेबंद आणि जमा व खर्च लेखे ही ठेवले होते. मार्च 2023 पर्यंत भांडवली राखीव आणि अधिशेष निधीतील शिल्लक ₹28.28 कोटी होती तर गुंतवणूक (बँक मुदत ठेवीच्या स्वरूपात) ₹24.47 कोटी होती.

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीसाठी 'साखर संकुल- वटणावळ निधी' च्या पुढील तपासणीत असे आढळून आले की साखर कारखान्यांकडून ₹26.35 कोटी वसूल करण्यात आले आणि बचत/चालू खात्यात जमा केले गेले आणि ते शासकीय खात्याच्या भरले

[104] एप्रिल 2003 पासून मार्च 2024 पर्यंत

गेले नाही, हे अत्यंत अनियमित आहे आणि भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 266 (1) आणि 266 (2) चे उल्लंघन करते.

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत, लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले की साखर संकुल निधीतून छपाई, लेखनसामग्री, वेतन, कार्यालयीन खर्च, वाहन इंधन आणि विमा यासारख्या वस्तूंवर ₹1.86 कोटी खर्च करण्यात आले, जे साखर संकुलाच्या बांधकाम आणि देखभालीशी संबंधित नव्हते. तसेच, अधिकृत वैयक्तिक खाते म्हणून निधी न ठेवल्यामुळे खात्यांची देखभाल आणि लेखापरीक्षण आणि प्राप्तिकर भरण्यासाठी व्यावसायिक शुल्कावर ₹2.44 कोटी टाळता येण्याजोगे खर्च झाले. महाराष्ट्र कोषागार नियमांचे उल्लंघन करून भाडे उत्पन्न, भंगार विक्री, पुस्तकांची विक्री आणि निविदा शुल्क असे शासकीय महसूल शासकीय खात्यात जमा करण्याऐवजी चुकीच्या पद्धतीने या निधीत जमा करण्यात आल्याचेही लेखापरीक्षणाच्या निदर्शनास आले.

कर आकारणीसाठी वैधानिक पाठबळ नसणे, साखर संकुल प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर वसुली यंत्रणेचे नियमितीकरण न करणे आणि वैयक्तिक खाते ठेवण्यासाठी आणि परिचालनासाठी विहित कोषागार प्रक्रियेचे पालन न करणे या सर्वांमुळे वरील अनियमितता अपुरे संनियंत्रण आणि वित्तीय नियमांच्या अंमलबजावणीमुळे एकत्रित निधी/सार्वजनिक खात्याच्या बाहेर ₹26.35 कोटीची जमा कायम ठेवता आली, ज्यामुळे वैधानिक पर्यवेक्षण आणि अर्थसंकल्पीय नियंत्रण सौम्य झाले आणि परिणामी निधीचा अनियमित वापर आणि टाळता येण्याजोगा आर्थिक व्यय झाला.

उत्तरादाखल (सप्टेंबर 2025) साखर आयुक्तांनी नमूद केले की शासनाने शासन निर्णयाद्वारे (जानेवारी 1999) साखर आयुक्तांना वैयक्तिक खाते ठेवण्यास अधिकृत केले. तत्कालीन साखर आयुक्तांनी वैयक्तिक खाते ठेवण्यासाठी महालेखापाल कार्यालयाची परवानगी आवश्यक नसल्याचे आदेश दिले आणि पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत (पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी) ठेवलेले खाते वैयक्तिक खाते म्हणून मंजूर करण्याची विनंती केली (एप्रिल 2003). तथापि, महाराष्ट्र शासनाने पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत वैयक्तिक खाते ठेवण्याची परवानगी नाकारली (मे 2003) आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया किंवा स्टेट बँक ऑफ इंडियामधील कोषागार परिचालन बँकांमध्ये वैयक्तिक खाते ठेवण्याचे निर्देश दिले.

साखर आयुक्तांनी असेही नमूद केले की, साखर संकुलाचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे आणि प्रति मेट्रिक टन ऊस एक (ऑगस्ट 2022 मध्ये सुधारित तीन) दराने संकलनातून प्राप्त झालेली जमा पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक आणि भारतीय स्टेट बँकेत ठेवलेल्या खात्यांमध्ये जमा केली गेली असून कार्यालयीन खर्च, संकुलाची दुरुस्ती/देखभाल यांसारखे खर्च या खात्यांमधून पूर्ण केले गेले. साखर आयुक्तांनी विभागाला विनंती केली (जून 2017) की भारतीय स्टेट बँकेत ठेवलेले खाते वैयक्तिक खाते म्हणून मंजूर करावे. मात्र, विभागाकडून कोणतीही मान्यता मिळालेली नाही.

साखर आयुक्तांचे उत्तर वस्तुस्थितीस धरून होते.अशाप्रकारे, साखर संकुलाच्या बांधकामासाठी साखर कारखान्यांकडून ₹26.35 कोटींची वसूली कायदेशीर आदेशाशिवाय

झाली आणि शासनाच्या निर्देशांना न जुमानता निधी शासकीय खात्याबाहेर ठेवल्यामुळे कायदेशीर तपासणी आणि नियंत्रणातून सुटली. शासन आणि साखर आयुक्तांच्या या कृतीने भारतीय राज्यघटना, महाराष्ट्र साखर कारखाना (क्षेत्र आरक्षण आणि गाळप व ऊस पुरवठा नियमन)आदेश, महाराष्ट्र कोषागार अधिनियम, 1968 आणि मुंबई वित्तीय अधिनियम, 1959च्या विविध तरतुदींचे उल्लंघन केले आणि त्यामुळे ते असंवैधानिक होते आणि कायद्याद्वारे समर्थित नव्हते.

हे प्रकरण शासनाला संदर्भित करण्यात आले (एप्रिल 2025), तसेच जुलै 2025 आणि ऑक्टोबर 2025 मध्ये स्मरणपत्रे पाठविण्यात आली; उत्तर प्रतिक्षित आहे.

मराठी भाषा विभाग

2.12 मराठी भाषा भवनाच्या उपकेंद्राच्या बांधकामास विलंब

प्रकल्प नियोजनातील त्रुटी, जागेच्या निवडीमधील अपुरी सतर्कता, निविदा प्रक्रियेपूर्वी आराखडा अंतिम न करणे आणि कंत्राट व्यवस्थापनातील त्रुटी यामुळे मराठी भाषा भवनाच्या उपकेंद्राच्या बांधकामास विलंब झाल्याने ₹15.90 कोटींचा निधी अवरोधित झाला.

महाराष्ट्र शासनाने मराठी भाषेचा विकास आणि संवर्धन करण्याच्या उद्देशाने 2011 मध्ये स्वतंत्र मराठी भाषा विभाग स्थापन केला. महाराष्ट्र शासनाने मराठी भाषा संशोधन विकास व सांस्कृतिक केंद्राची स्थापना करण्यास शासन निर्णयाद्वारे (ऑगस्ट 2013) मान्यता दिली, ज्यात धोबी तलावाजवळील रंग भवनच्या खुल्या प्रेक्षागृहामध्ये मराठी भाषा भवन आणि त्याच्या अखत्यारीतील कार्यालये[105] बांधण्याचा समावेश होता. परंतु, निवडलेले वारसा स्थळ वारसा समितीने खुल्या प्रेक्षागृहासाठी वापरण्याचे सुचविल्यामुळे नजिकच्या भविष्य काळात बांधकाम करणे शक्य नाही असे शासनाच्या ध्यानात आले(जून 2016).

तथापि, वारसा समितीने निवडलेले स्थळ हे वारसा स्थळ असून या ठिकाणी मराठी भाषा संशोधन विकास व सांस्कृतिक केंद्राचे बांधकाम होऊ शकत नाही असा निषेध नोंदविला म्हणून फेब्रुवारी, 2018 मध्ये हा निर्णय रद्द करण्यात आला.

दरम्यान, मराठी भाषेचा विकास आणि संवर्धनासाठी विविध कार्यक्रम/संशोधन/प्रकल्पांची तातडीची गरज लक्षात घेता, मराठी भाषा विभागाने शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाला मराठी भाषा विभागाच्या उपकेंद्राच्या[106] बांधकामासाठी भूखंड देण्याची विनंती केली (जून 2016). शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाने ऐरोली येथील सेक्टर 13 मधील 2000 चौरस मीटर क्षमतेचा भूखंड क्रमांक 6 ए हा मराठी भाषा

[105] महाराष्ट्र राज्य साहित्य व सांस्कृतिक मंडळ आणि महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिती मंडळ यांचे कार्यालय पु.ल.देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी येथे भाड्याने सुरू आहे.

[106] मराठी भाषा भवनाचे उपकेंद्र हे महाराष्ट्र राज्य साहित्य व सांस्कृतिक मंडळ आणि महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिती मंडळाचे कार्यालय असेल

विभागाला 60 वर्षांसाठी दीर्घकालीन भाडेतत्वावर देण्यास क्रमांक 11724 द्वारे मंजूरी दिली (सप्टेंबर 2016).

धोबी तलावाजवळील रंग भवनाच्या खुल्या प्रेक्षागृहामध्ये मराठी भाषा संशोधन विकास व सांस्कृतिक केंद्र स्थापन करण्याचा निर्णय मंत्री मंडळाने घेतल्याने, पर्यायी जागेवर (म्हणजे ऐरोली) येथे उपकेंद्राच्या बांधकामाचा प्रस्ताव मंत्री मंडळाकडे पाठविण्यात (फेब्रुवारी 2018) आला होता. मंत्री मंडळाने फेब्रुवारी 2018 मध्ये या प्रस्तावाला मान्यता दिली.

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाने ऐरोली येथील दिलेला भूखंड ताब्यात घेण्यासाठी व त्यावर उपकेंद्राचे बांधकाम करण्यास विभागाने प्रशासकीय मंजुरी दिली (मार्च 2018). शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाने एप्रिल 2018 मध्ये मराठी भाषा विभागाला भूखंड वितरित केला आणि त्यानंतर मे 2018 मध्ये शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाला ₹3.64 कोटीचा प्रारंभीचा भाडेपट्टीचा हप्ता देण्यात आला.

मराठी भाषा भवन उपकेंद्राच्या बांधकाम आराखड्याला अंतिम मान्यता देत असताना (जुलै 2018) शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाने मराठी भाषा विभागाला सूचित केले की, भूखंड 6 आणि 6 ए किनारपट्टी नियमन क्षेत्र II (शहरी) श्रेणी आणि 2011 च्या किनारपट्टी नियमन क्षेत्र अधिसूचनेनुसार खारफुटीच्या 50 मीटर नियंत्रण क्षेत्रामध्ये आहेत. परिणामी, सुमारे 1000 मीटर भूखंडावर परिणाम झाला ज्यामध्ये कोणत्याही विकासास परवानगी दिली नव्हती.

किनारपट्टी नियमन क्षेत्र II निर्बंधांमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी, शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाने विभागाला उर्वरित भूखंडात बाधित भागाचा चटई क्षेत्र निर्देशांक वापरण्याची परवानगी दिली. शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाने पुढे 1018 चौरस मीटरचा भूखंड मराठी भाषा विभागाला ₹2.26 कोटी अतिरिक्त भाडेपट्टीसह देवू केला. विभागाने शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाच्या अतिरिक्त भूखंडाच्या प्रस्तावाला मान्यता (सप्टेंबर 2019) दिली आणि प्रदान मंजूर केले. अशा प्रकारे, शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाला चटई क्षेत्र निर्देशांक एकसह 60 वर्षांसाठी 3018 चौरस मीटर जमिनीच्या भाडेपट्टी रकमेसाठी एकूण ₹5.90 कोटी[107] देण्यात आले. जुलै 2021 मध्ये, मराठी भाषा विभागाने शहर व औद्योगिक विकास महामंडळाबरोबर कायदेशीर भाडेपट्टी करार केला आणि भूखंड ताब्यात घेतला.

फेब्रुवारी 2022 मध्ये, सहाय्यक संचालक, नगररचना विभाग, नवी मुंबई महानगरपालिका यांनी मराठी भाषा भवन उपकेंद्राच्या बांधकामाच्या खालील गोष्टींना तांत्रिक मंजुरी दिली. बांधकाम सुरू करण्यासाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाला मार्च 2022 मध्ये दोन हप्त्यांमध्ये ₹10 कोटी अग्रिम देण्यात आले होते. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने कार्यादेश जारी केला होता (ऑगस्ट 2022) आणि मराठी भाषा भवनाच्या इमारतीचे काम पूर्ण करण्याचा कालावधी 24 महिन्यांचा

[107] भाडेपट्टीची रक्कम ₹3.64 कोटी अधिक भाडेपट्टीची रक्कम ₹2.26 कोटी.

होता. तथापि, विभाग मंत्रालयाच्या निर्देशांमुळे आरेखनात बदल (नोव्हेंबर 2022 आणि जानेवारी 2023) करण्यात आले आणि यथावकाश सुधारित आरेखन मंत्र्यांना दाखविण्यात आले (मे 2024). कालांतराने, नवी मुंबई महानगरपालिकेने सुधारित आरेखनाला मंजूरी (ऑक्टोबर 2024) दिली.

लेखापरीक्षणामध्ये असे निदर्शनास आले (एप्रिल 2025) की कार्यादेश जारी केल्याच्या तारखेपासून दोन वर्षांनंतरही ऑक्टोबर 2024 मध्ये इमारतीच्या आरेखनाला मान्यता मिळाल्यामुळे ऐरोली येथील मराठी भाषा भवन उपकेंद्राचे बांधकाम सुरू होऊ शकले नाही. शिवाय, ऑगस्ट, 2024 मध्ये कंत्राटदार यांच्या कराराचा कालावधी संपला असल्या कारणामुळे कंत्राटदाराने देखील काम सुरू करण्यास नकार (मार्च 2025) दिला होता म्हणूनच, मराठी भाषा विभागाने इमारतीच्या आरेखनामधील सतत होणारे बदल आणि झालेला विलंब यामुळे सुधारित प्रशासकीय मंजुरी आणि पुन्हा निविदा प्रक्रियेची माहिती दिली.

लेखापरीक्षणाने खालील निष्कर्ष काढले:

- मराठी भाषा भवनाचे बांधकाम ज्यामध्ये मराठी भाषा संशोधन विकास व सांस्कृतिक केंद्राच्या स्थापनेस शासनाने ऑगस्ट 2013 मध्ये मान्यता दिली. जागा बदलणे, जागेचा ताबा मिळण्यास विलंब, भूखंडावरील किनारपट्टी नियमन क्षेत्र निर्बंध आणि इमारतीच्या रचनेत सातत्याने अनेक वेळा बदल करणे अशा अनेक कारणांमुळे 13 वर्षे उलटून गेल्यानंतरही ऐरोली येथील पर्यायी जागेवर बांधकाम सुरू होऊ शकले नाही.
- मार्च 2022 मध्ये महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाला ₹10 कोटी अग्रिम रक्कम प्रदान करण्यात आली होती, परंतु एप्रिल 2025 पर्यंत सुरू न झालेले बांधकाम अकार्यक्षम आर्थिक नियोजन आणि निष्क्रिय निधी अवरोधित होण्याचा संभाव्य धोका दर्शविते.
- उपकेंद्राचे काम पूर्ण न झाल्यामुळे स्थलांतरणासाठी प्रस्तावित असलेली दोन कार्यालये भाड्याच्या जागेत अजूनही कार्यरत आहेत. यामुळे शासनाला प्रतिवर्ष ₹30.82 लाखांचा[108] अतिरिक्त भार पडत आहे.
- दीर्घ विलंब महागाई, सामग्रीच्या किंमतीतील वाढीमुळे खर्च वाढण्याचा धोका वाढतो. या प्रदीर्घ दिरंगाईमुळे मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी विचारित संशोधन, विकास आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत अडथळा निर्माण झाला असून मराठी भाषा विभागाचे मूळ उद्दिष्ट अपुरे पडले आहे. तसेच, एकूण ₹15.90 कोटी (₹5.90 कोटी भाडेपट्टी हप्ता आणि ₹10 कोटी बांधकाम अग्रिम) अवरोधित केले गेले आहेत, जे खराब/सुमार वित्तीय कार्यक्षमता आणि निधीचा अकार्यक्षम वापर दर्शवितात.

---

[108] महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळाच्या कार्यालयाचे भाडे = ₹1,53,427/- प्रति महिना महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश उत्पादन मंडळाच्या कार्यालयाचे भाडे = ₹1,03,444/- दरमहा दोन्ही कार्यालयांचे एकूण वार्षिक भाडे = (12*₹1,53,427) + (12* ₹103,444) = ₹30,82,452/-

विभागाचे उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण, वस्तुस्थिती अशी आहे की, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने ऑगस्ट 2022 मध्ये कार्यादेश जारी केला होता. मात्र, इमारतीच्या रचनेचे आरेखन निश्चित न झाल्याने उपकेंद्राचे बांधकाम सुरू होण्यास विलंब झाला. यामुळे मराठी भाषा भवन उपकेंद्राचे मूळ उद्दिष्ट विफल ठरले.

मराठी भाषा भवन उपकेंद्राच्या बांधकामास विलंब होणे हे प्रामुख्याने प्रकल्प नियोजन, आराखडा 'व्यवस्थापन आणि कंत्राट प्रशासनातील त्रुटींमुळे असल्याचे लेखापरीक्षण विश्लेषणावरून दिसून येते. विभागाने वैधानिक निर्बंधांबाबत पुरेशी काळजी न घेता महाराष्ट्र शहर आणि औद्योगिक विकास महामंडळाद्वारे वाटप केलेला भूखंड स्वीकृतीकडे वाटचाल केली, परिणामी चटई क्षेत्र निर्देशांक मर्यादा आणि अतिरिक्त जमीन अधिग्रहणाची आवश्यकता लक्षात आली.

त्याशिवाय, इमारतीच्या आराखड्याला अंतिम स्वरूप न देता कार्यादेश जारी करण्यात आला, ज्यामुळे कराराचा कालावधी सुरू झाल्यानंतरही आराखड्यात वारंवार बदल करावे लागले. याव्यतिरिक्त, काम सुरू न करता कराराचा कालावधी निघून जाऊ देण्यात आला, जो कमकुवत कंत्राट व्यवस्थापन आणि अपुरे संनियंत्रण दर्शवितो. या त्रुटींमुळे प्रकल्पाची तयारी आणि अंमलबजावणी अपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

ऑगस्ट 2013 मध्ये या प्रकल्पाला मंजुरी देऊनही प्रकल्प नियोजनातील त्रुटी, जागा निवडीमध्ये अपुरे परिश्रम, निविदापूर्वी आराखडा अंतिम न करणे आणि कंत्राट व्यवस्थापनातील त्रुटी यामुळे मराठी भाषा भवन उपकेंद्राचे बांधकाम 13 वर्षांनंतरही सुरू झाले नव्हते. प्रदीर्घ विलंबामुळे कोणतेही उत्पादन न मिळाले ₹15.90 कोटी रोखण्यात आले, भाड्याच्या जागेवर सतत खर्च करावा लागला आणि खर्चात वाढ होण्याचा धोका वाढला आहे. मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी आयोजित करण्यात आलेल्या संशोधन, विकास आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीतही या दिरंगाईमुळे अडथळा निर्माण झाला असून मराठी भाषा विभाग स्थापन करण्याचे मूळ उद्दिष्ट विफल ठरले.

उत्तरादाखल विभागाने नमूद केले (जुलै 2025) की, कार्यालयीन प्रक्रिया आणि सक्षम प्राधिकाऱ्यांकडून किनारपट्टी नियमन क्षेत्र निर्बंधांमुळे होणाऱ्या नुकसानीची भरपाई म्हणून अतिरिक्त भूखंडाचे वाटप, आरेखनात अनेक वेळा केलेले बदल इत्यादींमुळे विलंब झाला.

विभागाचे उत्तर स्वीकारार्ह नाही. विभागाने कार्यालयीन कार्यपद्धती आणि सक्षम अधिकाऱ्यांच्या निर्णयांना विलंब झाल्याचे सांगितले असले तरी, वैधानिक व्यवहार्यता मूल्यांकनाच्या अनुपस्थितीचे पुरेसे स्पष्टीकरण ते देत नाहीत. कार्यस्थळ स्वीकारण्यापूर्वी, इमारतीच्या आराखड्याला अंतिम रूप देण्यास विलंब निविदा आणि ज्या पद्धतीने करार प्रशासित केला गेला. अंतिम आराखड्यांशिवाय ऑगस्ट 2022 मध्ये कार्यादेश जारी करण्यात आला आणि त्यानंतर आराखड्यामध्ये वारंवार बदल सुरू करण्यात आले, परिणामी काम सुरू झाले नाही. तसेच, कामाची जुळवाजुळव न करता कराराचा कालावधी ऑगस्ट 2024 मध्ये संपला. हे प्रकल्प तयार करणे आणि कंत्राट

प्रशासनातील कमकुवतपणा दर्शवते. म्हणूनच, विभागाच्या नियंत्रणातील प्रशासकीय त्रुटींमुळे विलंब झाला आहे

अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग

2.13 नव्याने बांधण्यात आलेल्या गोदामांचा वापर न होणे

गोदामांचे बांधकाम सुरू असताना अंदाजपत्रक स्तरावर संरक्षक भिंती, पोहोच रस्ते यांसारख्या आवश्यक पायाभूत सुविधांसाठी तरतुदी समाविष्ट न केल्यामुळे सुविधा अपूर्ण राहून ₹5.98 कोटी किंमतीच्या गोदामांचा वापर झाला नाही.

लाभार्थ्यांसाठी अन्न सुरक्षा आणि लक्ष्यित सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे (टीपीडीएस) कार्यक्षम संचालन सुनिश्चित करण्यासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, जुलै 2013 मध्ये लागू केला. या कायद्याच्या कलम 24(5) नुसार राज्य शासनाने राज्य, जिल्हा आणि तालुका स्तरावर शास्त्रोक्त साठवण सुविधा निर्माण करणे आणि त्यांची देखभाल करणे आवश्यक होते. लक्ष्यित सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि इतर अन्नआधारित कल्याणकारी योजनांअंतर्गत लागणारे अन्नधान्य सामावून घेण्यासाठी या सुविधा पुरेशा असणे आवश्यक होते.

तत्पूर्वी, ऑगस्ट 2012 मध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीचा लाभ घेऊन राज्यभरात अन्नधान्याची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी तीन महिन्यांच्या लक्ष्यित सार्वजनिक वितरण प्रणाली वाटपाचा साठा करण्यासाठी पुरेशी मध्यवर्ती साठवणूक सुविधा उभारण्याचा सल्ला केंद्र सरकारने महाराष्ट्र शासनाला दिला होता.

ठाणे आणि धुळे या दोन जिल्ह्यांचे अनुक्रमे लेखापरीक्षण करण्यात आले (सप्टेंबर 2022 आणि फेब्रुवारी 2023). लक्ष्यित सार्वजनिक वितरण प्रणाली प्रणालीसाठी जिल्हानिहाय आवश्यक साठवण क्षमता आणि त्याबरोबर उपलब्ध क्षमता खालील **तक्ता 2.24** मध्ये दर्शविली आहे:

तक्ता 2.24 डिसेंबर 2022 अखेरीस साठवण क्षमतेची गरज व तूट.

जिल्हा	मासिक वाटप मेट्रिक टनामध्ये	आवश्यक साठवण क्षमता (मेट्रिक टन) (3 x रकाना 2)	उपलब्ध क्षमता (मेट्रिक टन)	साठवण क्षमतेतील तूट (मेट्रिक टन)	तुटीची टक्केवारी (रकाना 5 x 100/रकाना 3)
1	2	3	4	5 = (3-4)	6
ठाणे	4,372	13,116	7,500	5,616	42.82
धुळे	8,416	25,248	13,400	11,848	46.93
एकूण	**12,788**	**38,364**	**20,900**	**17,464**	**45.52**

स्त्रोत: जिल्हा पुरवठा कार्यालयांनी सादर केलेली माहिती

तक्ता 2.24 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने ठाणे (एक) आणि धुळे (तीन) येथे अनुक्रमे चार गोदामांच्या बांधकामासाठी ₹6.14 कोटीची[109] प्रशासकीय मंजुरी (नोव्हेंबर 2012 आणि जानेवारी 2013) दिली. या मंजुरीमध्ये सुरुवातीला संरक्षक भिंती, अंतर्गत रस्ते इत्यादींच्या बांधकामासाठी ढोबळ अंदाज तयार करण्यात आले असल्याचे शासनाने नमूद केले आणि तसेच संबंधित जिल्ह्यांचे जिल्हाधिकारी व जिल्हा पुरवठा अधिकारी यांना निर्देश देण्यात आले होते की, कार्यादेश देण्यापूर्वी सविस्तर अंदाज तयार करणे आवश्यक आहे. विलंब आणि अतिरिक्त खर्च टाळण्याच्या सूचनांसह या चारही गोदामांचे बांधकाम सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडे सोपविण्यात आले होते. ठाणे आणि धुळे येथे बांधण्यात आलेल्या गोदामांचे तपशील खालील **तक्ता 2.25** मध्ये दिले आहेत:

तक्ता 2.25: बांधलेल्या गोदामांचे तपशील

गोदामाचे ठिकाण (जिल्हा)	प्रशासकीय मंजुरीचा महिना (कार्यादेशाची तारीख)	गोदामाचे बांधकाम पूर्ण होण्याची निर्धारित तारीख	गोदामांची संख्या/क्षमता (मेट्रिक टनात)	पूर्ण होण्याचा महिना/वर्ष	झालेला खर्च (₹ कोटीत)	नोव्हेंबर 2025 अखेरीस गोदामाच्या वापराची स्थिती
चिखोली, (ठाणे)	नोव्हेंबर 2012 (05.02.2014)	04.02.2015	01/1,080	फेब्रुवारी 2018	1.06	कार्यान्वित नाही
देवपूर, (धुळे)	जानेवारी 2013 (07.02.2015)	06.02.2016	03/7,080	डिसेंबर 2018	4.92	
एकूण			**04/8,160**		**5.98**	

स्त्रोत: जिल्हा पुरवठा कार्यालयांनी सादर केलेली माहिती

वरील तक्त्यावरुन असे निदर्शनास येते की, सार्वजनिक बांधकाम विभागाने ₹5.98 कोटी खर्च करून 8,160 मेट्रिक टन साठवण क्षमता असलेले चार गोदामांचे बांधकाम फेब्रुवारी 2018 पर्यंत पूर्ण केले होते.

तसेच, धुळे येथील गोदामाच्या बाबतीत गोदाम बांधण्यात आले असले तरी नव्याने बांधण्यात आलेल्या गोदामाकडे जाण्यासाठी रस्ता नसल्याने ते जिल्हा पुरवठा अधिकारी, धुळे यांनी ताब्यात घेतले नसल्याचे लेखापरीक्षण तपासणीत निदर्शनास आले आहे. शिवाय, गोदामाच्या आराखड्यात अंतर्गत रस्त्यांची कमतरता होती आणि इमारतीच्या उत्तर बाजूस कुंपण नव्हते. पूर्वेकडील संरक्षक भिंतीचे बांधकामही अपूर्ण होते. संरक्षक भिंत आणि पोहोच रस्ता नसल्यामुळे ठाणे येथील गोदाम बंद पडले. चारही गोदामांचा वापर नोव्हेंबर 2025 पर्यंत करता आला नाही.

[109] ठाणे : ₹1.06 कोटी, धुळे : ₹5.08 कोटी

अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी उत्तरात नमूद केले की (ऑक्टोबर 2024), धुळे येथील गोदामांच्या बाबतीत, गोदामाला मुख्य रस्त्याशी जोडणारा पोहोच रस्ता बांधण्यासाठी जिल्हा विकास निधीतून निधी देण्यात आला आहे. हे काम पूर्ण झाल्यावर धान्य साठवणुकीसाठी गोदामाचा वापर केला जाईल. तसेच, धुळे जिल्हाधिकाऱ्यांनी सांगितले (नोव्हेंबर 2025) की, शासनाने संरक्षक भिंत व अंतर्गत रस्ते बांधण्यासाठी ₹2.25 कोटींची प्रशासकीय मान्यता ऑक्टोबर 2025 मध्ये दिली आहे.

ठाणे येथील गोदामाच्या बाबतीत विभागाने नमूद केले (ऑक्टोबर 2024) की, गोदामासाठी पोहोच रस्ते, संरक्षक भिंत आणि वाहनतळाच्या कामांसाठी ₹1.98 कोटीची प्रशासकीय मान्यता ऑक्टोबर 2023 मध्ये देण्यात आली आहे. महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ, पुणे यांच्यामार्फत मार्च 2024 मध्ये कार्यादेश जारी करण्यात आला असून काम पूर्ण होण्याचा दिनांक जानेवारी 2025 आहे आणि पोहोच रस्ता, संरक्षक भिंत आणि वाहनतळ ही कामे पूर्ण झाल्यावर गोदाम कार्यान्वित केले जाईल. तसेच, जिल्हा पुरवठा अधिकारी, ठाणे यांनी सांगितले (नोव्हेंबर 2025) की, संरक्षक भिंत आणि अंतर्गत पोहोच रस्त्याच्या बांधकामाशी संबंधित कामे प्रगतीपथावर आहेत.

उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण नोव्हेंबर 2012 आणि जानेवारी 2013 च्या शासन निर्णयांमध्ये स्पष्ट निर्देश देऊनही संरक्षक भिंती, अंतर्गत रस्ते यासारख्या आवश्यक पायाभूत सुविधांसाठीच्या तरतुदी अंदाजपत्रक स्तरावर जिल्हाधिकारी/जिल्हा पुरवठा अधिकारी यांनी समाविष्ट केल्या नव्हत्या. गोदामांच्या बांधकामास आधीच विलंब झाला होता आणि अंदाजपत्रक स्तरावर अनिवार्य असलेले घटक वगळल्यामुळे सुविधा अपूर्ण राहिल्या झाल्या आणि पोहोच रस्ते नसल्यामुळे गोदामे कार्यान्वित झाली नव्हती. शिवाय, आश्वासनांचे वेळेवर पालन करण्यात विभाग अपयशी ठरल्यामुळे प्रशासकीय निष्काळजीपणा दिसून आला.

लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षानुसार ₹5.98 कोटी खर्चून बांधण्यात आलेल्या चार गोदामांचा वापर प्रकल्प निर्मितीच्या टप्प्यावर अपूर्ण नियोजन आणि अंदाजामुळे करण्यात आला नव्हता, ज्यामध्ये शासन निर्णयांमध्ये स्पष्ट निर्देश देऊनही पोहोच रस्ते, संरक्षक भिंती आणि अंतर्गत रस्ते यासारख्या आवश्यक सहाय्यक पायाभूत सुविधा समाविष्ट केल्या गेल्या नव्हत्या. या अनिवार्य घटकांच्या अनुपस्थितीमुळे गोदामे पूर्ण झाल्यानंतर सात वर्षांहून अधिक काळ अकार्यरत राहिली, जरी जिल्ह्यांना लक्ष्यित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत साठवण क्षमतेत लक्षणीय कमतरता भासत होती. कार्योत्तर मंजुरी आणि सहाय्यक कामांच्या अंमलबजावणीला झालेला विलंब समन्वय आणि वेळेवर निर्णय घेण्यातील कमकुवतपणा दर्शवतो, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायद्यांतर्गत परिकल्पित पुरेशी आणि कार्यक्षम मध्यवर्ती साठवण सुविधा निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट कमी करतो.

हे प्रकरण शासनास संदर्भित करण्यात आले (फेब्रुवारी 2025);तसेच जुलै 2025 आणि ऑक्टोबर 2025 मध्ये स्मरणपत्रे पाठविण्यात आली; उत्तर प्रतीक्षित आहे.

नगर विकास विभाग

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण

2.14 महसुलाची हानी

विद्यमान कराराची मुदत संपण्यापूर्वी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाद्वारे निविदा प्रक्रिया सुरू करण्यात विलंब, तसेच 'नकार देण्याचा पहिला अधिकार' या कलमाशी विसंगत निविदा अटींचा समावेश यामुळे निविदा रद्द करण्यात आल्या आणि नवीन करार अंतिम होण्यास विलंब झाला, परिणामी वाहनतळाच्या जागेचा वापर झाला नाही आणि परिणामी ₹5.93 कोटी महसुलाचे नुकसान झाले.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने वांद्रे कुर्ला संकुलातील जी विभागामधील प्लॉट क्र आरजी-1-ए वरील 37,252 चौरस मीटरचा भूखंड रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडला मनोरंजन उद्यान आणि अनुषंगिक सुविधांसह दोन मजली भुयारी वाहनतळाच्या बांधकामासाठी भाडेपट्ट्याने दिला (जुलै 2007). बांधकाम पूर्ण झाल्यानंतर मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण आणि रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेड यांच्यात भाडेकरार करण्यात आला (जुलै 2015). करारानुसार रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडने मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाला सुमारे 1,000 गाड्या सामावून घेण्याची क्षमता असलेला पहिल्या स्तरावरील भुयारी वाहनतळ विनामूल्य दिला. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाला या कार वाहनतळाच्या जागेच्या संचालन आणि व्यवस्थापनासाठी निविदा मागविण्याचा पूर्ण आणि अनिर्बंध अधिकार होता आणि अशा निविदेमध्ये प्राप्त होणारा सर्वोच्च प्रस्ताव रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडला कळविणे आवश्यक होते ज्यांना 'नकाराचा पहिला अधिकार' असेल.

त्यानुसार, मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने कार/गाड्या वाहनतळाच्या संचालन व देखभालीसाठी निविदा मागविल्या (डिसेंबर 2016), ज्यामध्ये परवाना शुल्कापोटी दरमहा ₹6.00 लाखांची सर्वाधिक बोली लागली. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने दिलेला प्रस्ताव स्वीकारणाऱ्या ‘नकाराचा पहिला अधिकार’ धोरणानुसार सर्वाधिक बोली रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडला दिली. अशाप्रकारे, मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने 17 मार्च 2017 ते 16 मार्च 2018 या कालावधीसाठी रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडला पहिल्या स्तरावरील भुयारी वाहन तळाच्या जागेचे संचालन व देखभालीचे कंत्राट ₹6.00॰लाख मासिक परवाना शुल्कासह दिले (मार्च 2017).

तथापि, मार्च 2018 आणि मे 2018 मध्ये नव्याने निविदा मागविताना, वाहनतळ शुल्कातील अनुपातिक वाढ लक्षात घेत प्राधिकरणाने ₹19.80 लाख ही राखीव किंमात निश्चित केली. परंतु, दोन्ही वेळेला बोली प्राप्त झाल्या नाहीत. दरम्यान, रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडने दरवर्षी 10 टक्के वाढीसह ₹17.50 लाख मासिक परवाना

शुल्कासहित तीन वर्षे सदर वाहनतळ चालविण्यासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडे त्यांची विनंती (मार्च 2019) सादर केली. बोलीला मिळालेला सुमार प्रतिसाद आणि रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडने केलेली विनंती लक्षात घेत, मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडचे कंत्राट दरवर्षी 10 टक्के वाढीसह ₹17.50 लाख मासिक परवाना शुल्कासहित वाढविले.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने पुन्हा दरमहा ₹23.29 लाख[110] राखीव किंमतीसह निविदा मागविल्या (जुलै 2022). मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने निविदेत दोन अटींचा, ज्यातील पहिली अट रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडने निविदा प्रक्रियेत भाग घ्यायलाच हवा, आणि दुसरी रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडच्या दरातील तफावत उद्‌धृत केलेल्या सर्वोच्च दराच्या 10 टक्क्यांच्या आत असावी या अटींचा समावेश केला. रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडने निविदापूर्व बैठकीत या नवीन अटींवर आक्षेप घेतला आणि म्हणूनच मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाच्या विधी कक्षाच्या मतानुसार (सप्टेंबर 2022) कराराप्रमाणे मूळ 'नकाराचा पहिला अधिकार' अटीमध्ये बदल करणे चुकीचे आहे याच्या आधारे एप्रिल 2023 मध्ये निविदा रद्द करण्यात आली.

लेखापरीक्षण निरीक्षणात खालील बाबी (ऑक्टोबर 2023) निदर्शनास आल्या:

- मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने जून 2022 पर्यंतच मुदतवाढ दिलेल्या कराराच्या वैधतेच्या आधीच निविदा मागवून कंत्राट अंतिम करण्याऐवजी जुलै 2022 मध्ये विलंबाने निविदा मागविल्या.
- जुलै 2022 मध्ये मागविण्यात आलेल्या निविदेत समाविष्ट करण्यात आलेल्या दोन अतिरिक्त अटींचाही मे 2018 मध्ये मागविलेल्या आधीच्या निविदेत समावेश करण्यात आला होता. या अटी करारातील 'नकाराचा पहिला अधिकार' कलमात बदल करण्यासारखे आहेत, या कारणास्तव रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडने याला आक्षेप घेतला होता. त्यामुळे, रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडला यापूर्वी आक्षेप घेतलेल्या निविदेत अतिरिक्त अटींचा समावेश केल्याने निविदा रद्द करण्यात आली आणि त्यामुळे कंत्राटाला अंतिम स्वरूप देण्यास विलंब झाला. शिवाय, मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने पुनर्विचार करून 'नकाराचा पहिला अधिकार' अटीत बदल करण्याचा जो पेच निर्माण केला, त्यावरून रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेड बरोबरच्या पहिल्या करारात (जुलै 2015)

---

110 रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडने जून 2022 महिन्यासाठी प्रदान केलेल्या ₹21.17 लाख मासिक परवाना शुल्कात 10 टक्के वाढ करून राखीव किंमत निश्चित करण्यात आली होती.

असे कलम समाविष्ट केल्याने भाडेकरार प्रलंबित होईपर्यंत पुरेसा स्पर्धात्मक दर शोधण्यावर परिणाम झाल्याचे निदर्शनास येते.

उत्तरात, मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने नमूद केले (ऑक्टोबर 2024) की, प्राधिकरणाने सप्टेंबर 2023 मध्ये या वाहनतळ परिसरासाठी निविदा मागविल्या आहेत, परंतु अद्याप ही निविदा प्रक्रिया अंतिम झालेली नसून हा वाहनतळ रिकामा आणि वापराविना अवस्थेत आहे.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने पूर्वीचा करार संपण्यापूर्वीच निविदा मागविणे आवश्यक होते आणि रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडला 'नकाराचा पहिला अधिकार' याची संधी दिल्यानंतर ती अंतिम करणे आवश्यक होते आणि मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाची एक प्रमुख मालमत्ता जी 1000 गाड्यांचे वाहनतळ म्हणून वापरली जाऊ शकते, ती जनतेसाठी उपलब्ध झाली नाही, या लेखापरीक्षणाच्या युक्तिवादाला या उत्तराने दुजोरा दिला आहे.

तसेच, पूर्वीचा करार संपण्यापूर्वी नवीन कंत्राटाला अंतिम स्वरूप देण्यात मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाची असमर्थता आणि जुलै 2015 मध्ये रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडबरोबर झालेल्या कराराशी सुसंगत नसलेल्या अतिरिक्त अटींचा समावेश केल्याने वाहनतळाच्या जागेचा वापर न झाल्याच्या परिणामी ₹5.93 कोटीच्या[111] महसुलाचे नुकसान झाले.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाला पूर्वीचा करार संपण्यापूर्वी नवीन कंत्राटाला अंतिम स्वरूप देण्यास झालेला विलंब यासोबत 'नकाराचा पहिला अधिकार' या अटीशी विसंगत निविदा अटीचा समावेशाचा परिणाम निविदा रद्द होण्यात आणि नवीन कंत्राट अंतिम करण्यास विलंब होण्यात झाला. त्यामुळे, 1,000 वाहने सामावून घेण्याची क्षमता असलेली वाहनतळ सुविधा जुन 2022 नंतर विनावापर पडून राहिली, परिणामी, ₹5.93 कोटीच्या महसुलाचे नुकसान झाले आणि मोक्याची सार्वजनिक मालमत्ता रिकामी पडून राहिली.

हे प्रकरण शासनास संदर्भित करण्यात आले डिसेंबर 2024); तसेच जुलै 2025 आणि ऑक्टोबर 2025 मध्ये स्मरणपत्रे पाठविण्यात आली; उत्तर प्रतीक्षित आहे.

[111] जुलै 2022 ते ऑक्टोबर 2024 या कालावधीसाठी ₹21.17 लाख मागील मासिक परवाना शुल्काच्या आधारे गणना केली आहे म्हणजेच (₹21.17 लाख * 28 महीने)

सामान्य प्रशासन विभाग

2.15 पत्रकार भवनाचा वापर न करणे

पत्रकार भवनाच्या प्रलंबित बांधकामाबाबत प्रशासकीय आणि तांत्रिक मान्यता मिळविण्यासाठी झालेल्या विलंबामुळे ₹2.43 कोटींचा निधी अडकून पडला

महाराष्ट्र शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) हा महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम आहे, जो प्रमुख क्षेत्रात सर्वांगीण शहर नियोजन आणि पायाभूत सुविधा पुरविण्यासाठी महाराष्ट्र प्रादेशिक आणि नगर नियोजन अधिनियम, 1966 च्या कलम 113 अंतर्गत स्थापन केला गेला आहे. नवीन शहर विकास प्राधिकारी आणि शहरी विस्तारासाठी एक प्रमुख अंमलबजावणी अभिकरण म्हणून, जमीन विकास, पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि नागरी सुविधांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि नियमन करण्यात सिडको महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. सिडकोने योग्य वित्तीय व्यवस्थापन, धोरणात्मक शहरी प्रशासन आणि कार्यक्षम मालमत्ता वापर या तत्त्वांनुसार आपली जबाबदारी पार पाडणे अपेक्षित आहे. सिडकोच्या अधिकारक्षेत्रात निर्माण केलेली सार्वजनिक मालमत्ता ही केवळ भांडवली गुंतवणूक नसून समाजाला दीर्घकालीन सामाजिक-आर्थिक लाभ देण्याचा हेतू आहे.

नवी मुंबईतील *पत्रकार भवनाच्या* (पत्रकारांसाठी इमारत) विकासासाठी नवी मुंबईतील प्रिंट मीडिया तसेच इलेक्ट्रॉनिक मीडियाचे पत्रकार[112] सिडकोकडे पाठपुरावा करत होते. या मागणीच्या अनुषंगाने एप्रिल 2017 मध्ये सिडकोने नवी मुंबईतील नेरुळ येथे ₹3.36 कोटीं किमतीच्या *पत्रकार भवन* इमारतीच्या (तळमजला अधिक पहिला मजला)[113] बांधकामास प्रशासकीय मान्यता दिली. पुढे असे ही ठरले की, सिडकोने ही इमारत पूर्ण केल्यानंतर, ती इमारत कार्यचालनासाठी आणि देखभालीसाठी नवी मुंबईच्या पत्रकारांच्या अधिकृत संस्थेकडे हस्तांतरित केली जाईल आणि सिडकोकडे या इमारतीचा मालकी हक्क राहील. जून 2017 मध्ये निविदा मागवण्यात आल्या होत्या आणि डिसेंबर 2017 मध्ये ₹2.59 कोटीचे काम देण्यात आले. ऑक्टोबर 2020 मध्ये ₹2.43 कोटी[114] खर्च करून हे काम पूर्ण झाले. सिडकोने इमारतीला मार्च 2022 मध्ये भोगवटा प्रमाणपत्र दिले.

---

112 नवी मुंबई पत्रकार संघटना, नवी मुंबई पत्रकार संघ, नवी मुंबई मराठी पत्रकार संघ आणि इतर संघटना

113 प्लॉट नंबर 15 ए, सेक्टर 38, नेरुळ, नवी मुंबई

114 ₹2.40 कोटी कामासाठी आणि खर्चाच्या वाढीसाठी ₹0.03 कोटी

दरम्यान, सचिव व महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी सिडकोला कळविले (जुलै 2021) की, शासकीय प्रसिद्धी यंत्रणा अधिक कार्यक्षम करण्यासाठी कोकण विभागासहित महाराष्ट्रातील प्रत्येक विभागात आधुनिक *महिती* भवन उभारण्यासाठी शासनस्तरावर पावले उचलली जात आहेत. पत्रकार भवनाच्या बांधकामाचा उद्देश *महिती* भवन बांधण्याच्या उद्दीष्टांशी समान असल्याचे सांगून नेरुळ येथील पत्रकार भवनाची इमारत विभागीय माहिती कार्यालय, कोकण विभाग, नवी मुंबई यांना विनामूल्य सुपूर्द करण्याची विनंती महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क विभाग यांनी उपाध्यक्ष आणि व्यवस्थापकीय संचालक, सिडको यांना केली (जुलै 2021).

त्यानंतर, सिडकोने मालकीहक्क हस्तांतरण न करता कार्यान्वयन आणि देखभालीसाठी महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क विभाग, महाराष्ट्र शासन यांना पत्रकार भवन हस्तांतरीत करण्याचा ठराव केला (फेब्रुवारी 2022).

त्यानुसार, सिडको आणि महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्यात मे 2022 मध्ये 01.05.2022 ते 31.04.2033 या 11 वर्षांच्या प्रारंभिक कालावधीसाठी अधिवास व परवाना कराराची अंमलबजावणी करण्यात आली. कराराच्या सातव्या कलमानुसार वीज, पाणी खर्च, मालमत्ता कर, दुरुस्ती आणि देखभाल, अंतर्गत सजावट यासंबंधीचा सर्व खर्च महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क विभाग उचलणार होते. तसेच, ही जागा महाराष्ट्र शासनाच्या माहिती व जनसंपर्क विभागाच्या शाखा स्थलांतरीत करण्यासाठी वापरली जाईल आणि जागेच्या उपलब्धतेनुसार परवानाधारकाद्वारे या इमारतीची काही जागा पत्रकारांसाठी राखीव ठेवली जाईल. कराराच्या कलम 18 नुसार, परवानाधारकाने कराराच्या कोणत्याही अटीचे उल्लंघन केल्यास महामंडळाला करार रद्द करण्याचा अधिकार असेल. बांधकाम पूर्ण झालेली इमारत उपसंचालक, विभागीय माहिती कार्यालय, कोकण विभाग, नवी मुंबई यांच्याकडे सुपूर्द करण्यात आली (जुलै 2022).

मार्च 2024 मध्ये संयुक्त प्रत्यक्ष पडताळणी दरम्यान असे निदर्शनास आले की, इमारत रिकामी आणि न वापरलेल्या स्थितीत होती परिसराकडे दुर्लक्ष केल्याची चिन्हे दिसून . आली जसे कीआजूबाजूला झुडपे वाढली होती, गटारावरील झाकणे गायब होती, मुख्य प्रवेशद्वाराजवळ काचा फुटल्या होत्या आणि दक्षता आणि पहाऱ्याची व्यवस्था तसेच देखभाल उपक्रमाची उणीव होती.

इमारतीचे बांधकाम ऑक्टोबर 2020 मध्ये पूर्ण झाले असले तरी भोगवटा प्रमाणपत्र देण्यास विलंब झाला होता. तसेच, जुलै 2022 मध्ये ही इमारत महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क विभागाकडे सुपूर्द करण्यात आली असली तरी, जानेवारी 2023 मध्येच महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क विभाग यांनी सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून फर्निचर, वीज, पाण्याची जोडणी इत्यादींसाठी अंदाजपत्रक मागितले. जरी सार्वजनिक बांधकाम विभागाने ₹1.19 कोटींचे अंदाजपत्रक सादर केले असले तरी प्रशासकीय आणि तांत्रिक मान्यता मिळविण्याची कारवाई अद्याप सुरू होती (नोव्हेंबर 2025).

पत्रकार भवनाचे बांधकाम ऑक्टोबर 2020 मध्ये ₹2.43 कोटी खर्च करून पूर्ण झाले असले तरी, सिडकोने मार्च 2022 पर्यंत भोगवटा प्रमाणपत्र देण्यास विलंब केल्यामुळे मालमत्तेच्या वापराची तयारी लांबणीवर पडली. तसेच, जुलै 2022 मध्ये ही इमारत माहिती आणि जनसंपर्क विभागाकडे सुपूर्द केल्यानंतर, विभागाने ही सुविधा कार्यान्वित करण्यासाठी वेळेवर कार्यवाही केली नाही, कारण अत्यावश्यक कामांसाठी प्रशासकीय आणि तांत्रिक मंजूरी नोव्हेंबर 2025 पर्यंत प्रलंबित होती. सलग टप्प्यांवर झालेल्या या विलंबामुळे ही इमारत दीर्घ काळ वापराविना राहिली, ज्यामुळे सार्वजनिक निधी ₹2.43 कोटीं अडवला गेला. पूर्ण झालेल्या मालमत्तेचा सतत वापर न करणे, देखभाल आणि राखण व पहारा व्यवस्थेच्या अनुपस्थितीमुळे इमारतीची नासधूस झाली आणि मालमत्तेचे मूल्य कमी होण्याचा धोका आणि भविष्यातील टाळता येण्याजोगा खर्च झाला, जे अपुरा आंतरविभागीय- समन्वय आणि सार्वजनिक मालमत्तेच्या बांधकामानंतरच्या वापरासाठी कमकुवत नियोजन दर्शविते

हे प्रकरण शासनास संदर्भित करण्यात आले (जून 2025 व डिसेंबर 2025); उत्तर प्रतीक्षित आहे.

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

2.16 सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्राची देखभाल न करणे

डागा मेमोरियल शासकीय महिला रुग्णालय प्रशासन आणि सार्वजनिक आरोग्य विभागाची नियमित अर्थसंकल्पीय यंत्रणेद्वारे कार्याचालन आणि देखभालीचे नियोजन आणि तरतूद करण्यातील असमर्थता, तसेच प्रलंबित आणि तदर्थ निधी प्रस्तावांमुळे सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र निष्क्रिय राहिल्याने सहा वर्षांहून अधिक काळ ₹1.27 कोटीची गुंतवणूक अनुत्पादक झाली.

डागा मेमोरियल शासकीय महिला रुग्णालय, नागपूर येथील प्रदूषित पाण्यावर सुरुवातीला हायपो सोल्यूशन ट्रीटमेंटचा[115] वापर करून प्रक्रिया करण्यात येत होती. जिल्हाधिकारी आणि सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती, नागपूर यांनी रुग्णालयाच्या आवारात ₹2.47 कोटी खर्चून सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र बांधण्यासाठी प्रशासकीय मान्यता दिली (ऑगस्ट 2014).

प्रदूषित पाण्याचे निर्जंतुकीकरण आणि प्रक्रिया करून ते रोपांना पाणी देणे, स्वच्छता, शीतकरण इत्यादी अपेय उद्देशांसाठी पुन्हा वापरण्यायोग्य बनवणे हा सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्राचा उद्देश होता. प्रशासकीय मंजुरीच्या शर्ती आणि आदर्श मालमत्ता व्यवस्थापन मानकांनुसार अंमलबाजवणी अभिकरणाने कार्यचालन आणि देखभाल कालावधी संपल्यानंतर व्यवस्थापनासाठी केलेल्या समयोचित निधीच्या तरतुदीमधून सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्राच्या निरंतर कार्यचालनाची सुनिश्चिती करणे आवश्यक होते. देखभाल आणि दुरुस्तीची जबाबदारी अंमलबजावणी संस्थेकडे असेल या अटींच्या अधीन ही मंजुरी देण्यात आली होती. अशा रीतीने, सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अर्थसंकल्पीय सहाय्याद्वारे ही जबाबदारी डागा मेमोरियल शासकीय महिला रुग्णालयाची होती.

अधीक्षक अभियंता, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण यांनी ऑक्टोबर 2015 मध्ये या कामाला तांत्रिक मंजुरी दिली. निविदा प्रक्रियेचे पालन केल्यानंतर महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाने ₹99.53 लाखांसह 24 महिने आणि कार्यान्वयन व देखभालीसाठी एक वर्षाच्या निर्धारित कालावधीसह सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्राच्या बांधकामाचे काम नागपुर

[115] हायपोक्लोराइट सोल्यूशन्स, ज्याला बऱ्याचवेळा हायपो म्हणून संबोधले जाते, सामान्यत: रोगजनकांचे निर्जंतुकीकरण आणि निष्क्रिय करण्यासाठी रुग्णालयातील कचरा स्त्रावावरउपचार करण्यासाठी वापरले जाते. हे असणे आवश्यक आहे.ते वातावरणात सोडण्यापूर्वी पूर्व-उपचार केले जातात.

येथील विकासकाला दिले (एप्रिल 2016). सदर बांधकाम ₹1.27 कोटी एकूण खर्च[116] करून मार्च 2018 मध्ये पूर्ण झाले आणि फेब्रुवारी 2019 मध्ये एक वर्षाचे कार्यान्वयन आणि देखभाल पूर्ण झाले. एक वर्षाचा देखभाल कालावधी संपल्यामुळे मार्च 2019 पासून सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्राचे कामकाज थांबविण्यात आले.

डागा मेमोरियल शासकीय महिला रुग्णालयाच्या अभिलेख्यांची छाननीत (ऑक्टोबर 2022) असे निदर्शनास आले की, सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र पुन्हा सुरू करण्यासाठी महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाने डागा मेमोरियल शासकीय महिला रुग्णालय, नागपूर, येथे अंदाजे ₹15.67 लाख खर्चाचे वार्षिक देखभाल कंत्राट प्रस्तावित केले (एप्रिल 2019). त्यानुसार, वैद्यकीय अधीक्षक, डागा मेमोरियल शासकीय महिला रुग्णालय, नागपूर यांनी आरोग्य सेवा संचालक, मुंबई आणि जिल्हाधिकारी (जिल्हा खनिज निधी) यांच्याकडे प्रधानमंत्री खनिज क्षेत्र कल्याण योजना (ऑगस्ट 2023) अंतर्गत अनुदान देण्याची मागणी केली (मे 2022).

तथापि, निधी प्राप्त न झाल्याने (मे 2024) सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र अकार्यरतच राहिला आणि डागा मेमोरियल शासकीय महिला रुग्णालयाने मार्च 2019 पासून मार्च 2024 पर्यंत ₹20 लाख खर्च[117] करून सांडपाणी विसर्जनाच्या आधीच्या/ पूर्वीच्याच प्रणालीचा वापर सुरू ठेवला.

सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र अकार्यरत राहण्याचा संबंध रुग्णालय प्रशासनाचा निष्काळजीपणा आणि सार्वजनिक आरोग्य विभागाला नियमित अर्थसंकल्पीय यंत्रणेद्वारे कार्याचालन आणि देखभालीचे नियोजन आणि तरतूद करण्यातील असमर्थता, तसेच प्रलंबित आणि तदर्थ निधी प्रस्ताव व जिल्हा खनिज निधी सारख्या बिगर-मूळ स्त्रोतांवरील अवलंबितता याच्याशी जोडला गेला. जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियमांनुसार सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी पूर्वीच्या संयंत्राची परिणामकारकता निश्चित करता आली नाही, कारण डागा मेमोरियल शासकीय महिला रुग्णालयाकडे दोन्ही प्रणालींमधील प्रक्रिया केलेल्या पाण्याच्या गुणवत्तेची तुलना करण्यासाठी कोणतीही यंत्रणा उपलब्ध नव्हती.

उत्तरात वैद्यकीय अधीक्षक (मे 2024) यांनी नमूद केले की, जिल्हाधिकाऱ्यांकडून (जिल्हा खनिज निधी) निधी न मिळाल्यामुळे सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र कार्यरत नव्हता.

---

[116] सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्पाच्या बांधकामावरील खर्च ₹113.47 लाख + प्राथमिक सर्वेक्षणावरील खर्च ₹13.33 लाख + प्रसिद्धी आणि निविदा प्रक्रियेवरील खर्च ₹0.23 लाख.

[117] ₹1 लाख x 04 संयंत्र x 05 वर्षे.

अशाप्रकारे, रुग्णालय प्रशासनाचा निष्काळजीपणा आणि सार्वजनिक आरोग्य विभागाला नियमित अर्थसंकल्पीय यंत्रणेद्वारे कार्यचालन आणि देखभालीचे नियोजन आणि तरतूद करण्यातील असमर्थता, तसेच प्रलंबित आणि तदर्थ निधी प्रस्ताव यामुळे सहा वर्षांहून अधिक काळ सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र अकार्यरत राहिले, ₹1.27 कोटींची गुंतवणूक अनुत्पादक ठरली आणि सांडपाण्यावर प्रक्रिया आणि पुनर्वापर करण्याचे उद्दिष्ट निष्फळ ठरले.

हे प्रकरण शासनास संदर्भित करण्यात आले (मे 2025); तसेच जुलै 2025 आणि ऑक्टोबर 2025 मध्ये स्मरणपत्रे पाठविण्यात आली; उत्तर प्रतीक्षित आहे.

(डी. जयशंकर)
प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I,
महाराष्ट्र, मुंबई

मुंबई
दिनांक: 30 जून 2026

प्रतिस्वाक्षरित

(के. संजय मूर्ती)
भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक

नवी दिल्ली
दिनांक: 06 जुलै 2026

परिशिष्टे

परिशिष्ट 1.1

(संदर्भ: परिच्छेद 1.1)

प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्या कार्यक्षेत्रातील विभाग आणि स्वायत्त संस्थांची समूहनिहाय यादी दर्शविणारे विवरणपत्र

समूहाचे नाव	विभागाचे नाव	स्वायत्त संस्थांची नावे
आरोग्य आणि कल्याण	वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये	-
	सार्वजनिक आरोग्य	-
	आदिवासी विकास	-
	महिला आणि बाल विकास	महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई
		महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, मुंबई
	सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य	-
	इतर मागास बहुजन कल्याण	-
	अल्पसंख्यांक विकास	महाराष्ट्र राज्य अल्पसंख्यांक आयोग
		महाराष्ट्र राज्य हज समिती
शिक्षण, कौशल्य विकास आणि रोजगार	शालेय शिक्षण आणि क्रीडा	-
	उच्च आणि तंत्रशिक्षण	प्रवेश नियामक प्राधिकरण
		शुल्क नियामक प्राधिकरण
	कौशल्य विकास आणि उद्योजकता	-
	कामगार	महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ
	मराठी भाषा	-
ग्रामीण विकास	ग्राम विकास आणि पंचायतराज	-
कृषी, अन्न आणि संलग्न उद्योग	कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास आणि मत्स्यव्यवसाय	-
	सहकार, विपणन आणि वस्त्रोद्योग	-
	अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण	-
जलसंपदा	जलसंपदा	महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियामक प्राधिकरण
	मृद आणि जलसंधारण	-
नगरविकास	नगरविकास	मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण

समूहाचे नाव	विभागाचे नाव	स्वायत्त संस्थांची नावे
	गृहनिर्माण	महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण
		झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, मुंबई
		झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, पुणे
		मुंबई महानगर प्रदेश- झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, ठाणे
		महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण"
संस्कृती आणि पर्यटन	पर्यटन आणि सांस्कृतिक व्यवहार	-
सामान्य प्रशासन	सामान्य प्रशासन	राजीव गांधी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आयोग, मुंबई
	महसूल	-
	संसदीय कामकाज आणि महाराष्ट्र विधिमंडळ सचिवालय	-

परिशिष्ट 1.2
(संदर्भ: परिच्छेद 1.6.1)
विभाग आणि स्वायत्त संस्था-निहाय थकित तपासणी अहवाल/परिच्छेद डिसेंबर 2023 पर्यंत जारी केलेले परंतु 30 जून 2024 पर्यंत प्रलंबित

अनु. क्र.		विभागाचे नाव/स्वायत्त संस्था	2016-17 पर्यंत		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		एकूण	
			निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
समूह: आरोग्य आणि कल्याण मंत्रालय																				
1	**वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये**		82	276	14	65	10	49	19	39	1	9	3	20	8	84	15	149	152	691
2	**सार्वजनिक आरोग्य**		117	291	18	63	12	59	13	101	1	1	4	39	23	143	16	90	204	787
3	**आदिवासी विकास**		92	247	17	69	31	88	8	44	0	0	2	20	11	135	6	51	167	654
4	**महिला आणि बालविकास**		119	207	63	117	80	207	25	79	13	35	3	9	7	37	13	69	323	760
	ए	महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई	1	2	0	0	2	2	1	1	0	0	1	3	0	0	1	6	6	14
	बी	महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, मुंबई	2	3	0	0	0	0	0	0	1	9	0	0	0	0	0	0	3	12
	एकूण		122	212	63	117	82	209	26	80	14	44	4	12	7	37	14	75	332	786
5	**सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य**		71	143	39	128	37	144	17	109	3	26	6	52	16	121	14	104	203	827

परिशिष्ट 1.2

(संदर्भ: परिच्छेद 1.6.1)

विभाग आणि स्वायत्त संस्था-निहाय थकित तपासणी अहवाल/परिच्छेद डिसेंबर 2023 पर्यंत जारी केलेले परंतु 30 जून 2024 पर्यंत प्रलंबित

अनु. क्र.		विभागाचे नाव/स्वायत्त संस्था	2016-17 पर्यंत		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		एकूण	
			निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
6		इतर मागास बहुजन कल्याण	0	0	0	0	1	5	0	0	0	0	1	5	3	21	1	11	6	42
		समूह : शिक्षण, कौशल्य विकास आणि रोजगार																		
7		शालेय शिक्षण आणि क्रीडा	371	765	19	105	9	70	59	304	7	27	6	38	24	114	13	74	508	1497
8		उच्च आणि तंत्रशिक्षण	13	47	12	82	2	39	6	28	5	25	6	46	8	65	6	37	58	369
9		कौशल्य विकास	8	40	3	14	16	54	17	65	4	16	3	14	4	15	9	36	64	254
10		कामगार	13	39	6	23	3	11	11	35	2	3	1	4	5	20	5	27	46	162
	ए	महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ	0	0	1	13	1	5	0	0	1	9	1	9	0	0	0	0	4	36
		एकूण	13	39	7	36	4	16	11	35	3	12	2	13	5	20	5	27	50	198
11		मराठी भाषा	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	18	0	0	0	0	4	18

परिशिष्ट 1.2
(संदर्भ: परिच्छेद 1.6.1)
विभाग आणि स्वायत्त संस्था-निहाय थकित तपासणी अहवाल/परिच्छेद डिसेंबर 2023 पर्यंत जारी केलेले परंतु 30 जून 2024 पर्यंत प्रलंबित

अनु. क्र.	विभागाचे नाव/स्वायत्त संस्था	2016-17 पर्यंत		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		एकूण	
		निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	समूह : ग्रामीण विकास																		
12	ग्राम विकास	66	187	1	1	9	53	5	44	4	59	1	13	7	75	1	9	94	441
	समूह : कृषी, अन्न आणि संलग्न उद्योग																		
13	कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास आणि मत्स्यव्यवसाय	227	529	36	154	19	125	41	247	32	16 8	12	73	30	172	15	69	412	1537
14	सहकार, विपणन आणि वस्त्रोद्योग	148	295	16	51	19	64	7	23	9	30	5	28	11	64	4	38	219	593
15	अन्न आणि नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण	1	3	26	63	21	91	25	101	9	52	21	154	32	275	13	96	148	835
	समूह : जलसंपदा																		
16	जलसंपदा	97	318	11	51	5	21	1	4	1	6	8	42	7	49	0	0	130	491
17	मृद आणि जलसंधारण	23	52	1	3	2	5	6	16	6	38	2	12	8	47	7	66	55	239

परिशिष्ट 1.2
(संदर्भ: परिच्छेद 1.6.1)

विभाग आणि स्वायत्त संस्था-निहाय थकित तपासणी अहवाल/परिच्छेद डिसेंबर 2023 पर्यंत जारी केलेले परंतु 30 जून 2024 पर्यंत प्रलंबित

अनु. क्र.		विभागाचे नाव/स्वायत्त संस्था	2016-17 पर्यंत		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		एकूण	
			निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
समूह : नगर विकास																				
18	**नगर विकास**		**30**	**104**	**10**	**42**	**9**	**36**	**9**	**53**	**1**	**5**	**3**	**28**	**3**	**30**	**2**	**33**	**67**	**331**
	ए	मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण	10	36	8	54	0	0	6	55	1	12	1	9	4	58	5	46	35	270
	बी	नागपूर सुधारणा ट्रस्ट	5	36	1	10	1	14	0	0	1	28	0	0	0	0	0	0	8	88
	सी	जिल्हा नगरविकास प्राधिकरण	13	63	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13	63
	एकूण		**58**	**239**	**19**	**106**	**10**	**50**	**15**	**108**	**3**	**45**	**4**	**37**	**7**	**88**	**7**	**79**	**123**	**752**
19	**गृहनिर्माण**		**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**
	ए	महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण	80	226	13	98	11	61	10	84	2	18	4	51	1	7	4	52	**125**	**597**
	बी	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण	6	48	0	0	3	23	0	0	0	0	2	15	0	0	2	25	13	111

परिशिष्ट 1.2
(संदर्भ: परिच्छेद 1.6.1)

विभाग आणि स्वायत्त संस्था-निहाय थकित तपासणी अहवाल/परिच्छेद डिसेंबर 2023 पर्यंत जारी केलेले परंतु 30 जून 2024 पर्यंत प्रलंबित

अनु. क्र.		विभागाचे नाव/स्वायत्त संस्था	2016-17 पर्यंत		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		एकूण	
			निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	सी	महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5	1	5	2	10
	एकूण		**86**	**274**	**13**	**98**	**14**	**84**	**10**	**84**	**2**	**18**	**6**	**66**	**2**	**12**	**7**	**82**	**140**	**718**
समूह: संस्कृती आणि पर्यटन																				
20	**सांस्कृतिक घडामोडी आणि पर्यटन**		**3**	**13**	**3**	**23**	**3**	**22**	**10**	**29**	**2**	**15**	**3**	**22**	**4**	**36**	**8**	**36**	**36**	**196**
समूह : सामान्य प्रशासन																				
21	**सामान्य प्रशासन**		**80**	**137**	**10**	**43**	**9**	**32**	**13**	**54**	**7**	**37**	**7**	**33**	**15**	**80**	**10**	**58**	**151**	**474**
	ए	राजीव गांधी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आयोग, मुंबई	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5	1	3	1	3	3	11
	एकूण		**80**	**137**	**10**	**43**	**9**	**32**	**13**	**54**	**7**	**37**	**8**	**38**	**16**	**83**	**11**	**61**	**154**	**485**

परिशिष्ट 1.2
(संदर्भ: परिच्छेद 1.6.1)
विभाग आणि स्वायत्त संस्था-निहाय थकित तपासणी अहवाल/परिच्छेद डिसेंबर 2023 पर्यंत जारी केलेले परंतु 30 जून 2024 पर्यंत प्रलंबित

अनु. क्र.	विभागाचे नाव/स्वायत्त संस्था	2016-17 पर्यंत		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		एकूण	
		निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद	निरीक्षण अहवाल	परिच्छेद
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
22	महसूल आणि वने	46	82	43	109	86	198	63	152	9	27	20	66	30	207	57	584	354	1425
23	संसदीय कामकाज आणि महाराष्ट्र विधिमंडळ सचिवालय	0	0	0	0	0	0	1	1	1	2	2	3	1	2	2	9	7	17
	एकंदर एकूण	1724	4189	371	1381	401	1478	376	1674	123	657	130	814	266	1870	232	1784	3623	13847

परिशिष्ट 1.3

(संदर्भ: परिच्छेद 1.6.4)

शासकीय स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने प्राप्त न झालेल्या पुनरावलोकनांची/परिच्छेदांची संख्या दर्शविणारा तक्ता (2012-13 पासून)

विभागाचे नाव	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-21 (मार्च 2021 रोजी संपलेल्या वर्षाचा अनुपालन लेखापरीक्षण अहवाल)	महाराष्ट्रातील 74 व्या संविधान सुधारणा अधिनियम यावरील संपादणूक लेखापरीक्षण	भूपृष्ठ सिंचनातील परिणामांचे संपादणूक लेखापरीक्षण	महाराष्ट्र शासनाद्वारे सार्वजनिक सेवांचे वितरण	महाराष्ट्र शासनाच्या इतर मागास बहुजन कल्याण विभागाच्या शिष्यवृत्ती योजनांमध्ये थेट लाभ हस्तांतरणाची अंमलबजावणी	महाराष्ट्रातील सार्वजनिक आरोग्य पायाभूत सुविधा आणि आरोग्य सेवांचे व्यवस्थापन	एकूण
शालेय शिक्षण आणि क्रीडा	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**1**
सामान्य प्रशासन (माहिती व तंत्रज्ञान)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	**1**
नगरविकास	0	0	1	0	0	0	2	2	1	0	0	0	0	**6**
सहकार, विपणन आणि वस्त्रोद्योग	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	**1**
जलसंपदा	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	**2**
ग्रामीण विकास	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	**1**
महसूल आणि वने	1	1	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	**5**
सार्वजनिक आरोग्य विभाग	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	**1**
विमुक्त जाती कल्याण विभाग	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	**1**
एकूण	**3**	**1**	**1**	**0**	**1**	**1**	**4**	**3**	**1**	**1**	**1**	**1**	**1**	**19**

परिशिष्ट 1.4

(संदर्भ: परिच्छेद 1.6.4)

कार्यवाही अहवाल प्रलंबित असलेल्या लोक लेखा समिती/सार्वजनिक उपक्रम समितीच्या शिफारशींची विभागनिहाय स्थिती (डिसेंबर 2024 अखेरीस)

अनु. क्र.	विभागाचे नाव	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	एकूण
1.	शालेय शिक्षण आणि क्रीडा	0	1	0	9	0	0	0	**10**
2.	नगरविकास	6	1	24	12	0	1	3	**47**
3.	सार्वजनिक आरोग्य	0	0	3	0	0	1	21	**25**
4.	वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्ये	0	2	1	3	0	12	9	**27**
5.	आदिवासी विकास	0	0	0	0	10	0	0	**10**
6.	उच्च आणि तंत्रशिक्षण	0	4	0	0	0	0	0	**4**
7.	गृहनिर्माण	0	20	13	0	5	1	2	**41**
8.	कौशल्य विकास आणि उद्योजकता	3	0	0	0	0	3	1	**7**
9.	महिला आणि बालविकास	0	0	0	3	2	0	0	**5**
10.	जलसंपदा	2	2	104	30	4	0	30	**172**
11.	मृदा आणि जलसंधारण	6	0	0	0	0	0	0	**6**
12.	अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण	0	0	3	0	0	0	0	**3**
13.	महसूल आणि वन	3	26	2	0	15	4	1	**51**
14.	सहकार, विपणन आणि वस्त्रोद्योग	0	0	0	0	0	5	0	**5**
15.	सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य	1	0	0	0	0	0	0	**1**
16.	पर्यटन आणि सांस्कृतिक व्यवहार	0	1	0	0	0	0	0	**1**
	एकूण	**21**	**57**	**150**	**57**	**36**	**27**	**67**	**415**

परिशिष्ट 2.1

(संदर्भ: परिच्छेद 2.1.4.3)

समितीने मंजूर केलेल्या श्रेणीमध्ये विभाग स्तरावर नंतर सुधारणा करण्यात आलेल्या प्रकरणांची यादी

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
1	2021-22	नाशिक	एसएनडी इंग्लिश मिडियम पब्लिक स्कूल (एसएससी), बाभुळगाव, तालुका: येवला, जिल्हा: नाशिक.	65	82	26	शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी विभागाला 04.01.2022 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नाशिक यांनी शाळांची फेरतपासणी करून 07.01.2022 रोजी गुण 65 वरून 82 केले. सुधारित श्रेणीला उपसचिव स्तरावर 31.01.2022 रोजी मान्यता देण्यात आली.
2	2021-22	अमरावती	राजश्री पब्लिक स्कूल, जिल्हा: नांदेड	77	80	4	शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी 02.12.2021 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नाशिक यांनी शाळांची फेरतपासणी करून 31.12.2021 रोजी गुण 77 वरून 80 केले. 02.02.2022 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
3	2021-22	अमरावती	वेलिंग्टन इंटरनॅशनल स्कूल, जिल्हा: नांदेड	77	80	4	शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी विभागाला 03.12.2021 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांनी शाळांची फेरतपासणी करून 03.01.2022 रोजी 77 ते 80 गुणांचे फेरमूल्यांकन केले. सुधारित गुणांना दिनांक 13.01.2022 रोजी मान्यता देण्यात आली
4	2021-22	नाशिक	एसएनडी इंग्लिश मिडियम पब्लिक स्कूल (सीबीएसई), बाभुळगाव, तालुका: येवला, जिल्हा: नाशिक (प्राप्त गुण - 44)	44	76	73	समितीने ही शाळा फेटाळून लावली. त्यानंतर शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी दिनांक 04.01.2022 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नाशिक यांनी शाळांची फेरतपासणी केली आणि 07.01.2022 रोजी 44 वरून गुण 76 पर्यंत सुधारला. सुधारित श्रेणीला 31.01.2022 रोजी उपसचिव स्तरावर मान्यता देण्यात आली

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
5	2021-22	अमरावती	एकलव्य इंटरनॅशनल पब्लिक स्कूल, बामणी, दाभाड, तालुका: अर्धापूर जिल्हा: नांदेड	48	65	35	समितीने ही शाळा फेटाळून लावली. त्यानंतर श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी 14.12.2021 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली, अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नाशिक यांनी शाळांची फेरतपासणी करून 04.01.2022 रोजी 48 ते 65 असे सुधारित श्रेणी गुण 04.02.2022 रोजी उपसचिव स्तरावर मंजूर करण्यात आले.
6	2021-22	नाशिक	गोदावरी इंटरनॅशनल स्कूल अँड ज्युनिअर कॉलेज, मरळक फाटा पूर्णा रोड, जिल्हा: नांदेड	48	71	48	समितीने ही शाळा फेटाळून लावली. त्यानंतर श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी 03.12.2021 रोजी शाळेकडून विभागाला निवेदन प्राप्त झाले. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नाशिक यांनी शाळेची पुन्हा पाहणी केली आणि 04.01.2022 रोजी श्रेणी गुण 48 वरून 71 पर्यंत सुधारित केले. सुधारित श्रेणीला दिनांक 14.03.2022 रोजी उपसचिव स्तरावर मान्यता देण्यात आली.

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तां चे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
7	2021-22	ठाणे	कर्नाळा स्पोर्ट ॲकॅडमी बार्न्स अँड ज्युनिअर कॉलेज, पनवेल (प्राप्त गुण - 44) जिल्हा: रायगड	40	73	66	समितीने ही शाळा फेटाळून लावली. त्यानंतर श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी शाळेकडून विभागाला निवेदन प्राप्त झाले. त्यानंतर अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नाशिक यांनी शाळांची फेरतपासणी करून 27.01.2022 रोजी गुण 48 वरून 73 केले. 02/02/2022 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.
8	2018-19	अमरावती	भावना पब्लिक स्कूल, देगाव, तालुका रिसोड, जिल्हा: वाशिम	65	80	23	शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी दिनांक 18.09.18 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली, अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांनी शाळेची फेरतपासणी करून 31.12.2018 रोजी गुण 65 वरून 80 केले. मंजुरी दिनांक 11/01/2019 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
9	2018-19	अमरावती	लिटिल वंडर्स इंग्लिश स्कूल, तालुका: सिल्लोड, जिल्हा: छत्रपती संभाजीनगर	73	85	16	शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी 14.09.2018 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली, अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांनी 31.12.2018 रोजी 73 ते 85 गुणांची फेरतपासणी व फेरमूल्यांकन केले. 11/01/2019 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.
10	2018-19	अमरावती	वेलिंग्टन इंटरनॅशनल स्कूल, जिल्हा: नांदेड	52	74	42	शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी विभागाकडे 21.09.18 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावतीने शाळेची फेरतपासणी करून 31.12.2018 रोजी गुण 52 वरून 74 केले. सुधारित गुणांना दिनांक 11.01.2019 रोजी मान्यता देण्यात आली

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
11	2018-19	अमरावती	एल.के.आर.आर. प्रिन्स इंग्लिश स्कूल, तालुका: सेलू, जिल्हा: परभणी	71	81	14	शाळेच्या श्रेणीच्या फेरमूल्यांकनासाठी विभागाला 20.09.18 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांनी शाळेची फेरतपासणी करून 12.02.2019 रोजी गुण 71 वरून 81 केले. सुधारित गुणांना दिनांक 19/03/2019 रोजी मान्यता देण्यात आली.
12	2018-19	अमरावती	सरस्वती इंटरनॅशनल स्कूल, तालुका: कळमनुरी, जिल्हा: हिंगोली	59.5	73	23	शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी विभागाला 21.09.18 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली, त्यानंतर अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांनी शाळांची फेरतपासणी करून 03.12.2018 रोजी गुण 59.5 वरून 73 केले. सुधारित गुणांना दिनांक 11/01/2019 रोजी मान्यता देण्यात आली.

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
13	2018-19	अमरावती	इंदिरा इंटरनॅशनल पब्लिक स्कूल, विष्णुपूरी, जिल्हा: नांदेड	47	81	72	शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी विभागाला 11.02.2019 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांनी 01.03.2019 रोजी पुन्हा तपासणी करून गुण 47 वरून 81 पर्यंत सुधारित केले. सुधारित गुणांना दिनांक 19/03/2019 रोजी मान्यता देण्यात आली.
14	2018-19	अमरावती	सेंट्रल पब्लिक स्कूल मेहेकर, जिल्हा: बुलढाणा	67	82	22	विभागाने 25.02.2019 रोजी शाळेची फेर तपासणी करण्याचे निर्देश अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांना दिले. त्यानुसार फेर तपासणी केल्यानंतर अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांनी दिनांक 28.02.2019 रोजी गुण 67 वरून 82 पर्यंत सुधारित केले. 06/05/2019 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
15	2018-19	अमरावती	यशवंतराव चव्हाण इंग्रजी प्राथमिक शाळा, मंगरुळपीर, जिल्हा वाशिम	66	81	23	शाळेच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी 25/02/2019 रोजी शाळेकडून निवेदने प्राप्त झाली. फेर तपासणीनंतर अतिरिक्त आदिवासी आयुक्ताने 28.02.2019 रोजी गुण 66 वरून 81 पर्यंत सुधारला. 06/05/2019 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.
16	2018-19	अमरावती	मानसिंग नाईक प्राथमिक शाळा, सायखेडा, जिल्हा: परभणी	43	75 (प्रकल्प अधिकारींद्वारे) 54 (अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांद्वारे)	26	कमी श्रेणीमुळे ही शाळा समितीने नाकारली होती. शाळेच्या श्रेणींच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी विभागाकडे निवेदने प्राप्त झाली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी 17.09.2018 रोजी श्रेणी 43 वरून 54 केले. तथापि, प्रकल्प अधिकारींने दिलेल्या चुकीच्या 75 गुणांच्या आधारावर (03.11.2018) मान्यता देण्यात आली.

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
17	2018-19	अमरावती	शांती निकेतन पब्लिक स्कूल, जिल्हा: नांदेड	41	62	51	कमी श्रेणीमुळे ही शाळा समितीने नाकारली होती. शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी 17.07.2018 रोजी लोकप्रतिनिधींकडून विभागाला निवेदने प्राप्त झाली. आयुक्तांनी 01.11.2018 रोजी श्रेणी 41 वरून 62 केले. 03.11.2018 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली
18	2018-19	नाशिक	ब्रह्म व्हॅली पब्लिक स्कूल ज्युनिअर कॉलेज, अंजनेरी त्र्यंबक, जिल्हा: नाशिक	78	81	4	पुनर्मूल्यांकनासाठी शाळेकडून निवेदन प्राप्त झाल्यानंतर अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी, नाशिक ने 10.05.2019 रोजी श्रेणी 78 वरून 81 केले. 04.06.2019 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.
19	2018-19	अमरावती	स्वामी विवेकानंद इंटिग्रेशन स्कूल,	74	88	19	30.04.2019 रोजी शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी लोकप्रतिनिधींकडून निवेदन प्राप्त झाल्यानंतर. अतिरिक्त आदिवासी

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
			लातूर				आयुक्त, अमरावती यांनी पुनर्मूल्यांकन केले आणि 29.05.2019 रोजी शाळेचे श्रेणी 74 वरून 88 केले. सुधारित गुणांना दिनांक 11.09.2019 रोजी मान्यता देण्यात आली.
20	2019-20	नागपूर	प्रोग्रेसिव्ह इंग्लिश स्कूल, चुलोड रोड, गोंदिया	68	71	4	शाळेच्या श्रेणीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी शाळेकडून दिनांक 1.11.2019 रोजी विनंती प्राप्त झाल्यानंतर अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, नागपूर यांनी शाळेची फेरतपासणी करून 24.12.2019 रोजी श्रेणी 68 वरून 71 करण्यात आले. 25.02.2020 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.
21	2019-20	अमरावती	मातोश्री कमलाबाई ठमके इंग्लिश स्कूल, किनवट, नांदेड	67.5	80.5	19	विभागाने अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांना 02.12.2019 रोजी शाळेचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास सांगितले. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी, अमरावती यांनी पुनर्मूल्यांकन केले आणि 02.01.2020 रोजी

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
							श्रेणी 67.5 वरून 80.5 पर्यंत सुधारित केली. 16.09.2020 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.
22	2019-20	अमरावती	रेड्डीज कन्व्हेंट पाटणबोरी, यवतमाळ	68	79	16	विभागाने अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांना 11.06.2019 रोजी शाळेचे पुनर्मूल्यांकन करण्याच्या सूचना दिल्या. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्त, अमरावती यांनी 18.10.2019 रोजी पुनर्मूल्यांकन व सुधारित श्रेणी 68 वरून 79 केले. 16.09.2020 रोजी सुधारित गुणांना मान्यता देण्यात आली.
23	2019-20	अमरावती	यशवंतराव चव्हाण इंग्लिश मीडियम स्कूल, मांगरुळपीर	66	84	27	शाळेने 19.11.2019 रोजी शाळेच्या श्रेणीचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची विनंती विभागाकडे केली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी फेर तपासणी केली आणि 16.01.2020 रोजी श्रेणी 66 वरून 84 पर्यंत सुधारित केले. सुधारित गुणांना 16.09.2020 रोजी मान्यता देण्यात आली.

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
24	2019-20	अमरावती	सेंट्रल पब्लिक स्कूल, बुलढाणा	70	86	23	शाळेने 26.06.2019 रोजी विभागाकडे पुनर्मूल्यांकनाची विनंती केली. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी, अमरावती 25.09.2019 रोजी पुनर्मूल्यांकन आणि सुधारित श्रेणी 70 ते 86 पर्यंत केली. सुधारित गुणांना 23.10.2019 रोजी मान्यता देण्यात आली.
25	2019-20	अमरावती	भावना पब्लिक स्कूल, रिसोड, वाशीम	73	80	10	विभागाने अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी 21.08.2019 रोजी शाळेचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास सांगितले. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी 25.09.2019 रोजी 73 वरून 80 पर्यंत पुनर्मूल्यांकन आणि सुधारित श्रेणी केली. सुधारित गुणांना 23.10.2019 रोजी मान्यता देण्यात आली.

अनु. क्र.	वर्ष	अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांचे नाव	शाळेचे नाव	समितीने मंजूर केलेल्या शाळेची मूळ श्रेणी	शाळेची सुधारित श्रेणी	टक्केवारीत वाढ (रकाना 6 - रकाना 5)*100/ रकाना 5	टिप्पणी
1	2	3	4	5	6	7	8
26	2019-20	अमरावती	इंदिरा इंटरनॅशनल पब्लिक स्कूल, नांदेड	55	80	45	विभागाने अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांना 27.08.2019 रोजी शाळेचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास सांगितले. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांनी 25.09.2019 रोजी पुनर्मूल्यांकन करून सुधारित श्रेणी 55 वरून 80 केली. सुधारित गुणांना 23.10.2019 रोजी मान्यता देण्यात आली.

परिशिष्ट 2.2
(संदर्भ: परिच्छेद 2.1.5.2)
शाळेसाठी अनिवार्य निकषांची यादी

अनु. क्र.	निकषांचा तपशील
1	पूर्णवेळ मुख्याध्यापक / प्राचार्य उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
2	किमान 90 % शिक्षक इंग्रजी माध्यमात शिकले आहेत किंवा कसे? शिक्षकांची पात्रता नियमांनुसार आहे किंवा कसे?
3	10 वीच्या किमान 3 तुकड्या उत्तीर्ण झाल्या आहेत किंवा कसे?
4	शाळेत प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र वर्गखोली आहे किंवा कसे?
5	प्रत्येक वर्गात विद्यार्थ्यांच्या संख्येनुसार पुरेसे बाक उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
6	शाळेत भौतिक शास्त्र, रसायन शास्त्र आणि जीवशास्त्र प्रयोगशाळा उपलब्ध आहेत किंवा कसे? पात्र प्रयोगशाळा सहाय्यक उपलब्ध आहे किंवा कसे?
7	वाचनालय, संगणक, खेळ कक्ष, संगीत कक्ष, कला कक्ष (आर्ट रूम) इत्यादींसाठी स्वतंत्र खोल्या उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
8	ग्रंथालयात किमान 100 पुस्तके उपलब्ध आहेत का? विद्यार्थ्यांची संख्या 500 पेक्षा जास्त असल्यास प्रत्येक विद्यार्थ्याला किमान 2 पुस्तके उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
9	संगणक कक्षात किमान 20 संगणक आहेत का (इंटरनेट आणि इतर आधुनिक सुविधांसह) आणि 5 प्रिंटर उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
10	संगणक कक्षात उपस्थित असलेले पूर्णवेळ प्रशिक्षित संगणक तज्ज/प्रशिक्षक उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
11	पूर्णवेळ खेळ, संगीत आणि कला शिक्षक उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
12	शाळेची इमारत, मैदान, वसतिगृह व खेळाचे मैदान यांचे क्षेत्रफळ महापालिका क्षेत्र/जिल्हा क्षेत्रासाठी दोन एकर, नगरपंचायत/नगरपरिषदेसाठी तीन एकर आणि ग्रामीण भागासाठी चार एकर, इतके आहे का?
13	शाळा आणि वसतिगृहासाठी स्वतंत्र इमारती आहेत किंवा कसे?
14	शाळेत विद्यार्थ्यांच्या संख्येनुसार पुरेशी क्षमता असलेले सांस्कृतिक कार्यक्रमांसाठी सभागृह आहे किंवा कसे?
15	शाळेत किमान दोन डिजिटल वर्ग आहेत किंवा कसे?
16	विद्यार्थ्यांच्या संख्येनुसार पुरेसे जल शुद्धीकरण यंत्र (वॉटर प्युरिफायर) उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
17	शाळेत किमान पाच खेळांचे प्रशिक्षण दिले जाते किंवा कसे? त्यापैकी किमान चार मैदानी खेळ आहेत किंवा कसे?
18	आजारी विद्यार्थ्यासाठी आराम खोली उपलब्ध आहे किंवा कसे?

अनु. क्र.	निकषांचा तपशील
19	सीसीटीव्ही बसवले आहेत किंवा कसे?
20	या योजनेंतर्गत निवडलेल्या विद्यार्थ्यांना स्वतंत्र तुकडी तयार करण्याऐवजी इतर विद्यार्थ्यांसह शिक्षण दिले जात आहे किंवा कसे?
21	विद्यार्थी आणि पालकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी शाळेत तक्रार निवारण यंत्रणा आहे किंवा कसे?
22	प्रत्येक मजल्यावर प्रत्येकी 20 विद्यार्थ्यांसाठी एक स्नानगृह आणि शौचालय उपलब्ध आहे किंवा कसे?

परिशिष्ट 2.3

(संदर्भ: परिच्छेद 2.1.5.2)

वसतिगृहासाठी अनिवार्य निकषांची यादी

अनु. क्र.	निकषांचा तपशील
1	मुला-मुलींच्या निवासासाठी स्वतंत्र इमारती आहेत का? जर एकाच इमारतीत राहण्याची सोय असेल तर मुला-मुलींसाठी पक्के विभाजन आहे किंवा कसे? त्यांच्यासाठी प्रवेश-निर्गमनासाठी स्वतंत्र प्रवेशद्वारे आहेत किंवा कसे?
2	वसतिगृहातील स्वयंपाकघर अन्न व औषध प्रशासन आणि अग्निशमन विभागाने मंजूर केले आहे किंवा कसे?
3	खानावळीच्या भोजनकक्षात जेवणासाठीचे बाक (टेबल) आणि खुर्च्या आहेत किंवा कसे?
4	वसतिगृहात टीव्ही आणि वाचनाचे साहित्य असलेले एक सामायिक सभागृह आहे किंवा कसे?
5	वसतिगृहाच्या खानावळीमध्ये प्रत्येक 15 विद्यार्थ्यांसाठी एक हात धुण्यासाठीचे भांडे (वॉश बेसिन) आहे किंवा कसे?
6	वसतिगृहात सॅनिटरी पॅडची विल्हेवाट लावण्यासाठी भस्मक आहे किंवा कसे?
7	वसतिगृहात प्रत्येक विद्यार्थ्यासाठी किमान 24 चौरस फूट चटई क्षेत्र उपलब्ध आहे किंवा कसे?
8	प्रत्येक विद्यार्थ्याला झोपण्यासाठी खाट उपलब्ध आहे किंवा कसे?
9	प्रत्येक मजल्यावर प्रत्येक 20 विद्यार्थ्यांसाठी एक स्नानगृह आणि शौचालय आहे किंवा कसे?
10	आजारी विद्यार्थ्यांसाठी आराम खोली उपलब्ध आहे का? पूर्णवेळ/अर्धवेळ प्रशिक्षित डॉक्टर किंवा नर्स उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
11	विद्यार्थ्यांना त्यांच्या पालकांशी संपर्क साधता यावा यासाठी वसतिगृहात किमान तीन लॅंडलाईन / भ्रमणध्वनी (मोबाईल) उपलब्ध आहेत किंवा कसे?
12	सीसीटीव्ही कॅमेरा बसवला आहे किंवा कसे?
13	किमान दोन पहारेकरी आहेत किंवा कसे?
14	आंघोळीसाठी गरम पाणी उपलब्ध आहे किंवा कसे?
15	वसतिगृहात 24 तास पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था आहे किंवा कसे?

परिशिष्ट 2.4

(संदर्भ: परिच्छेद 2.2.5)

मार्च 2024 पर्यंत मंजूर नमुना जिल्हयातील शासकीय वसतिगृहे आणि अनुदानित वसतिगृहांचा तपशील

अनु क्र.	जिल्हा	शासकीय वसतिगृहे	अनु क्र.	अनुदानित वसतिगृहे
1	अहिल्यानगर	संत सखुबाई मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह	1	नवभारत छात्र निवास, राजूर, अकोले,
2		डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, लोणी	2	भीमा गौतमी आश्रम, औरंगाबाद रोड,
3	बुलढाणा	अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, शेगाव	3	मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, दुधा
4		अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, नांदुरा	4	गजानन महाराज, मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, सिंदखेड राजा
5	धाराशीव	अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, नळदुर्ग	5	बसवेश्वर विद्यार्थी (मुले) वसतिगृह, अंदूर
6		अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, वाशी	6	तुळजाभवानी मुलींचे वसतिगृह, उमरगा
7	जालना	अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, मंठा	7	राजश्री शाहू महाराज मुलींचे वसतिगृह, जाफराबाद
			8	नेहरू मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, गोलपांगरी
8		अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, जालना	9	ज्ञानदीप मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, बेलोरा, मंथा
			10	महात्मा ज्योतिबा फुले विद्यार्थी वसतिगृह, मोदीखाना
9	लातूर	अधिक्षक मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, अहमदपूर	11	विमुक्त जाती आणि भटक्या जमाती मुलांचे वसतिगृह
10		अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, देवनी	12	बेगम अख्तर देशमुख मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, निलंगा
			13	नेहरू छात्रालय, मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह

अनु क्र.	जिल्हा	शासकीय वसतिगृहे	अनु क्र.	अनुदानित वसतिगृहे
11	नागपूर	अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, वनडोंगरी	14	मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, रामटेक
12		अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, मनीष नगर	15	राजर्षी शाहू महाराज मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, कुही
13	पुणे	250 मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह (मोशी), पिंपरी चिंचवड	16	महिला आश्रम, मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, कर्वे नगर
14		125 वी जयंती मागासवर्गीय शासकीय वसतिगृह (मुली), तळेगाव, दाभाडे	17	युनियन वसतिगृह, मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, रामोशिवाडी
15	सांगली	अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, जत	18	नाना पाटील विद्यार्थी वसतिगृह कुंडल
16		अधिक्षक, मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, चिंचाणी, ता. कडेगाव	19	कमला नेहारू कन्या वसतिगृह, कवठेमहाकाळ
17	ठाणे	मागासवर्गीय - आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय, मुलींचे शासकीय वसतिगृह	20	अधीक्षक, विद्याश्रम मुलांचे वसतिगृह, भिवंडी, जिल्हा ठाणे
18		डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह	21	अधीक्षक, प्रियदर्शिनी मुलींचे वसतिगृह, खडवली, तालुका कल्याण, जिल्हा ठाणे

परिशिष्ट 2.5
(संदर्भ परिच्छेद 2.2.7.3)
स्वाधार योजनेंतर्गत परिरक्षण भत्याच्या समायोजनासाठी अवलंबलेल्या चुकीच्या दरांमुळे अतिरिक्त आणि कमी प्रदाने

अनु.क्र.	जिल्हा	विद्यार्थ्यांची एकूण संख्या	लेखापरीक्षणात तपासलेल्या प्रकरणांची संख्या	ज्या विद्यार्थ्यांना अतिरिक्त प्रदान मिळाले त्यांची संख्या	अतिरिक्त रक्कम (₹)	कमी प्रदाने मिळालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या	कमी रक्कम (₹)
1	अहिल्यानगर	494	60	22	14,250	14	15,130
2	बुलढाणा	906	116	33	10,550	19	20,150
3	धाराशिव	894	894	53	1,13,550	247	4,87,850
4	जालना	815	48	0	0	26	80,750
5	लातूर	2,110	50	2	6000	30	37,800
6	नागपूर	3,958	327	59	77,690	50	1,24,880
7	पुणे	3,550	93	59	96,594	19	29,942
8	सांगली	208	172	0	0	38	78,000
9	ठाणे	118	118	43	69,200	28	35,500
एकूण		**13,053**	**1,878**	**271**	**3,87,834**	**471**	**9,10,002**

परिशिष्ट 2.6

(संदर्भ: परिच्छेद 2.2.8.2)

मार्च 2024 अखेरीस भाड्याच्या इमारतीत चालणाऱ्या शासकीय वसतिगृहांमधील जागांचा कमी वापर

अनु. क्र.	वसतिगृहाचे नाव	मंजूर क्षमता	भाड्याच्या इमारतीतील क्षमता	कमी झालेला वापर	तुटीची टक्केवारी
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, सासवड, पुणे	75	60	15	20
2	मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, घाटगे वस्ती, बारामती जिल्हा-पुणे	100	60	40	40
3	मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, तळेगाव दाभाडे, मावळ जि. पुणे	100	80	20	20
4	मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, दौंड, जि. पुणे	75	60	15	20
5	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, कोरेगाव, जि. सातारा	75	65	10	13
6	मागासवर्गीय/आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय, मुलींचे शासकीय वसतिगृह, वाई	75	70	5	7
7	गुणवंत मुलांचे शासकीय वसतिगृह, पलूस	100	60	40	40
8	शासकीय मुलांचे वसतिगृह, शिराळा	75	50	25	33
9	महात्मा ज्योतिबा फुले, शासकीय मुलांचे वसतिगृह, जोगेश्वरी	150	140	10	7
10	मागासवर्गीय व आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय शासकीय मुलींचे वसतिगृह, भिवंडी	75	60	15	20
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, शहापूर	75	60	15	20
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, भिवंडी	75	60	15	20
13	मागासवर्गीय आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, ठाणे	75	50	25	33

अनु. क्र.	वसतिगृहाचे नाव	मंजूर क्षमता	भाड्याच्या इमारतीतील क्षमता	कमी झालेला वापर	तुटीची टक्केवारी
14	100 मागासवर्गीय मुलांचे नवीन शासकीय वसतिगृह, रायपाटण, रत्नागिरी	100	50	50	50
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, मालवण	75	65	10	13
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, कणकवली	75	55	20	27
17	मागासवर्गीय आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, मालवण	80	50	30	38
18	मागासवर्गीय आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, कणकवली	80	55	25	31
19	मागासवर्गीय व आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, सावंतवाडी	80	45	35	44
20	गुणवंत मुलांचे शासकीय वसतिगृह, नंदुरबार	100	80	20	20
21	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, धर्माबाद, जि. नांदेड	75	71	4	5
22	125, शासकीय मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह (नवीन), नांदेड	100	80	20	20
23	125, शासकीय मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, दर्यापूर	100	85	15	15
24	शासकीय मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, अर्णी, जि. यवतमाळ.	100	70	30	30
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह (नवीन), यवतमाळ	100	75	25	25
26	शासकीय मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, बार्शीटाकळी, जि अकोला	100	75	25	25

अनु. क्र.	वसतिगृहाचे नाव	मंजूर क्षमता	भाड्याच्या इमारतीतील क्षमता	कमी झालेला वापर	तुटीची टक्केवारी
27	शासकीय मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह (नवीन), रहाटे कॉलनी, नागपूर	100	60	40	40
28	शासकीय मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, पारशिवनी, जि. - नागपूर	100	60	40	40
29	शासकीय मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, लाखनी, जिल्हा-भंडारा	100	50	50	50
30	शासकीय मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, नवीन लाखनी, जिल्हा- भांडार	100	50	50	50
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, अर्जुनी मोर	100	70	30	30
32	शासकीय मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, तिरोडा, जि.गोंदिया	100	70	30	30
33	शासकीय मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह (नवीन), सडक अर्जुनी	100	50	50	50
34	शासकीय मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह (नवीन), अर्जुनी मोर	100	50	50	50
35	शासकीय मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह (नवीन), देवरी	100	50	50	50
36	शासकीय मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, चर्मोशी, जि. गडचिरोली	100	75	25	25
एकूण		**3,290**	**2,316**	**974**	

परिशिष्ट 2.7

(संदर्भ: परिच्छेद 2.2.8.5)

19 नोव्हेंबर 2025 अखेरीस अधीक्षकाची कमतरता

अनु. क्र.	जिल्हा	वसतिगृहाचे नाव	पासून रिक्त	पद रिक्त असलेला कालावधी
1	बुलढाणा	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, मेहकर	16.01.2024	एक वर्ष 10 महिने
2	बुलढाणा	मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, मेहकर	01.04.2020	पाच वर्ष सात महिने
3	बुलढाणा	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, लोणार	28.05.2013	12 वर्ष पाच महिने
4	बुलढाणा	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, देऊळगाव	16.05.2015	10 वर्ष सहा महिने
5	बुलढाणा	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, चिखली	19.08.2016	नऊ वर्ष तीन महिने
6	बुलढाणा	मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, चिखली	01.07.2020	पाच वर्ष चार महिने
7	बुलढाणा	मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, खामगाव	01.07.2021	चार वर्ष चार महिने
8	बुलढाणा	125वी जयंती मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह	06.03.2017	आठ वर्ष आठ महिने
9	बुलढाणा	125वी जयंती मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, मोताळा	18.03.2017	आठ वर्ष आठ महिने
10	बुलढाणा	125वी जयंती मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, मलकापूर	01.04.2017	आठ वर्ष सात महिने
11	धाराशिव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, उस्मानाबाद रोड, तुळजापूर	15.09.2023	दोन वर्ष दोन महिने
12	धाराशिव	मागासवर्गीय व आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय शासकीय मुलींचे वसतिगृह, न्यू बालाजी नगर, उमरगा	20.02.2015	10 वर्ष आठ महिने
13	धाराशिव	125वी जयंती मागासवर्गीय मुलींचे शासकीय वसतिगृह, (नवीन), गरड रुग्णालयाच्या मागे	16.03.2016	नऊ वर्ष आठ महिने
14	धाराशिव	मागासवर्गीय व आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय शासकीय मुलींचे वसतिगृह, वाशी, तालुका वाशी	25.08.2008	17 वर्ष दोन महिने
15	धाराशिव	मागासवर्गीय व आर्थिक मागासवर्गीय शासकीय मुलींचे वसतिगृह,	01.12.2022	दोन वर्ष 11 महिने
16	जालना	मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, भोकरदन, जालना	30.06.2023	दोन वर्ष चार महिने
17	जालना	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 125वी जयंती शासकीय मुलींचे वसतिगृह, मंथा, जालना	01.04.2016	नऊ वर्ष सात महिने

अनु. क्र.	जिल्हा	वसतिगृहाचे नाव	पासून रिक्त	पद रिक्त असलेला कालावधी
18	जालना	मागासवर्गीय व आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय शासकीय मुलींचे वसतिगृह, अंबड	03.02.2023	दोन वर्ष नऊ महिने
19	जालना	शासकीय मुलांचे वसतिगृह, बदनापूर,	12.12.2023	एक वर्ष एकरा महिने
20	लातूर	1000 मुले/मुलींचे शासकीय वसतिगृह अतिरिक्त महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, युनिट नंबर 2, कॅट फॅक्टरी गेट, खंडापूर रोड,	10.02.2025	नऊ महिने
20	लातूर	1000 मुले/मुलींचे शासकीय वसतिगृह अतिरिक्त महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, युनिट नंबर 2, कॅट फॅक्टरी गेट, खंडापूर रोड,	10.02.2025	नऊ महिने
21	लातूर	1000 मुले/ मुलींचे शासकीय वसतिगृह अतिरिक्त महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, गट नंबर 2, कॅट फॅक्टरी गेट, खंदापूर रोड	11.02.2025	नऊ महिने
22	लातूर	मागासवर्गीय व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह औसा याकतपूर रोड,	16.01.2024	एक वर्ष 10 महिने
23	लातूर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांसाठी शासकीय वसतिगृह निलंगा, कासार शिरशी रोड, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेच्या मागे, निलंगा	01.09.2024	एक वर्ष दोन महिने
24	लातूर	मागासवर्गीय आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह उदगीर, सोमनाथपूर, उदगीर	11.09.2023	दोन वर्ष दो महिने
25	लातूर	मागासवर्गीय मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह, देवनी, विवेक वर्धिनी शाळेजवळ, निलंगा रोड देवनी	13.12.2023	एक वर्ष 11 महिने
26	लातूर	मागासवर्गीय व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह अहमदपूर, शंकर नगर, नांदुरा रोड, अहमेदपूर	07.02.2024	एक वर्ष नऊ महिने
27	लातूर	125वा वर्धापन दिन मुलींचे शासकीय वसतिगृह जळकोट, हळद उत्पादक रस्ता, शासकीय रुग्णालयाजवळ, जळकोट उप- जळकोट जिल्हा लातूर	22.12.2023	एक वर्ष 10 महिने
28	लातूर	मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, श्री राम विद्यालयाजवळ, पानगाव रोड, रेणापूर	19.09.2023	दोन वर्ष दोन महिने
29	नागपूर	संत चोखामेळा मुलांचे शासकीय वसतिगृह, रामनगर,	01.04.2023	दोन वर्ष सात महिने
30	नागपूर	मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, राजनगर	01.04.2021	चार वर्ष सात महिने

अनु. क्र.	जिल्हा	वसतिगृहाचे नाव	पासून रिक्त	पद रिक्त असलेला कालावधी
31	नागपूर	मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, भगवान नगर	01.04.2021	चार वर्ष सात महिने
32	नागपूर	1000 मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, युनिट 3, मनिषनगर	01.04.2017	आठ वर्ष सात महिने
33	नागपूर	मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, वनडोंगरी,	01.04.2024	एक वर्ष सात महिने
34	नागपूर	मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, नंदा	01.04.2022	तीन वर्ष सात महिने
35	नागपूर	मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, कुही	01.04.2021	चार वर्ष सात महिने
36	नागपूर	मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, पारशिवनी	01.04.2014	11 वर्ष सात महिने
37	नागपूर	मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, रहाटे कॉलनी	01.04.2023	दोन वर्ष सात महिने
38	नागपूर	मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, रामटेक कॉलनी	01.04.2017	आठ वर्ष सात महिने
39	नागपूर	मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, कुही	01.04.2022	तीन वर्ष सात महिने
40	नागपूर	मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, कळमेश्वर	01.04.2021	चार वर्ष सात महिने
41	नागपूर	मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, सावनेर	01.04.2019	सहा वर्ष सात महिने
42	सांगली	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शासकीय मुलींचे वसतिगृह, विश्रामबाग,	01.04.2019	सहा वर्ष सात महिने
43	सांगली	125वी जयंती शासकीय मुलींचे वसतिगृह, विजयनगर	17.05.2024	एक वर्ष सहा महिने
44	सांगली	मागासवर्गीय आणि इतर मागासवर्गीय शासकीय मुलींचे वसतिगृह, तासगाव	25.07.2023	दोन वर्ष तीन महिने
45	सांगली	शासकीय मुलींचे वसतिगृह, कवठेमहांकाळ, जत	06.07.2023	दोन वर्ष चार महिने
46	सांगली	शासकीय मुलांचे वसतिगृह, आटपाडी माणगंगा	11.07.2023	दोन वर्ष चार महिने
47	सांगली	मागासवर्गीय आणि इतर मागासवर्गीय शासकीय मुलींचे वसतिगृह, आटपाडी माणगंगा	01.08.2010	15 वर्ष सात महिने
48	सांगली	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गीय मुलांचे शासकीय वसतिगृह, कडेगाव	20.08.2018	सात वर्ष दोन महिने
49	सांगली	शासकीय मुलींचे वसतिगृह, पलूस	10.08.2021	चार वर्ष तीन महिने

परिशिष्ट 2.8

(संदर्भ: परिच्छेद 2.2.8.8)

अनुदानित वसतिगृहांमध्ये किमान क्षेत्रफळाची कमतरता

जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद, धाराशिव

अनु. क्र.	वसतिगृहाचे नाव	मंजूर क्षमता	9 डिसेंबर 2019 च्या शासन निर्णयानुसार आवश्यक क्षेत्रफळ (चौ.फूट)	सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या प्रमाणपत्रानुसार वसतिगृहाचे क्षेत्रफळ (चौ.फूट)	किमान कमी असलेले क्षेत्र (चौ.फूट)	किमान क्षेत्रफळतील तूट
	1	2	3	4	5=(रकाना 3-रकाना 4)	6=(रकाना 5/ रकाना 3)*100
1	कल्लम येथील सोजर मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, तालुका कल्लम	24	4,000	1,673.06	2,326.94	58.17
2	महात्मा फुले विद्यार्थी वसतिगृह, घटांगरी	24	4,000	1,279.58	2,720.42	68.01
3	भाई उद्धवराव पाटील कन्या वसतिगृह, उस्मानाबाद	28	4,000	1,687.38	2,312.62	57.82
4	महात्मा फुले विद्यार्थी वसतिगृह, सावरगाव	24	4,000	1,253.54	2,746.46	68.66
5	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी वसतिगृह, तुळजापूर	24	4,000	1,059	2,941	73.53
6	लाल बहादूर शास्त्री छात्रालय, उमरगा	24	4,000	1,707.5	2,292.5	57.31
7	वसंतराव नाईक विद्यार्थी वसतिगृह, होळी	24	4,000	2,218.71	1,781.29	44.53
8	महात्मा फुले विद्यार्थी वसतिगृह, घराव, कळंब	24	4,000	2,154.04	1,845.96	46.15
9	छत्रपती शाहू महाराज विद्यार्थी वसतिगृह, परांडा	24	4,000	1,800	2,200	55.00
10	शांतीसागर मुलींचे वसतिगृह, भूम	24	4,000	1,283.56	2,716.44	67.91
11	मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, नळदुर्ग	29	4,000	1,542.02	2,457.98	61.45
12	मागासवर्गीय विद्यार्थी वसतिगृह, वातेफळ	34	4,000	1,282.59	2,717.41	67.94
13	विद्याभवन विद्यार्थी वसतिगृह, कळंब	51	6000	2,068.29	3,931.71	65.53

अनु. क्र.	वसतिगृहाचे नाव	मंजूर क्षमता	9 डिसेंबर 2019 च्या शासन निर्णयानुसार आवश्यक क्षेत्रफळ (चौ.फूट)	सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या प्रमाणपत्रानुसार वसतिगृहाचे क्षेत्रफळ (चौ.फूट)	किमान कमी असलेले क्षेत्र (चौ.फूट)	किमान क्षेत्रफळतील तूट
	1	2	3	4	5=(रकाना 3-रकाना 4)	6=(रकाना 5/ रकाना 3)*100
14	इंदिरा मुलींचे वसतिगृह, अमरगा	24	4,000	3,855.52	144.48	3.61
15	महात्मा फुले विद्यार्थी वसतिगृह, बलसूर	24	4,000	2,421	1579	39.48
16	चेतना विद्यार्थी वसतिगृह, कालदेव.	24	4,000	3,104.8	895.2	22.38
17	मिलिंद विद्यार्थी वसतिगृह, अष्टका.	24	4,000	2,141.24	1,858.76	46.47
18	राजीव गांधी विद्यार्थी वसतिगृह, काणेगाव	24	4,000	3,012.8	987.2	24.68
19	मागासवर्गीय विद्यार्थी वसतिगृह, इटकूर	24	4,000	3,131.16	868.84	21.72
20	महात्मा फुले विद्यार्थी वसतिगृह, निपाणी	24	4,000	1,497.79	2,502.21	62.56
21	महात्मा गांधी छात्रालय, मोहा	24	4,000	3,498.72	501.28	12.53
22	सौ. जे.टी.जाधव विद्यार्थी वसतिगृह, रुईभर	30	4,000	1,976.18	2,023.82	50.60
23	माईसाहेब विद्यार्थी वसतिगृह, उस्मानाबाद, धाराशीव	40	4,000	2,598.97	1,401.03	35.03
24	कन्या वसतिगृह, अंदूर	43	4,000	3,078.87	9,21.13	23.03
25	ज्ञानोद्योग विद्यार्थी वसतिगृह, येरमाळा	54	6,000	2,956.2	3,043.8	50.73
26	मागासवर्गीय विद्यार्थी वसतिगृह, आपसिंगा	76	9,120	5,533.87	3,586.13	39.32
27	बसवेश्वर विद्यार्थी वसतिगृह, आंदूर	129	11,200	8,890.66	2,309.34	20.62

जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद, सांगली

अनु. क्र.	वसतिगृहाचे नाव	मंजूर क्षमता	9 डिसेंबर 2019 च्या शासन ठरावानुसार आवश्यक क्षेत्र (चौ.फूट.)	सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या प्रमाणपत्रानुसार वसतिगृहाचे क्षेत्रफळ (चौ.फूट.)	किमान कमी असलेले क्षेत्र (चौ.फूट.)	तुटीची टक्केवारी
	1	2	3	4	5=(रकाना 3- रकाना 4)	6=(रकाना 5/ रकाना 3)*100
1	गुरुबासव विद्यार्थी वसतिगृह, संख	162	11,200	667.67	1,0532.33	94.04
2	मल्लिकार्जुन वसतिगृह, उमादी	162	11,200	7500	3,700	33.04
3	वसंत विद्यार्थी वसतिगृह, मिरज	100	11,200	581.34	1,0618.66	94.81
4	जिल्हा परिषद वसतिगृह, कवठेमहांकाळ	90	9,120	3,549	5,571	61.09
5	सोमलिंग छत्रालय बेळोंदगी	82	9,120	4,940	4,180	45.83
6	छत्रपती शिवाजी विद्यार्थी वसतिगृह, उमादी	60	6,000	3,011	2,989	49.82
7	उदय वसतिगृह, जत	36	4,000	2,904	1,096	27.40
8	संत गाडगे महाराज कन्या आश्रम मिरज	34	4,000	2,401	1,599	39.98
9	श्री समर्थ समदगीराजी महाराज वसतिगृह सोरडी	30	4,000	332.7	3,667.3	91.68
10	कमला नेहरू कन्या वसतिगृह कवठेमहाकाळ	30	4,000	189.3	3,810.7	95.27
11	मागासवर्गीय विद्यार्थी वसतिगृह, कोबाळ	30	4,000	1,380	2,620	65.50
12	मोफत विद्यार्थी वसतिगृह, अंकले	24	4,000	2,200	1,800	45.00
13	नवकिरण विद्यार्थी वसतिगृह, जत	24	4,000	2,177	1,823	45.58
14	दत्ता विद्यार्थी वसतिगृह येलवी	24	4,000	3,459	541	13.53
15	सावित्रीबाई फुले मागासवर्गीय मुलींचे वसतिगृह, जत	24	4,000	2,100	1,900	47.50

अनु. क्र.	वसतिगृहाचे नाव	मंजूर क्षमता	9 डिसेंबर 2019 च्या शासन ठरावानुसार आवश्यक क्षेत्र (चौ.फूट.)	सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या प्रमाणपत्रानुसार वसतिगृहाचे क्षेत्रफळ (चौ.फूट.)	किमान कमी असलेले क्षेत्र (चौ.फूट.)	तुटीची टक्केवारी
	1	2	3	4	5=(रकाना 3-रकाना 4)	6=(रकाना 5/ रकाना 3)*100
16	सर्वोदय वसतिगृह सोनलगी	24	4,000	1,402.45	2,597.55	64.94
17	महात्मा फुले मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह जत	24	4,000	2,700	1,300	32.50
18	मातोश्री अंबुताई भोसले मागासवर्गीय नेलकरंजी	24	4,000	2,456	1,544	38.60
19	विद्यार्थी वसतिगृह, दिगंची	24	4,000	2,362	1,638	40.95
20	श्री भवानी वसतिगृह, आटपाडी	24	4,000	2,362	1,638	40.95
21	शिवाजी विद्यार्थी वसतिगृह नेलकरंजी	24	4,000	2,362	1,638	40.95
22	नालंदा विद्यार्थी वसतिगृह, रंजनी	24	4,000	3,500	500	12.50

जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद, जालना

अनु. क्र.	वसतिगृहाचे नाव	मंजूर क्षमता	9 डिसेंबर 2019 च्या शासन ठरावानुसार आवश्यक क्षेत्र (चौ.फूट)	सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या प्रमाणपत्रानुसार वसतिगृहाचे क्षेत्रफळ (चौ.फूट)	किमान कमी असलेले क्षेत्र (चौ.फूट)	तुटीची टक्केवारी
	1	2	3	4	5=(रकाना 3-रकाना 4)	6=(रकाना 5/ रकाना 3)*100
1	क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले मुलींचे वसतिगृह, देहेडकरवाडी, गांधीचमन, जालना	52	6,000	5,979.87	20.13	0.34
2	महात्मा फुले मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, अयोध्यानगर, अंबड रोड, जालना	26	4,000	3,224.02	775.98	19.40
3	संथ एकनाथ मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, पांगारकरनगर, अंबड रोड, जालना	24	4,000	2,739.82	1,260.18	31.50
4	महात्मा फुले मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, सहकार बँक कॉलनी, जालना	24	4,000	2,840.64	1,159.36	28.98
5	गुलाबराव रत्नपारखे मागासवर्गीय वसतिगृह, समर्थ नगर, जालना	24	4,000	2,195.47	1,804.53	45.11
6	प्रियदर्शनी मुलींचे वसतिगृह, आझाद मैदानाजवळ, रामनगर, जालना.	24	4,000	1,130.23	2,869.77	71.74
7	राजश्री शाहू महाराज मागासवर्गीय मुलांचे वसतिगृह, रामनगर (एस.एफ.) जालना	24	4,000	9,60.01	3,039.99	76.00
8	मागास मुलांचे वसतिगृह, कृषी उत्पन्न बाजार समिती इमारत, अंबड, तालुका. अंबड जि. जालना.	24	4,000	1,444.75	2,555.25	63.88
9	श्री.गणेश विद्यार्थी वसतिगृह, वरुड बुद्रुक, तालुका. भोकरदन जि.जालना	24	4,000	3,071.44	928.56	23.21

www.cag.gov.in

https://cag.gov.in/ag/mumbai-i/en/audit-report

SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA
लोकहितार्थ सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

Report of the Comptroller and Auditor General of India on Compliance Audit for the year ended 31 March 2024

Government of Maharashtra

Report No. 3 of 2026

(Compliance Audit-Civil)

Report of the
Comptroller and Auditor General of India
on
Compliance Audit
for the year ended 31 March 2024

Government of Maharashtra

Report No. 3 of 2026

TABLE OF CONTENTS

PREFACE

PREFACE

This Report for the year ended 31 March 2024 has been prepared for submission to the Governor of Maharashtra under Article 151 of the Constitution of India.

This Report relates to audit of the Government Departments and Autonomous Bodies of the Government of Maharashtra (GoM) conducted under the provisions of the Comptroller and Auditor General's (Duties, Powers and Conditions of Service) Act, 1971 and Regulations on Audit and Accounts, 2020 issued thereunder by the Comptroller and Auditor General of India. This Report is required to be placed before the State Legislature under the Article 151 (2) of the Constitution of India.

The instances mentioned in this Report are those, which came to notice in the course of test audit for the period 2022-24.

The audit has been conducted in conformity with the Auditing Standards issued by the Comptroller and Auditor General of India.

EXECUTIVE SUMMARY

Executive Summary

About this Report

This Report of the Comptroller and Auditor General of India (C&AG) relates to matters arising from compliance audit of government departments and autonomous bodies of the Government of Maharashtra. Compliance audit refers to examination of the expenditure and revenue of the audited entities to ascertain whether the provisions of the Constitution of India, applicable laws, rules, regulations and various orders and instructions issued by the competent authorities are being complied with.

The primary purpose of this Report is to bring important results of audit to the notice of the State Legislature. The findings of audit are expected to enable the executive to take corrective actions and also to frame policies and directives that will lead to improved operational efficiency and financial management of the organisations, thus contributing to better governance.

This Report contains 16 paragraphs, including two Subject Specific Compliance Audit on (i) Implementation of scheme for education of Tribal students in Namankit Residential Schools (ii) Functioning of hostels for Backward Class Students and 14 audit paragraphs.

There are 24 departments and 15 autonomous bodies of the Government of Maharashtra headed by Additional Chief Secretary/Principal Secretaries/ Secretaries, which are audited by the Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra, Mumbai.

(Paragraph 1.1)

Explanatory Memorandum on 19 paragraphs and reviews included in the Audit Reports were outstanding for the period ranging between 13 months and 123 months. Action Taken Notes on 415 recommendations of Public Accounts Committee and Committee on Public Undertakings were pending from 16 departments.

(Paragraph 1.6.4)

Significant findings on Audit of Transactions are as follows:

Tribal Development Department

(i) Subject Specific Compliance Audit paragraph on Implementation of scheme for education of Tribal students in Namankit Residential Schools

Tribal Development Department, Government of Maharashtra introduced a scheme from the academic year 2010-11 to educate tribal students in Namankit English medium residential private schools enabling them to keep pace with the changing environment in the field of higher education.

Though the target for new admissions was 25,000, the total seats approved during the year 2018-19 to 2022-23 ranged from 2,910 to 5,675. As against the

approved seats for new admissions, the *percentage* shortfall in admission ranged from eight *per cent* during 2021-22 to 33 *per cent* during 2018-19.

The number of schools approved by the Department had decreased from 176 (2018-19) to 157 (2022-23). The number of eligible applications received for admission from students for the year 2022-23 was 4,883 as against 2,910 seats approved. Thus, despite there being demand for admission under the scheme, the decrease in the number of schools participating under the scheme, with the consequent decrease in the number of seats approved, deprives eligible students of the benefit under the scheme.

During the year 2022-23, due to policy decision taken after applications received from eligible students, 1,902 eligible applicants were denied admission in 2nd standard.

Though there were no provision/guidelines/orders/circulars in the scheme for revision in the initial grading awarded to schools by the committee, the Department revised the grades of 26 schools for the academic year 2018-19, 2019-20 and 2021-22. In four cases, the approval to revise the grading was awarded at the Deputy Secretary level. Due to revision in grading, arrears of ₹9.53 crore was paid to 16 schools.

The Department did not adhere to its own timelines, resulting in the delayed selection of schools and the consequent late admissions of students. These late admissions further resulted in a compressed teaching schedule for the students admitted belatedly.

During 2018-19 to 2022-23, 81 to 134 schools not fulfilling the eligibility criteria were selected under the scheme. Repeated approvals were given to schools not meeting the eligibility criteria in the given time period. Admitting students to schools not meeting mandatory requirements not only potentially compromises the quality of education but also results in the disbursement of funds to schools not fulfilling the mandatory criteria.

Three schools not approved by the committee were selected under the scheme by the department as a special case. Additional new admissions were allotted to 10 schools for the academic years 2018-19 and 2019-20, without the approval of the committee. Six Schools approved by the secretary level committee were excluded from Government Resolution (GR) granting approval to schools indicating weak internal control in issuing the GR and irregularity in payments without a valid sanction order.

Delay in issuing the GR in 2022-23 led to a situation where exemptions had to be granted to schools that did not fulfil the mandatory requirements exposing students to the institutions lacking the prescribed educational and infrastructural standards.

Department did not conduct required test during 2018-19 to 2022-23 for teachers of Namankit schools to ascertain their ability to read, write and speak English fluently. Guidelines of the scheme do not provide for the maintenance of separate accounts and submission of utilization of funds received by the

school under the scheme. Therefore, the department did not have any information on whether the funds disbursed to schools were used for Tribal students.

Approval was given to eight Day boarding schools under Additional Tribal Commissioner (ATC), Nagpur and one Day boarding school under ATC, Amravati for the academic year 2018-19 to 2022-23, even though the scheme guidelines did not provide for Day boarding school.

Reports of quarterly and surprise inspection of hostels conducted by Project Officers (PO) were not submitted to higher authorities. There were cases of non- distribution of materials *viz.* school uniform, PT dress, Night dress, school bags, books, stationery *etc.* to the students and lack of monitoring of material distribution in schools. Out of 28 POs, only two POs had submitted the evaluation reports of 13 schools under their jurisdiction to the Commissioner Office.

Recommendations

- *The State Government should fix realistic target for admission and ensure that all the eligible students are given admission to the schools under the scheme near to their hometown.*

- *The State Government should ensure that proper policy is prescribed for any revision in grading of Namankit schools in time bound manner duly approved by the Secretary level Committee.*

- *The State Government should ensure that the process of selection of schools is completed before the start of the academic year so as to avoid the academic loss of students.*

- *The State Government should issue instructions for preparation of separate accounts and submission of utilisation certificates in respect of funds received under the scheme.*

- *The State Government should ensure submission of reports of quarterly inspection/surprise check of schools to higher authorities for effective monitoring.*

- *The State Government should ensure proper monitoring of material distribution to the students.*

(Paragraph 2.1)

Social Justice and Special Assistance Department

(ii) Subject Specific Compliance Audit paragraph on Functioning of hostels for Backward Class Students

The Social Justice and Special Assistance Department (SJSAD) has established hostels to support students of SC and other weaker sections by providing them with accommodation and other facilities to pursue their school and college

education. Further, SJSAD introduced (January 2017), the Swadhar scheme for payment of fixed allowance for food, accommodation and maintenance/ subsistence allowance to the students of Schedule Castes and Neo-Buddhist categories for whom hostel facilities could not be provided.

The decision of the department not to pursue the construction of new Government Hostels (GH), without extending the Swadhar Scheme to all uncovered talukas and eligible categories, resulted in the continued absence of hostel facilities in 117 talukas, thereby depriving students in 8,930 institutions of access to residential educational support and diluting the objective of providing equitable educational opportunities to backward class students. Time bound detailed plan was also not prepared by SJSAD to achieve the target of 500 GHs under Sustainable Development Goals (SDG) by year 2020.

Government hostels exhibited under-utilization of funds, particularly in 2023-24, where expenditure of ₹430.50 crore fell short of disbursement of ₹487.15 crore, leaving ₹56.65 crore unutilised. The under-utilisation of funds under GHs, despite higher allocations, points to implementation and absorption constraints and indicates that budgetary support was not fully translated into commensurate expansion or strengthening of hostel infrastructure and services.

There was delay in payment of instalment under Swadhar scheme due to delay in receipt of funds and incomplete documents submitted by the students. Lack of coordination in verifying the data of the payments made under both Post-Matric Scholarship scheme and Swadhar scheme led to incorrect adjustment of maintenance allowances and resulted in short payment of ₹57.82 lakh to 1,302 students. Further, due to incorrect rates adopted for adjustment of maintenance allowance payable under post-matric scholarship scheme, there was short payment of ₹9.10 lakh to 471 students in nine[1] districts and excess payment of ₹3.87 lakh to 271 students in seven[2] districts.

Even after incurring significant expenditure of ₹4.55 crore, the intended hostel facilities for Boys and Girls at Kalyan, Thane district, remained unavailable for use due to deficiencies in planning, contract management and inter-departmental coordination between the Social Justice and Special Assistance Department and the Public Works Department. The department shifted students from existing hostels to the new hostels instead of utilising new hostels for their intended purpose of accommodating new students.

As on March 2024, 155 GHs out of 443 GHs in the State were functioning in rented buildings. Audit further noticed that 36 GHs out of these 155 GHs which had a total sanctioned capacity of 3,290 students were operating in rented hostels that could accommodate only 2,316 students due to limited capacity of rented buildings. The operation of GHs in rented buildings with lower intake

[1] Ahilyanagar, Buldhana, Dharashiv, Jalna, Latur, Nagpur, Pune, Sangli and Thane.

[2] Ahilyanagar, Buldhana, Dharashiv, Latur, Nagpur, Pune and Thane.

capacity *vis-à-vis* the sanctioned capacity ranged between five *per cent* and 50 *per cent.*

Out of total 109 GHs in six districts, posts of warden were vacant in 49 hostels (including 28 girls' hostel) and the additional charge of these hostels was given to the regular wardens of other hostels. In five girls' hostels, the charge of post of wardens was given to male warden.

There were shortfalls in basic facilities such as CCTV, Fire extinguisher, dining room, Computer, Library, inverter facilities *etc*. The Department did not ensure compliance with its own Government Resolution mandating barrier-free facilities and periodic monitoring for students with disabilities in hostels. Though the biometric attendance system was rolled out across both Government and Aided Hostels, its limited functionality, particularly in Government Hostels indicates inadequate planning for post-installation support and weak monitoring.

The Department did not ensure that aided hostels adhered to the stipulated infrastructure standards and availability of prescribed area norms. Consequently, students were compelled to reside in overcrowded and inadequate facilities, adversely affecting their health, safety and overall living conditions. Despite long-standing guidelines mandating provision of basic facilities in Aided Hostels, a large proportion of hostels lacked minimum standards of hygiene, safety and habitability. Joint physical verification of selected 21 Aided Hostels (AHs) revealed instances of uninhabitable conditions, closed hostels and under construction hostel shown as functional, absence of staff and students, non-maintenance of attendance and admission records of the students, absence of buffer stock of raw food material, absence of personal belongings of the students, *etc* in six AHs which indicated that the operation of the AHs was purportedly bogus. Payments made to these six AHs in respect of maintenance, rent and honorarium during 2019-20 to 2023-24 was ₹1.62 crore. There was considerable shortfall in inspection of GHs & AHs at the level of Commissioner, Regional Deputy Commissioners, Assistant Commissioners and District Social Welfare Officers, Zilla Parishad and in meetings of district and taluka coordination committee.

<u>Recommendations</u>

- *The State Government may conduct a comprehensive demand assessment covering not only demand under Swadhar scheme but also the demand from students of 8th to 10th standards and students belonging to OBC, SBC and other weaker sections studying post 10th standard for prioritizing construction of Government hostels.*
- *The Government may expedite development of online portal for timely disbursement of installments under Swadhar scheme and also create timeline for disposal of incomplete applications under Swadhar scheme.*

- *The Government may take up the issue of delay in construction of hostels with Public Works Department for completion of work in a time bound manner.*

- *The Department may expedite filling up of vacant warden posts and ensure adequate deployment, particularly in girls' hostels, so as to strengthen on-site supervision, safety and grievance redressal.*

- *The Government may ensure installation and proper maintenance of biometric system for proper monitoring of the students and staff of the Government and Aided hostels.*

- *The Government may give direction to aided hostels to comply with the direction to maintain minimum prescribed area in stipulated time and ensure that all prescribed facilities are available in hostels.*

(Paragraph 2.2)

Revenue and Forest Department

- The negligence of the Settlement Commissioner & Director of Land Records (SC & DLR) by not invoking the MoU clause with the User resulted in Pending Fees Receipts of ₹217.99 crore from Banks, Institutions and Agriculture Department, GoM for usage of Records of Rights (RoR) downloaded through the Web Portal/Services facility.

(Paragraph 2.3)

- Incorrect application of rates by Tahasildar, Panvel as per the Annual Statement of Rates resulted in short levy of occupancy charges amounting to ₹69.10 lakh on allotment of government land to Mumbai Metropolitan Region Development Authority for developing Mumbai Trans Harbour Link Road.

(Paragraph 2.4)

- Unfruitful expenditure of ₹2.74 crore on construction of Staff quarters at Gondia due to deficient planning and selection of an unsuitable location.

(Paragraph 2.6)

Revenue and Forest Department (Disaster Management Relief and Rehabilitation)

- Flaw in the system to disburse financial assistance to farmers affected by natural calamities resulted in excess payment of ₹2.60 crore in two test-checked districts.

(Paragraph 2.7)

Housing Department

- The incorrect computation of total Sanctioned Floor Space Index (FSI) for the Slum Rehabilitation Scheme resulted in excess sanction of Transferrable

Development Rights (TDR) to two Developers to the tune of 3,159.31 square meters valuing ₹6.29 crore and 11,157.83 square meters valuing ₹29.51 crore.

(Paragraph 2.8)

- Sanction of slum FSI to an unencumbered school plot within the slum boundary resulted in undue benefit to the developer to the tune of ₹18.49 crore.

(Paragraph 2.9)

Medical Education and Drugs Department

- Non-adherence of the Clauses of Pradhan Mantri Swasthya Suraksha Yojana Guidelines resulted in Idle investment of ₹39.08 crore on Unused Medical equipment at Shri Vasantrao Naik Government Medical College and Hospital, Yavatmal.

(Paragraph 2.10)

Co-operation, Marketing and Textiles Department

- Non-adherence to prescribed Treasury procedures for opening and operating a Personal Ledger Account and Inadequate monitoring and enforcement of financial rules enabled the continued retention of receipts amounting to ₹26.35 crore outside the Consolidated Fund/Public Account, thereby diluting legislative oversight and budgetary control resulting in irregular utilisation of funds and avoidable financial outgo.

(Paragraph 2.11)

Marathi Language Department

- Delay in construction of Sub Centre of Marathi *Bhasha Bhavan* owing to deficiencies in project planning, inadequate due diligence in site selection, non-finalisation of designs prior to tendering and weaknesses in contract management resulted in blocking of funds of ₹15.90 crore.

(Paragraph 2.12)

Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department

- The omission to incorporate provisions for essential infrastructure such as protection walls, internal roads at the estimation stage, during construction of Godowns resulted in incomplete facilities and rendered the godowns worth ₹5.98 crore unutilised.

(Paragraph 2.13)

Urban Development Department

- Delay in initiating the tender process by Mumbai Metropolitan Region Development Authority before the expiry of the existing contract, coupled with inclusion of tender conditions inconsistent with the 'First Right of

Refusal' clause, led to cancellation of tenders and delay in finalisation of a new contract, resulted in non-utilisation of car parking space and consequent loss of revenue of ₹5.93 crore.

(Paragraph 2.14)

General Administration Department

- Delay in obtaining administrative and technical approvals for pending works for construction of *Patrakar Bhavan* resulted in blockage of public funds amounting to ₹2.43 crore.

(Paragraph 2.15)

Public Health Department

- The inability of the Daga Memorial Government Women Hospital (DMGWH) administration and Public Health Department to plan and provide for post Operation and Maintenance through regular budgetary mechanisms, coupled with delayed and *adhoc* funding proposals, resulted in idling of the Effluent Treatment Plant rendering an investment of ₹1.27 crore unproductive for over six years.

(Paragraph 2.16)

CHAPTER-I

INTRODUCTION

CHAPTER I

INTRODUCTION

1.1 About this Report

This Report of the Comptroller and Auditor General of India (C&AG) relates to matters arising from compliance audit of government departments, and autonomous bodies of the Government of Maharashtra (GoM) falling under various clusters under the jurisdiction of Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra, Mumbai. The cluster wise list of departments and autonomous bodies audited by this office is shown in **Table 1.1** below. The details are given in **Appendix 1.1**.

Table 1.1: Cluster wise list of departments and autonomous bodies audited by this office

Name of the Cluster	Number of Departments	Number of Autonomous Bodies
Health & Welfare	07	04
Education, Skill Development and Employment	05	03
Rural Development	01	--
Agriculture, Food & Allied Industries	03	--
Water Resources	02	01
Urban Development	02	06
Culture & Tourism	01	--
General Administration	03	01
Total	**24**	**15**

Compliance audit refers to examination of the expenditure and revenue of the audited entities to ascertain whether the provisions of the Constitution of India, applicable laws, rules, regulations and various orders and instructions issued by the competent authorities are being complied with.

The primary purpose of this report is to bring important results of audit to the notice of the State Legislature. Auditing Standards require that the materiality level for reporting should be commensurate with the nature, volume and magnitude of transactions. The findings of audit are expected to enable the executive to take corrective actions and also to frame policies and directives that will lead to improved operational efficiency and financial management of the organisations, thus, contributing to better governance.

This chapter explains the authority for audit, organisational structure, planning and extent of audit and responsiveness of Government to audit. Chapter II contains observations emanating from compliance audit in government departments and autonomous bodies.

1.2 Audited Entity Profile

The departments in the State at the Secretariat level are headed by Additional Chief Secretaries/Principal Secretaries/Secretaries and assisted by Directors/Commissioners and subordinate officers.

A summary of the State Government's fiscal transactions during 2022-24 *vis-à-vis* the previous year is given in **Table 1.2** below:

Table 1.2: Summary of fiscal operations during 2022-24 **(₹ in crore)**

Receipts				Disbursements (₹ in crore)			
	2021-22	**2022-23**	**2023-24**		**2021-22**	**2022-23**	**2023-24**
Section-A: Revenue Account							
Own Tax Revenue	220927.13	277486.31	302343.37	General Services	121745.32	130590.81	139874.71
Non-Tax Revenue	19306.70	16776.41	20857.94	Social Services	142523.26	163329.16	189224.05
Share of Union Taxes/ Duties	54318.06	60000.97	71349.75	Economic Services	59454.77	80819.94	83363.03
Grants-in-aid from GoI	38759.68	51414.24	36045.40	Grants-in-aid and Contributions	25962.54	32874.49	31888.67
Total Section-A Revenue Receipts	**333311.57**	**405677.93**	**430596.46**	**Total Section-A Revenue Expenditure**	**349685.89**	**407614.40**	**444350.46**
Section-B: Capital Account and others							
i)Miscellaneous Capital Receipts	0	0	0	1.General Services	2681.21	3526.56	5579.89
				2.Social Services	4082.09	9134.20	15243.68
				3.Economic Services	39907.09	48982.85	51749.83
				i) Capital Outlay (1+2+3)	**46670.39**	**61643.61**	**72573.40**
ii)Recoveries of Loans and Advances	1178.88	642.62	742.20	ii)Loans and Advances disbursed	2436.03	4664.41	4974.16
iii)Public Debt Receipts[1]	90488.18*	87572.84#	125820.67@	iii)Repayment of Public Debt[2]	35934.66*	37665.79#	40649.98@
iv)Appropriation from Contingency Fund	0.00	200.00	0.00	iv)Appropriation from Contingency Fund	0.00	200.00	0.00
v)Contingency Fund	0.00	200.00	0.00	v)Contingency Fund	0.00	200.00	0.00
vi)Public Account Receipts	119376.52	143466.93	136495.89	vi)Public Account Disbursements	100533.18	121973.69	123351.19
vii)Opening Cash Balance	68597.29	77692.29	81490.71	vii)Closing Cash Balance	77692.29	81490.71	89246.74
Total Section-B Receipts (i+ii+iii+iv+v+vi+vii)	**279640.87**	**309774.68**	**344549.47**	**Total Section-B Disbursements (i+ii+iii+iv+v+vi+vii)**	**263266.55**	**307838.21**	**330795.47**
Grand Total (A+B)	**612952.44**	**715452.61**	**775145.93**	**Grand Total (A+B)**	**612952.44**	**715452.61**	**775145.93**

@ Excluding transactions under Special Drawing facility on 91 days (Receipt and Disbursement of ₹166.85 crore)
Excluding transactions under Special Drawing facility on 91 days (Receipt and Disbursement of ₹7,129.25 crore)
* Excluding transactions under Special Drawing facility on 91 days (Receipt and Disbursement of ₹98.43 crore)
Source: Finance Accounts of respective years

[1] Figures of Public Account Receipts are shown on gross basis.
[2] Figures of Public Account Disbursements are shown on gross basis.

1.3 Authority for Audit

The authority for audit by the C&AG is derived from Articles 149 and 151 of the Constitution of India and the Comptroller and Auditor General's (Duties, Powers and Conditions of Service) Act, 1971 (DPC Act). The C&AG conducts audit of expenditure and revenue of the departments and autonomous bodies of the GoM under the provisions of the DPC Act and Regulations on Audit and Accounts, 2020 issued by the C&AG.

1.4 Organisational structure of the offices of the Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra, Mumbai and the Accountant General (Audit)-II, Maharashtra, Nagpur

Under the directions of the C&AG, the offices of the Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra, Mumbai and the Accountant General (Audit)-II, Maharashtra, Nagpur conduct the audit of various Government departments & offices and autonomous bodies (audited entities) falling under them. While eight clusters fall under the jurisdiction of the Principal Accountant General (Audit) I, Maharashtra, Mumbai, the remaining eight clusters are under the jurisdiction of the Accountant General (Audit) II, Maharashtra, Nagpur as shown in **Table 1.3** below:

Table 1.3: Details of Clusters

Sr. No.	Clusters falling under the jurisdiction of Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra, Mumbai	Clusters falling under the jurisdiction of Accountant General (Audit) II, Maharashtra, Nagpur
1	Health & Welfare	Energy and Power
2	Education, Skill Development and Employment	Industry and Commerce
3	Rural Development	Transport
4	Agriculture, Food & Allied Industries	Environment, Science and Technology
5	Water Resources	Public Works
6	Urban Development	Finance
7	Culture & Tourism	IT and Communication
8	General Administration	Law and Order

1.5 Planning and conduct of audit

The audit process starts with the assessment of risk faced by audited entities based on expenditure incurred and revenue generated, criticality and complexity of activities, the levels of delegated financial powers and assessment of overall internal controls and concerns of stakeholders. Previous audit findings are also considered in this exercise. The frequency and extent of audit are decided, based on this risk assessment. During 2022-24, 12,037 party-days were used to carry out audit of 711 units. The audit plan covered those units/entities which were vulnerable to significant risks as perceived by Audit.

After completion of audit of each unit, Inspection Reports (IRs) containing audit findings are issued to the Heads of the offices inspected. The Heads of offices inspected are requested to furnish replies to the audit findings within one month of receipt of the IRs. Whenever replies are received, audit findings are either settled or further action for compliance is advised. The important audit observations arising out of these IRs are processed for inclusion in the Audit

Reports which are submitted to the Governor under Article 151 (2) of the Constitution of India.

1.6 Responsiveness of Government to Audit

1.6.1 Inspection Reports Outstanding

Periodical inspections of government departments and autonomous bodies are conducted to test-check their transactions and verify the maintenance of important accounting and other records as per prescribed rules and procedures. These inspections are followed up with IRs which are issued to the Heads of the Offices inspected, with copies to the next higher authorities. Half-yearly reports of pending IRs are sent to the secretaries of the concerned departments to facilitate monitoring of action taken on the audit observations included in the IRs.

As of June 2024, 3,623 IRs (13,847 paragraphs) were outstanding for settlement. Year-wise details of IRs and paragraphs are shown in **Appendix 1.2**. It was noticed that 2,496 IRs containing 7,048 paragraphs are outstanding for more than five years. This indicated that timely and effective steps are not being taken to settle outstanding audit issues.

1.6.2 Departmental Audit Committee

The Finance Department, GoM instructed (December 1985) all the administrative departments to constitute Audit Committee, to review outstanding IRs and paragraphs and to take prompt action for its settlement. The Audit Committees are chaired by the Joint Secretary of the administrative department with Joint Director, Accounts and Treasuries as member and Deputy Director of Accounts and Treasuries as the convener. A representative from the audit office not below the rank of Deputy Accountant General assists the Audit Committees. The Audit Committee Meetings (ACMs) are required to be held at least once in every quarter.

During 2022-24, three ACMs were conducted as indicated in **Table 1.4** below:

Table 1.4: ACMs conducted during 2022-24

Sr. No.	Name of the Administrative Department	No. of ACMs held	No. of IRs settled	No. of Paras settled
1	Revenue and Forest	1	26	480
2	Water Resources	1	42	214
3	Tribal Development	1	14	98
Total		**3**	**82**	**792**

As seen from **Table 1.4,** very few Audit Committee meetings were convened by the department, despite the pendency of large number of IR paragraphs. Further, out of 24 administrative departments under the audit jurisdiction of Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra, Mumbai, ACMs of only three administrative departments were conducted during 2022-24.

1.6.3 Response of Departments to Draft Paragraphs

16 draft paragraphs (including two theme-based audit) were forwarded demi-officially to the Additional Chief Secretaries/Principal Secretaries/ Secretaries of the concerned departments between March 2024 and December 2025 with a request to send the responses within four weeks. The

Government reply was received for two theme-based audit and four draft paragraphs, while no reply was received in respect of 10 draft paragraphs featured in the Report.

1.6.4 Follow-up on Audit Reports

According to instructions issued by the Finance Department, GoM in January 2001, administrative departments were required to furnish Explanatory Memoranda (EMs) duly verified by Audit to the Maharashtra Legislature Secretariat in respect of paragraphs included in the Audit Reports of C&AG of India, within three months of presenting the Audit Reports to the State Legislature. The administrative departments, however, did not comply fully with these instructions. The status of outstanding EMs from 2012-13 to 2021-22 is indicated in **Table 1.5** below. Department-wise details are shown in **Appendix 1.3.**

Table 1.5: Status of outstanding EMs during 2012-13 to 2021-22

Audit Report	Date of tabling the Report	Number of Paragraphs and Reviews	Number of EMs received	Balance
2012-13	14 June 2014 (GSS)	15	14	1
	24 December 2014 (ES)	6	5	1
	14 June 2014 (RS)	7	6	1
2013-14	10 April 2015 (RS)	5	4	1
2014-15	13 April 2016 (RS)	5	4	1
2016-17	20 July 2018 (RS)	4	3	1
2017-18	04 March 2020 (RS)	4	3	1
	04 March 2020 (PSUs)	9	9	0
2018-19	08 September 2020 (GSS&PSUs)	12	10	2
	08 September 2020 (ES)	7	6	1
	08 September 2020 (RS)	5	4	1
	08 September 2020 (PSUs)	1	1	0
2019-21	25 March 2022 (CAR)	11	8	3
2020-21	25 March 2022 (CAR)	1	1	0
Report No. 3 of the year 2022	25 August 2022 Performance Audit on 74th Constitutional Amendment Act in Maharashtra	1	0	1
Report No. 4 of the year 2022	30 December 2022 Performance Audit on Outcomes in Surface Irrigation	1	0	1
Report No. 1 of the year 2023	25 March 2023 Performance Audit on Delivery of Public Services by GoM	1	0	1
Report No. 4 of the year 2023	04 August 2023 Performance Audit on Implementation of Direct Benefit Transfer in Scholarship Schemes of Other Backward Bahujan Welfare Department,	1	0	1

Audit Report	Date of tabling the Report	Number of Paragraphs and Reviews	Number of EMs received	Balance
	Government of Maharashtra			
Report No. 2 of the year 2024	21 December 2024 Performance Audit on Public Health Infrastructure and Management of Health Services in Maharashtra	1	0	1
Total		**97**	**78**	**19**

GSS: - *General and Social Sector*; **ES: -** *Economic Sector*; **RS:-***Revenue Sector*;
CAR:- *Compliance Audit Report*

As seen from **Table 1.5**, out of 97 paragraphs and reviews included in Audit Reports, 19 EMs were outstanding as on December 2024.

The Public Accounts Committee (PAC) and the Committee on Public Undertakings (COPU) lay down in each case, the period within which Action Taken Notes (ATNs) on its recommendations should be sent by the Departments, with a view to ensuring accountability of the Executive in respect of all the issues dealt with in the Audit Reports.

The PAC and COPU discussed 155 paragraphs pertaining to the Audit Reports for the years from 2010-11 to 2016-17 and gave 702 recommendations of which, ATNs were pending on 415 recommendations, as indicated in **Table 1.6** below:

Table 1.6: Position of outstanding ATNs on PAC and COPU recommendations

Year of Audit Report	Audit Report	PAC/COPU Report Number	Year of PAC/COPU	Number of PAC/COPU recommendations	Number of ATNs awaited
2010-11	GSS	12	2015-16	15	9
	RS	9	2015-16	15	2
		16	2015-16	11	9
	COPU	8	2015-16,	6	1
2011-12	GSS	29	2017-18	44	27
	ES	35	2017-18	9	2
	RS	26	2015-16	19	19
		33	2017-18	13	8
	COPU	11	2015-16	10	1
2012-13	GSS	24	2015-16	18	17
	GSS	27	2017-18	48	48
	ES	38	2017-18	31	3
		64	2017-18	120	80
	RS	37	2017-18	15	2
2013-14	GSS	19	2015-16	47	31
	ES	23	2015-16	26	26

Year of Audit Report	Audit Report	PAC/COPU Report Number	Year of PAC/COPU	Number of PAC/COPU recommendations	Number of ATNs awaited
2014-15	GSS	47	2017-18	24	5
		52	2017-18	37	2
		57	2017-18	23	10
	ES	46	2017-18	14	4
	RS	54	2017-18	37	15
2015-16	GSS	40	2017-18	16	4
		41	2017-19	16	13
	RS	56	2017-18	19	10
2016-17	GSS	58	2017-18	13	13
		59	2017-18	5	3
		67	2017-18	51	51
Total				**702**	**415**

GSS: *General and Social Sector****; ES:*** *Economic Sector;* ***RS:*** *Revenue Sector;*
COPU: *Committee on Public Undertakings*

The Department-wise position of PAC and COPU recommendations on which ATNs were awaited is indicated in **Appendix 1.4**. As seen from **Appendix 1.4**, 415 ATNs were awaited from 16 departments. Maximum ATNs (172 ATNs) were pending from Water Resources Department.

CHAPTER-II

AUDIT OF TRASACTIONS

CHAPTER II

Audit of Transactions

Audit of transactions of the government departments, their field formations as well as that of the autonomous bodies brought out instances of lapses in management of resources and non-observance of the norms of regularity, propriety and economy. These have been presented in the succeeding paragraphs.

Subject Specific Compliance Audit on Tribal Development Department

2.1 Implementation of scheme for education of Tribal students in Namankit Residential Schools

2.1.1 Introduction

Tribal Development Department, Government of Maharashtra (Department) introduced (August 2009) a scheme to educate tribal students in Namankit English medium residential private schools. The scheme was introduced to impart education to tribal students in English medium, thereby enabling them to keep pace with the changing environment in the field of higher education. Under the scheme, admissions to eligible tribal students were given in first and second standards[1] only and classes were held up to 12th standard. The scheme was implemented from the academic year 2010-11 in the entire state.

For selection of schools, Department publishes advertisements in the newspapers every year, inviting proposals from the schools. Information regarding educational and infrastructural facilities is uploaded by the schools in online portal[2] developed by the Department. Scores secured by schools are generated automatically based on the information furnished by the schools which are verified in person by the Additional Tribal Commissioner (ATC)/ Project officer (PO). After verification, final scores are determined on the basis of actual educational and infrastructural facilities available in the schools and subsequently grades are allotted. Thereafter, the Commissioner submits the proposal before the secretary level committee (Committee)[3] for approval of schools fulfilling the eligibility criteria[4] After approval by the Committee,

---

1 Admission was granted for Class 1 from academic year 2010-11 to 2014-15, for Class 1 and 5 for academic years 2015-16, for Class 1 to 5 for academic year 2016-17, for Class 1 and 2 from academic years 2017-18 to 2021-22 and for class 1 from academic year 2022-23.

2 https://namankit.mahaonline.gov.in

3 The Principal Secretary of the Department is the chairman of the Committee while Principal Secretary, Finance Department and Secretary, School Education Department are the members of the Committee.

4 Important mandatory criteria for schools are (i) minimum 90 *per cent* teachers educated in English medium (ii) at least three batches of 10th standards have passed (iii) availability of physics, chemistry and biology laboratories with qualified assistant *etc.* and important mandatory criteria for hostels are (i) separate building for accommodation of boys and girls (ii) approval of Food and Drug Administration and fire department for the kitchen of hostels (iii) one washbasin for every 15 students and one bathroom/toilet for every 20 students *etc.*

Government Resolutions (GRs) are issued every year approving the inclusion of existing as well as new schools under the scheme along with the number of students allowed for admission.

The applications from the students for admission in the school are received in the Project Offices. The Project Officer finalises the admission of the students based on the eligibility criteria prescribed by the Department that mandates the student should belong to scheduled tribe and annual income of the parents of the students should not exceed ₹ one lakh.

The schools selected by the committee are paid an annual fee per tribal student at ₹50,000 to the schools with a grading of 60-69, ₹60,000 with a grading of 70-79 and ₹70,000 with a grading of 80 and above from the academic year 2016-17. The schools with a grading below 60 are ineligible under the scheme.

The data relating to selected schools, their grades, names of the students admitted to school, Aadhaar numbers of the students, *etc*. were entered in the online system to generate bills and make payments to the schools. The bills for payment to schools were generated in the online system by the concerned ATC and submitted to the Commissioner. The Commissioner submitted the bills to the Treasury and after the bills were passed, payments were made directly to schools through RTGS/NEFT. From November 2022, ATCs were authorised to submit the generated bills to Treasury and make payments directly to schools.

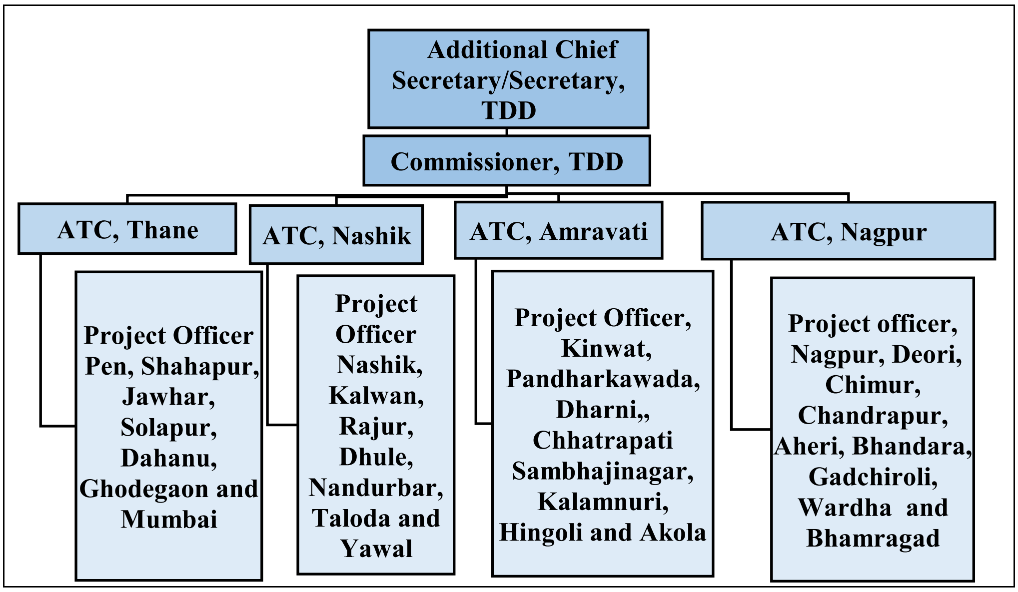
For the academic year 2023-24, 139 schools were approved and 47,315 students were enrolled under the scheme till March 2024. During the year 2018-19 to 2023-24, an expenditure of ₹ 1398.62 crore[5] was incurred under the scheme.

2.1.2 Organisational Setup

The Department is headed by the Additional Chief Secretary (ACS), Tribal Development Department(TDD) who is assisted by the Commissioner, Tribal Development. There are four ATCs at Thane, Nashik, Amravati and Nagpur functioning under the Commissioner and 30 POs functioning under the four ATCs in the State. The organisational setup of the Department for implementation of the scheme is given in **Chart 2.1**.

5 Year wise expenditure incurred: 2018-19: ₹297.34 crore, 2019-20: ₹241.41crore, 2020-21: ₹85.32 crore, 2021-22: ₹149.99 crore, 2022-23: ₹324.58 crore and 2023-24: ₹299.98 crore.

Chart 2.1: Organisational Setup of the Department

Source: Performance Budget for the year 2022-23 of the department.

2.1.3 Audit framework

Audit was conducted between April 2023 and August 2023 covering the period 2018-19 to 2022-23 to assess whether: (i) the adequate mechanism and instructions were in place to ensure proper implementation of the scheme and (ii) compliance to criteria for selection of schools was ensured and adequate monitoring was done by the Department.

For this purpose, records in the office of Additional Chief Secretary/Principal Secretary, Commissioner, Tribal Development Department (TDD), Government of Maharashtra (GoM), all the four ATCs and eight[6] Project Office (two Project Offices under each ATC were selected using simple stratified random sampling method). Besides, beneficiary survey of 503 students was also conducted in 40 schools.

An entry conference was held in April 2023 with the Additional Chief Secretary, TDD. The audit findings were discussed with the Secretary, TDD in an exit conference held in March 2025 and the response of the Department has been incorporated appropriately in the report.

The draft report was forwarded to Secretary, TDD in January 2025 and reply received (May 2025) has been incorporated in the report.

[6] Pen and Ghodegaon (ATC, Thane); Nashik and Rajur (ATC Nashik); Kinwat and Akola (ATC Amravati) and Chandrapur and Nagpur (ATC Nagpur).

Audit findings

2.1.4 Planning

2.1.4.1 Shortfall in actual admission against the approved admission

Earlier to 2015-16 annual target for new admission was 2,500 which was enhanced (April 2015) to 25,000 by the Department. Target was fixed without analysing the previous data available with the Department and also it was not supported by any survey data.

The year-wise admissions against the target under the scheme during 2018-19 to 2022-23 are shown in **Table 2.1** below:

Table 2.1: Year-wise details of target, number of schools approved, admissions and shortfall in admission vis-à-vis target fixed

Year	Target	Number of schools approved by Department	New Admission approved by Department	Actual admissions	*Percentage* shortfall in admission *vis-à-vis* new admission approved
2018-19	25,000	176	4,167	2,773	33
2019-20	25,000	173	5,675	4,466	21
2020-21	25,000	The scheme was stayed during 2020-21 vide GR dated 22 May 2020 due to Covid pandemic. No new admissions were given. Only education of existing students was continued.			
2021-22	25,000	163	2,975	2,731	8
2022-23	25,000	157	2,910	2,050	30

Source: Information furnished by the Commissioner TDD.

Table 2.1 shows that though the target for new admissions was 25,000, the total seats approved during the year 2018-19 to 2022-23 ranged from 2,910 to 5,675. Audit observed that between 2010-11 and 2014-15, annual admissions averaged 1,883, with the highest being 2,318 in 2014-15. Therefore, increasing the target from 2,500 to 25,000 was unrealistic and not supported by historical data or any basic survey in this regard.

The Government in its reply (May 2025) attributed the shortfall in achievement of the target to less number of applications received.

The reply of the Government only confirms the contention of Audit that the targets fixed were unrealistic.

As against the approved seats for new admissions, the *percentage* shortfall in admission ranged from eight *per cent* during 2021-22 to 33 *per cent* during 2018-19 as shown in **Table 2.1**. Audit noticed that one of the reasons for the shortfall in admission *vis-à-vis* the seats approved was due to allotment of schools (allotment is done first to the nearest school and in case of non-availability of seats, students are allotted admission to the next nearest school) far away from their home. Further, the possibility that eligible students opted for admission in other schools due to delays in school selection under the scheme, as discussed in **Paragraph 2.1.5.1**, cannot be ruled out.

Though, the Department publishes advertisements inviting applications from interested schools to participate under the scheme, the number of schools approved by the Department had decreased from 176 (2018-19) to 157

(2022-23). The compiled data on the number of applications received from students under the scheme was not available with the Department, except for the year 2022-23. The number of eligible applications received for admission from students for the year 2022-23 was 4,883[7] as against 2,910 seats approved. Thus, despite there being demand for admission under the scheme, the decrease in the number of schools participating under the scheme, with the consequent decrease in the number of seats approved, deprived eligible students of the benefit under the scheme.

The Department, therefore, needs to review the reasons for the limited participation of schools to effectively increase the coverage of eligible students.

2.1.4.2 Eligible students deprived of admissions during 2022-23

As per the Government Resolution issued (May 2017) by the Department, new admission under the scheme was required to be provided in the first and second standards. Accordingly, as per the policy, admissions under the scheme were being done up to the academic year 2021-22.

For the academic year 2022-23, the Department initially called for applications from eligible applicants for the 1st and 2nd standards in February 2022. Subsequently, in the Committee meeting held in July 2022, it was decided that no admission should be given in the 2nd Standard under the scheme and therefore, 1,902 eligible applicants were denied admission during the year 2022-23 as shown in **Table 2.2** below:

Table 2.2: Eligible students denied admission in 2nd Standard in the year 2022-23

ATC	Number of eligible applications	Number of approved seats for admission	Number of students given admission	Number of students denied admission *(Percentage)*
1	**2**	**3**	**4**	**5 (2-4)**
Nashik	896	0	0	896(100)
Thane	481	0	0	481(100)
Nagpur	401	0	0	401(100)
Amravati	243	0	119	124(51)
Total	**2,021**	**0**	**119**	**1,902 (94)**

Source: Information furnished by the Department.

The decision of the Committee not to grant admission to students in the 2nd standard was against the policy decision of the Government as stipulated in GR issued in May 2017.

Government in its reply, stated (May 2025) that the Committee decided not to grant admission in the 2nd standard as formal education begins from 1st standard.

The reply is not acceptable as the decision of the Committee not to grant admission to students in 2nd standard violated the policy decision of the Government.

Further, as per the conditions mentioned in GR issued (August 2009) by the Department, preference in admission is to be given to the children of primitive tribes, widows, divorced, destitute, deserted and Below Poverty Line (BPL)

[7] ATC Amravati ; 567, ATC Nagpur ; 553, ATC Nashik ; 3,204 and ATC Thane ; 559.

persons. Audit noticed that during the year 2022-23, selection of students in the Project Office, Pen was done without giving requisite preference to selected categories, which resulted in six eligible students of BPL category being deprived of the benefits of the scheme.

Government in its reply stated (May 2025) that preference is given in admission by PO as per the directions specified in the GR issued in August 2009.

The reply is not acceptable as the cases noticed by Audit indicated that the preference criteria specified in the GR were not being strictly adhered to.

2.1.4.3 Absence of guidelines for revision in the grading of schools

The Department introduced[8] (June 2016) a grading system for schools to evaluate schools based on their educational and infrastructural facilities. Every year, interested schools submit required information in a prescribed format through an online system. This information is verified by the ATC/PO, through inspection of schools and grades are awarded based on the scores secured by the schools in the grading system.

Audit noticed that there was no provision in the scheme for revision in the initial grading awarded to schools by the committee. Also, no guidelines, orders or circulars were issued by the Department in this regard. Further, the Secretary, TDD, in the meeting held in March 2021, decided not to consider any proposal for revision in the grading of the schools, as the revised procedure for selection of schools issued (May 2018) by the Department did not provide for it.

It was noticed that, contrary to its own decision, the Department revised the grading of 28 schools as discussed below:

i. Based on re-inspection of schools conducted in response to representations received from the schools, the Department revised the grades of 26 schools for the academic year 2018-19, 2019-20 and 2021-22 during November 2018 and March 2022 as detailed in **Appendix 2.1**. The *percentage* increase in the scores ranged from four to 73 *per cent* in these schools. Further, the approval of revision in the grading of these schools was granted at the Department level without obtaining approval of the committee. Out of these 26 schools, the Principal Secretary approved the revision in grades of 18 schools, the Deputy Secretary approved the revision in grades of four[9], schools, while records did not contain details of approval for the remaining four schools[10]. Following the revision in grading, the Department paid arrears of ₹1.77 crore to four schools whose grades were revised by the

8 Till the academic year, 2014-15, the schools selected under the scheme were paid ₹ 50,000/- per student per year. For the year 2015-16 rate of fees ranged from ₹ 40,000 to 50,000 depending on the area *i.e.* Municipal Corporation, District Headquarters, hill areas *etc.*

9 (i) SND English Medium Public School (SSC), Nashik, (ii) SND English Medium Public School (CBSE), Nashik, (iii) Eklavya International Public School, Nanded, and (iv) Godavari International School and Junior College, Nanded.

10 (i) Rajshree Public School, Nanded (ii) Wellington International School, Nanded, and (iii) Karnala Sports Academy Barns High school and Junior College, Raigad and (iv) Brahma ValleyPublic School and Junior College, Nashik.

Deputy Secretary and ₹7.76 crore to 12[11] of the 18 schools whose grades were revised by the Principal Secretary.

In the absence of prescribed guidelines and established procedure, the revision in the grading of schools and the payments made at revised rates was improper and without any authority, thereby increasing the risk of inconsistent decision-making and non-uniform financial practices. The Department should prescribe clear guidelines and procedures for revision of school grading and ensure that any such revision is approved by the Committee which approved the original grading.

ii. For the year 2017-18, two schools, *viz*. Progressive Convent School, Civil Lines, Gondia and Progressive International School, Gondia, made representations (February 2018) before ATC Nagpur regarding incorrect grading awarded to them. The ATC forwarded the representations to the Department (February 2018). The Department revised the grading (November 2018) of the schools from 69.5 to 70.5 in respect of Progressive Convent School and from 68 to 70 in respect of Progressive International School, only on the basis of representation submitted by the schools without carrying out re-inspection and re-evaluation at the level of PO/ATC. Due to increase in grading, the fees payable to schools per student increased from ₹50,000 to ₹60,000. The schools submitted their representation at the end of the academic year and the Department revised the grading eight months after receiving these representations only on the basis of representations without conducting any re-inspection. The revision in grading without conducting re-inspection and without approval of the Committee was not proper.

The absence of defined guidelines or procedures specifying the officials authorised to approve grade revisions, the timeline for such revisions *etc.* undermines the credibility of the grading system and exposes it to the risk of arbitrary grade changes with consequent excess payments.

The Government accepted (May 2025) that there was no provision in GR for revision in grading of the schools.

However, the Government's reply did not indicate any action being taken to formulate clear guidelines or procedures for revisions, which is necessary to strengthen the credibility of the school grading system.

---

[11] (i) Bhavana Public School, Washim (2018-19) (ii) Little Wonders English School, Chhatrapati Sambhajinagar (iii) Wellington International School, Nanded (iv) L.K.R.R. Prince English School , Parbhani (v) Saraswati International School, Hingoli (vi) Indira International Public School, Nanded (2018-19) (vii) Matoshree Kamlabai Thamke English School, Nanded (viii) Reddys Convent, Yavatmal (ix) Yashwantrao Chavan English Medium School, Mangrulpir (x) Central Public Schoool, Buldhana (xi) Bhavna Public School, Risod, Washim (2019-20) and (xii) Indira International Public School, Nanded (2019-20).

2.1.5 Implementation of the scheme

2.1.5.1 Delay in the selection of schools

The Department had prescribed timeline for inviting applications from the schools interested to join the scheme, inspection of schools, holding meetings of the Secretary level Committee for approval to schools *etc.* for each academic year.

The details of the meetings held and GR issued for the year 2018-19, 2019-20, 2021-22 and 2022-23 are given in **Table 2.3** below:

Table 2.3: Details of meeting held and GR issued for selection of schools

Academic year	Target date for holding meeting of the Committee for selection of schools	Actual date of holding meeting of the Committee for selection of schools	Delay[12] in holding meeting (in days)	Date of issue of GR authorising the selection of schools under the scheme	Delay in issue of GR from the commencement of the academic year *i.e.* 15 June (in days)
2018-19	21 April 2018 (Third week of April 2018)	19/06/2018 & 27/07/2018	59	20/08/2018	66
2019-20	20 January2019	15/03/2019 & 03/05/2019	54	30/07/2019	45
2021-22[13]	30 April 2021	14/7/2021	75	03/12/2021	171
2022-23	30 April 2022	27/7/2022 07/09/2022	88	16/09/2022	93

Source: Compiled from information furnished by the Department.

As seen from **Table 2.3**, there were delays in conducting the meeting of the committee, ranging from 54 to 88 days and delay in subsequent issue of GR, ranging from 45 to 171days.

Thus, the Department did not adhere to its own timelines, resulting in the delayed selection of schools and the consequent late admissions of students. These late admissions further resulted in a compressed teaching schedule for the students admitted belatedly.

The Government stated (May 2025) that a GR has been issued in December 2022, wherein timeline has been laid for the selection of schools and admission of students and it would be ensured that there is no delay in issue of Government Resolution for selection of schools.

Audit acknowledges the Government's assurance, however, issuance of the GR in December 2022, prescribing timelines for school selection and student admissions, is a positive step, an appropriate control mechanism must be instituted to ensure adherence to these timelines.

2.1.5.2 Selection of schools not fulfilling the mandatory criteria

GR issued (May 2018) by the Department provided that a school has to secure a minimum 60 marks to be eligible under the scheme. Further, 22 mandatory

[12] Calculated from the target date of holding meeting to the first meeting of the Committee.
[13] Due to second wave of Covid pandemic, the verification of schools and issue of Government Resolution was delayed.

criteria for schools prescribed in Proforma A-1, as detailed in **Appendix 2.2** and 15 mandatory criteria for hostels prescribed in Proforma A-2, as detailed in **Appendix 2.3**, were also introduced. The GR further provides that in case any of these mandatory criteria are not fulfilled, the concerned school would not be eligible and would not be considered for grading.

Audit observed that many schools not fulfilling the mandatory eligibility criteria were approved under the scheme, as shown in the **Table 2.4** below:

Table 2.4: Number of schools approved under the scheme not fulfilling the mandatory criteria

Year	Number of schools approved	Number of schools whose records were produced to audit	Number of schools not fulfilling one or more mandatory criteria	Number of schools with grading below 60	Number of schools with grading below 60 and not fulfilling one or more mandatory criteria
2018-19	176	173	134	76	71
2019-20	173	167	113	43	37
2021-22	163	149	81	1	1
2022-23	157	151	88	1	1

Source: Information collected from the department

As seen from the **Table 2.4**, the number of schools not fulfilling one or more mandatory criteria ranging from 81 to 134 were selected under the scheme. Similarly, schools having grading less than 60 have also been selected.

Audit further observed that:

- For the academic year 2018-19, 95 out of 134 schools which did not fulfil the mandatory eligibility were approved, subject to the condition that they should fulfil all eligibility criteria within the period of one year. 68 (71 *per cent*) out of these 95 schools did not fulfil the required mandatory conditions within the given time period and Department also did not ensure the fulfilment of required mandatory conditions by the schools. However, these schools were given approval for the next academic year 2019-20.
- Similarly, approval was given to seven ineligible schools under ATC, Nagpur for the year 2018-19 on the condition that the schools would fulfil the mandatory criteria within a period of one to three months. The decision regarding the continuation of these schools under the scheme was to be taken after ascertaining the fulfilment of mandatory criteria by the school within the given time frame. However, the required action to ascertain the eligibility of the schools was not taken by the Department.
- In case of 128 approved schools covering the periods 2018-19 to 2019-20 and 2021-22 to 2022-23, the prescribed proforma A-1 and A-2[14] were not attested by the concerned departmental authority. These proformas were crucial as they certify the fulfilment of mandatory criteria for schools and hostels respectively. In the absence of proper attestation of proforma by the departmental authority, the authenticity of the schools' compliance with

[14] Proforma A1 and A2 contain the prescribed mandatory criteria for schools and hostels respectively.

mandatory eligibility criteria could not be established, besides increasing the risk of misreporting.

The repeated approval given to schools not meeting eligibility criteria in the given time period resulted in such ineligible schools remaining functional under the scheme.

Admitting students to schools that did not meet the mandatory requirements not only potentially compromises the quality of education but also resulted in the disbursement of funds to schools not fulfilling the mandatory criteria.

The Government stated (May 2025) that action would be taken for inspection of all the schools and if any school is not found to fulfil the mandatory criteria, the approval granted to the school would be cancelled.

Audit further noticed that some important mandatory criteria for schools and hostels were not fulfilled in many approved schools, as detailed in the **Table 2.5** below:

Table 2.5: Year-wise number of schools not fulfilling important mandatory criteria

Sr. No.	Type	Mandatory criteria required for approval	Number of schools (*Percentage*)			
			2018-19	**2019-20**	**2021-22**	**2022-23**
1	School	Schools not having 90 *per cent* teachers educated in English medium.	88 (50)	71(41)	67(41)	63(40)
2		Schools in which at least three batches of 10th have not passed	50(28)	50(29)	18(11)	14(9)
3		Schools where laboratory of Physics, Chemistry and Biology with lab assistant are not available	39(22)	24(14)	2(1)	8(5)
4		Schools where at least 20 computers (with internet and other modern facilities) and five printers are not available	30(17)	19(11)	3(2)	7(4)
5		Schools where one bathroom and toilet for every 20 students on each floor are not available	31(18)	37(21)	17(10)	22(14)
6	Hostel	Schools where separate buildings for accommodation of boys and girls are not available. In case accommodation is in the same building, no pucca partition and separate entrance for boys and girls are available.	17(10)	15(9)	10(6)	4(3)
7		Kitchen in the hostel mess not approved by the Food and Drug Administration and Fire Department	39(22)	13(8)	22(13)	7(4)
8		One wash basin for every 15 students is not available in the hostel mess	36(20)	22(13)	8(5)	7(4)
9		One bathroom and toilet for every 20 students on each floor not available	20(11)	17(10)	6(4)	7(4)
10		Sick room and full time / half time trained doctor or nurse not available	17(10)	19(11)	8(5)	4(3)

Source: Compiled from information furnished by the Department

Placed below is a risk-based grouping of issues as seen from **Table 2.5**.

- High-risk issues (systemic / persistent)
  - Inadequate proportion of teachers educated in English medium
  - Around 40% non-compliance even in 2022-23.
  - Structural HR constraint with direct implications for quality of instruction.
  - Inadequate sanitation facilities in schools (toilets/bathrooms per student norm)
  - Health, safety, and dignity concerns for students.
  - Persistent non-compliance with signs of reversal in 2022-23.
- Medium-risk issues (improving but unstable)
  - Hostel kitchen approvals (FDA/Fire Department)
  - Improvement over time but fluctuations across years, indicating weak sustainability.
  - Availability of wash basins, bathrooms, and medical facilities in hostels
  - Reduced non-compliance, but continued dependence on periodic inspections rather than routine oversight.
- Low-risk issues (substantially addressed)
  - Availability of science laboratories and lab assistants
  - Availability of computers, internet, and printers
  - Segregation of boys' and girls' hostel accommodation

Across almost all mandatory criteria, there is a clear downward trend in non-compliance between 2018-19 and 2022-23, indicating:

- corrective actions were initiated, and
- regulatory pressure or monitoring likely had some effect.

However, improvement is not linear or uniform, and in several basic infrastructure and safety parameters, non-compliance persists at material levels even in 2022-23.

The Government stated (May 2025) that henceforth only those schools fulfilling the mandatory criteria would be included under the scheme.

The reply of the Government, however, did not specify the control mechanism to ensure that only schools fulfilling the mandatory criteria are included in the scheme and action taken to fix responsibility for the earlier inclusion of ineligible schools under the scheme.

2.1.5.3 Approval to schools without the approval of the Committee

The meetings of the committee were held in March 2019 and May 2019 for the selection of schools and approval of new admissions for the academic year

2019-20. GRs approving a total of 167[15] schools to the four ATCs for the year 2019-20 were issued in July 2019.

Audit noticed that the Department approved (September 2019) inclusion of three more schools under the scheme for the academic year 2019-20 as a special case without the approval of the committee. The details of the cases are given below:

- Lokmangal English Medium School, Solapur, was not selected by the committee due to non-fulfilment of the mandatory criteria of completion of three batches of 10th standard. However, the Department approved the school as per the recommendation of ATC, Thane, as a special case.
- The proposal of Greenland English Medium school, Gadchiroli, was rejected by the Committee due to non-fulfilment of 13 out of 22 mandatory criteria for schools and nine out of 15 mandatory criteria for hostel and grading less than 60. As per the orders of Hon'ble Minister, Tribal Development Department, the school was re-inspected by ATC Nagpur. The ATC Nagpur after re-inspection of the school, recommended (August 2019) cancellation of the recognition of the school due to lack of required mandatory facilities. Though the committee had cancelled the approval of the school and after re-inspection also the school was found lacking required mandatory facilities, the school was approved as a special case by the department.
- MDA Royal International School submitted an offline application in January 2019, contrary to the condition of online submission under the scheme. Thereafter, the ATC, Amravati was instructed to inspect the school. The inspection revealed that the school was not meeting the required mandatory criteria. However, the school was selected as a special case and admission of 500 new students was allocated.

Audit noticed that these three schools which were not approved by the committee were paid ₹2.82 crore for the academic year 2019-20. Approval to these three schools without adhering to the prescribed process compromised transparency and exposed the selection process to the risk of favouritism and misallocation of public funds.

The Government stated (May 2025) that the approval to schools was given as per the orders of the Hon'ble Minister.

The reply is not acceptable as the Secretary-level committee is empowered to grant approval to schools. Recognition to schools which were already rejected/not considered by the committee, was in contravention of guidelines of the scheme. Further, inclusion of non-approved schools reflects a deviation from rule-based administration and leave the system vulnerable to favouritism.

2.1.5.4 New admissions for students without the approval of the Committee

Audit noticed that the Department approved allotment of additional new admissions for students to 10 schools for the academic years 2018-19 and 2019-20, without the approval of the committee as detailed below:

[15] ATC, Amravati (44), ATC, Nagpur (44), ATC, Nashik (49) and ATC, Thane (30).

- For the academic year 2018-19, in one[16] school, the committee approved 75 new admissions, but the GR issued by the Department approved 100 new admissions, exceeding the initial approval by 25. Similarly, in three[17] schools, the committee did not approve any new admissions. However, the GR issued by the Department approved 100 new admissions for two schools and 150 new admissions for one school.
- For the academic year 2019-20, in three schools[18], a total of 200 seats for new admissions were approved by the committee. However, 100 additional seats were approved to these three schools as special case. In three other schools[19] no new admissions were approved by the committee. However, 250 new admissions were approved to these three schools as special case.

By approving additional new admissions without reference to the Committee's recommendations, the Department weakened the institutional approval mechanism and introduced scope for arbitrary expansion of intake capacity.

The Government stated (May 2025) that the admission of new students was given as per orders of the Hon'ble Minister.

The reply is not acceptable as the additional seats approved in four schools without adhering to the prescribed process compromised transparency and exposed the selection process to the risk of favouritism and misallocation of public funds.

2.1.5.5 Schools approved by secretary level committee excluded from GR granting approval to schools

GR issued (August 2009) by the Department provided that the selection of schools would be done through a secretary level committee which is the sole authority for selecting schools and determining the fees payable to them.

Audit observed that the Secretary-level committee met in June and July 2018 to select schools for 2018-19. Although the committee approved 53 schools under ATC Nashik, the subsequent GR issued in August 2018 only covered 47 schools. Thus, six[20] approved schools were omitted from the GR. Audit noticed that these six schools received payments totalling ₹ 16.19 crore for 2018-19.

The names of schools approved by the Committee but omitted in the GR indicated weak internal control in issuing the GR and irregularity in payments without a valid sanction order.

---

16 R.P. Godge Patil English Medium School, Sinnar.

17 (i) Om Gurudev English Medium School, Ahilyanagar (ii) Parikrama Public School, Ahilyanagar (iii) Atma Malik English Medium Gurukul, Nashik.

18 (i) S.N.D. English Medium School (C.B.S.E.), Nashik (ii) Pravara Public School, Ahilyanagar (iii) Pravara Girls English Medium School, Ahilyanagar.

19 (i) Markandey Public School, Yavatmal (ii) Bhavna Public School, Washim (iii) S.N.D. English Medium School (S.S.C.), Nashik.

20 (i) Hasti Public School, Dondaicha, Dhule (ii) Dr. D S Aher Public School, Vithewadi, Nashik (iii) Brahma Valley Public School and Junior College, Ajneri, Nashik (iv) Shatabdi English Medium School, Agaskhind, Nashik (v) Biyani Public School, Bhusawal, Jalgaon (vi) Jain International School, Palaskheda, Jalgaon.

The Government in its reply stated (May 2025) that although the Secretary-level committee approved 53 schools on 27.07.2018, the relevant GR issued in this regard included 47 schools only. Grants were sanctioned to these six schools on the basis of approval by the committee.

The reply is not acceptable as approval of schools under the scheme is valid only when formalised through a GR. In the absence of a GR covering these six schools, the release of grants lacked proper sanction. Since these schools were not included in the issued GR, their approval and the corresponding expenditure were irregular.

2.1.5.6 Continuation of cancelled schools under the scheme

The GRs for the selection of schools for the academic year 2022-23 were issued in September 2022 and recognition of 13 schools in four ATCs[21] was cancelled due to non-fulfilment of mandatory conditions, lack of required facilities and less grading score of the schools.

The concerned ATCs were required to submit the proposal to the Department within seven days through the Commissioner, TDD, for adjusting students from 13 cancelled schools into other Government English Medium schools and schools under the scheme. However, no action was taken by the Department in this regard. The Department subsequently granted (November 2022) one-year exemption to the cancelled schools citing concerns about potential academic losses for students who would be transferred mid-year.

Thus, the delay in issuing GR led to students being compelled to study in schools lacking the required educational and infrastructural facilities.

The Government accepted (May 2025) that the one year exemption was granted to the schools considering the academic loss to students due to their adjustments in other schools in the middle of the academic year.

The reply is not acceptable as the Department's delay in issuing the GR was an avoidable lapse, led to a situation where exemptions had to be granted to schools that did not fulfil the mandatory requirements. This also exposed students to the institutions lacking the prescribed educational and infrastructural standards.

2.1.5.7 Not conducting test of English language for teachers

The Department issued an order (June 2018) that the teachers of schools must be able to read, write and fluently speak English language. A test of teachers in this regard was required to be taken by the Department and the said test was binding on the schools.

Audit noticed that the Department did not conduct any such test for teachers of any school from 2018-19 to 2022-23. Thus, by not conducting the requisite test as prescribed in the order, the Department had not ascertained if the competent teachers with proficiency in English language were employed in the schools.

The Government in its reply accepted the audit observation and stated (May 2025) that the instruction has been issued to conduct the requisite test of English language for teachers of schools.

[21] Amravati, Nagpur, Nashik and Thane.

Though the Government has stated that instructions have now been issued to conduct the required English language test for teachers, it has not provided any time-bound plan for its implementation. The fact remained that the non-conduct of the said test over the years has left the Department without assurance that teachers possess the necessary English proficiency. Consequently, there is no certainty that schools are delivering the services for which they receive funding, thereby defeating the objective of imparting education in the English medium.

2.1.6 Financial Management

2.1.6.1 Absence of instructions regarding maintenance of separate accounts for the scheme by the schools

GRs issued (June 2016 and May 2018) by the TDD, GoM stipulate that the schools selected under the scheme are paid an annual fee per student based on the grading of the school on the online system. The lump sum amount is paid to schools for covering the expenses such as tuition fee, books and stationery, mess charges, school dress, hostel expenses and other materials distributed to students *etc.*

Audit observed that the guidelines of the scheme do not provide for the maintenance of separate accounts by the school in respect of funds received under the scheme. The Department also did not have any information on whether the funds disbursed to schools were used for Tribal students.

The observation regarding non-maintenance of separate accounts by the schools was also included in the C&AG's report for the year 2014-15. In response to the audit observation, the Department had agreed to issue instructions to the schools for maintenance of separate accounts. During the discussion in meeting of Public Accounts Committee, the Department stated that separate accounts are being maintained in these schools. However, no orders/GRs regarding the maintenance of separate accounts were found on record of the Department.

The Government stated (February 2024) that instructions regarding maintenance of separate accounts for funds received under the scheme by the school would be issued.

Though the Department had earlier agreed to issue instructions for the maintenance of separate accounts and subsequently submitted before the Public Accounts Committee that such accounts were being maintained, no orders or GRs were available on record to substantiate. The Government's reply that instructions would be issued indicated continued inaction.

2.1.6.2 Absence of instructions regarding submission of utilisation certificates in respect of funds received under the scheme by the schools

GRs issued (June 2016 & May 2018) by the Department stipulated that the schools selected under the scheme are to be paid annual fee per student based on the gradation of the school for meeting the expenses such as tuition fee, books and stationery, mess charges, school dress, hostel expenses and other materials distributed to students *etc.*

Appendix 22 under Rule 149 of the Bombay Financial Rules,1959, prescribed that grant-in aid paid to educational institutes, local bodies, cooperative societies and scholarships to students must be utilised within the prescribed period for the intended purpose only. The utilisation certificate in respect of grant-in-aid should be submitted in the prescribed format by these authorities within one year from the date of passing of the bill. Finance Department, Government of Maharashtra vide GR dated 12 January 2023, clarified that funds disbursed as a conditional grant under the detailed head 31- Grant-in-aid (Non-Salary) under the Major Head 2225-Welfare of Scheduled caste, Scheduled Tribes and other backward class require compulsory submission of utilisation certificate.

Audit noticed that though grant-in-aid of ₹ 1,398.62 crore[22] was disbursed under the scheme during 2018-19 to 2023-24, no instructions/orders/guidelines were issued for submission of utilisation certificate by the schools.

The absence of any instructions/orders/guidelines requiring schools to submit utilisation certificates, poses a high risk of misuse, diversion, or misallocation of funds. Without mandated reporting and verification of expenditure, the Department lacks assurance that the grant-in-aid disbursed was utilised for the intended purposes, undermining financial accountability and internal controls.

The Government stated (May 2025) that instructions would be issued for submission of utilisation certificate by the schools in respect of funds received by them during the previous years and also ensured that further grants would not be released to schools if required utilisation certificate is not submitted.

Audit acknowledges the Government’s assurance, however, it is imperative that a formal framework is instituted for the submission, verification, and monitoring of utilisation certificates for both past and future academic years.

2.1.6.3 Payment to Day boarding schools at par with residential schools

As per the scheme, admission to students was allowed only in the schools with a residential facility. The students were provided items such as soap, toothbrush, uniforms, towels, shoes, school bags, school books and food and breakfast twice a day. The annual fee per student was fixed considering the grading of schools. From the academic year 2016-17, the fee payable was ₹50,000, ₹60,000 and ₹70,000 for schools having grades between 60 to 69, 70 to 79, and above 80, respectively.

Day boarding schools[23] are not eligible under the scheme as the scheme applies only to schools with residential facility. However, the Department directed (May 2019) the Commissioner to submit a proposal for the fees payable to Day boarding schools, which was not finalised (February 2024).

[22] Year wise expenditure incurred: 2018-19: ₹297.34 crore, 2019-20: ₹241.41 crore, 2020-21: ₹85.32 crore, 2021-22: ₹ 149.99 crore, 2022-23: ₹324.58 crore and 2023-24: ₹299.98 crore.

[23] In Day boarding school, students attend the schools during day hours only.

Audit noticed that approval was given to eight Day boarding schools[24] under ATC, Nagpur, and a Day boarding school[25] under ATC, Amravati, for the academic year 2018-19 to 2022-23, during August 2018 and September 2022 and payment of ₹ 24.99 crore was released to these schools at par with regular residential schools. As the scheme guidelines did not provide for Day boarding schools, the release of ₹ 24.99 crore to Day boarding schools was irregular[26].

Releasing ₹24.99 crore to nine Day boarding schools resulted in overpayments, as Day Boarding schools do not incur the same operational costs. This not only created a financial burden on the scheme but also led to inequity, disadvantaging compliant residential schools that provided residential facilities. Further, by extending benefits to a category of schools not covered under the scheme, the Department effectively altered the scope of the scheme without formal modification, undermining transparency, accountability, and the integrity of the scheme's implementation.

The Government accepted (February 2024) that the directives regarding recognition of Day boarding schools under the scheme were not issued but approval to the Day boarding schools was granted. The Government further stated (May 2025) that no Day boarding schools were given approval under the scheme in 2023-24.

The reply is not acceptable as the approval and payment to nine Day Boarding schools contravened scheme guidelines, leading to overpayments and inequity and the absence of formal directives did not justify granting approval and payment to Day boarding schools not covered under the scheme.

2.1.7 Monitoring and Evaluation

2.1.7.1 Non-submission of reports of quarterly inspection and surprise checks

GR issued (August 2017) by the Department provides that every project officer should visit each Namankit school under his jurisdiction every quarter to ascertain the availability of educational facilities and attendance of the students. After the verification, a report in this regard is required to be submitted to the Commissioner through the concerned ATC by the project officer. Further, GR authorising selection of schools for the years 2019-20, 2021-22 and 2022-23 stipulates that the concerned PO would conduct two surprise visits to the school in each of the first and second academic session and submit a report on the maintenance of a cordial environment in the school, treatment given to the students, availability of required facilities, availability of medical treatment, quality of education, nutrition *etc.* to the Department through their respective ATCs.

---

24 (i) G.S.Raisoni Vidyaniketan, Sukli, Nagpur (ii) G.H.Raisoni Vidyaniketan, Ambazari, Nagpur (iii) Podar International School, Bhandara, (iv) Podar International School, Gondia (v) Podar International School, Nagpur (vi) The Royal Gondwana Public School, Nagpur (vii) Adarsh Sanskar Vidyalaya, Nagpur (Day boarding for 2022-23 only) (viii) Adarsh Sanskar Vidyalaya, Nagpur (Day boarding for 2022-23 only).

25 Jivan Vikas Convent, Dongao, Buldhana.

26 Component-wise break-up of fees was not available to calculate the excess payment.

During 2018-19 to 2022-23, the Commissioner's office and four ATC offices did not receive any inspection reports from Project Officers. Similarly, no surprise check reports were submitted to the ATC offices by the concerned POs. In the absence of these quarterly inspections and surprise check reports, monitoring by the Commissioner's office and ATCs remained ineffective. As such the Commissioner's office could not ensure that POs conducted regular inspections to verify the availability of required facilities, quality of education and student attendance.

The Government accepted (May 2025) that reports on inspections / surprise checks conducted at the level by POs, were not submitted to higher authorities and further stated that the department has developed an e-inspection app for inspecting Namankit schools. However, the use of the app has not been commenced by the Department.

Government's acceptance that reports were not submitted reflected a systemic lapse, rendering monitoring ineffective. Government reply that a e-inspection app has been developed did not specify a time-bound plan for its implementation to ensure effective oversight.

2.1.7.2 Non-distribution of materials to the students and lack of monitoring of material distribution in schools

GR issued (May 2018) by the Department stipulated that the school must provide specific personal and stationery items such as school uniform, PT dress, Night dress, school bags, books and stationery and other items of personal use to the students. Representative of the concerned Project Office must be present in the school at the time of distribution of the materials to the students. For non-distribution /partial distribution of stationery/material, a penalty of 10 *per cent* of the total fee payable was leviable on the school.

Audit noticed that in eight selected POs, records related to distribution of material in the presence of representative of the Project office were not available. Audit also conducted beneficiary survey of 503 students in 40 schools. The results of beneficiary survey revealed that many students were not provided required materials such as school bag, school uniform, shoes, stationery items *etc.*

The absence of basic items adversely affects the learning environment, as students may struggle to participate effectively in classroom activities and the consequent negative impact on attendance and academic performance cannot be ruled out.

Instances of penalty levied on schools for non-distribution or partial distribution of materials to students have been noticed under various ATC/PO as follows:

- PO Nashik, levied penalty of ₹54,33,780 on 14 schools during the period 2018-19 and 2019-20.
- During the year 2022-23, five cases under ATC Thane (penalty levied ₹22,27,600), one case in PO, Rajur (penalty levied ₹1,74,000), five cases in PO, Nashik (penalty levied ₹12,64,000, and seven cases in ATC, Amravati (amount of penalty levied not available) were noticed.

Though a penalty is levied for non-compliance, the system lacks a mechanism to ensure the supply of these materials or compel schools to provide them. This limits the effectiveness of the scheme in providing a supportive and enabling educational environment for all students.

The Government stated (May 2025) that penalties were levied on schools in cases of non-distributions of the materials to students.

Though, levy of penalty may act as a deterrent, it does not ensure that students actually receive the essential items necessary for effective classroom participation, thereby leaving a gap in the scheme's implementation.

2.1.7.3 Pending evaluation of Namankit schools

The Department constituted (September 2022) Inspection Committee and Supervisory Committee, consisting of officials from other State government departments to evaluate the Namankit schools in the State. The purpose of the evaluation was to ascertain whether the Namankit schools are providing quality education and adequate facilities to the tribal students. After the inspection of schools, the inspection committee would submit a report to the Supervisory Committee. After examining the report of the Inspection Committee, the Supervisory Committee shall submit its report to the Commissioner recommending whether or not the schools should be continued under the scheme which in turn would forward the report to the government by second week of December 2022.

For the academic year 2022-23, 157 schools were approved under the scheme. Audit observed that out of 28[27] POs, only two POs[28] had submitted the evaluation reports of 13 schools under their jurisdiction to the Commissioner Office. Due to delay/insufficient evaluation of schools by the committees, the objective of ascertaining the quality education and adequate facilities independently by the officials of the other departments remained unachieved.

Inadequate and delayed independent evaluations weakened the scheme's oversight mechanism, leaving the Department without a basis to justify continuation or discontinuation of school recognition. As a result, recognition decisions followed a status quo approach, defeating the very purpose of independent assessment.

The Government stated (May 2025) that evaluation reports in respect of 31 schools have been received and it would now be ensured that all schools are inspected by the committee.

The Government's reply that evaluation reports for 31 schools have been received indicated slow and inadequate progress. The assurance that inspections will now be ensured neither address the accountability for the delays nor provides any timeline for completing the pending inspections.

---

27 Out of 30 POs, two POs *viz.* (i) PO, Dahanu and (ii) PO, Mumbai do not have schools under the scheme.

28 PO Ghodegaon, and PO Solapur.

Conclusion

Audit noticed that there was shortfall in actual admission against the approved admission ranging from eight *per cent* during 2021-22 to 33 *per cent* during 2018-19. During 2022-23, Department initially called for applications from eligible applicants for 2nd standard but subsequently decided not to give admission in 2nd standard resulting in denial of admission to 1,902 eligible applicants. The grading of 26 schools was revised by the Department even though there was no provision in the scheme guidelines regarding the same. The Department violated its own prescribed timelines for various stages of selection of schools resulting in delayed selection of schools and consequent late admissions of students. Schools not fulfilling mandatory eligibility criteria were selected under the scheme. Instructions for maintenance of separate accounts and submission of utilisation certificates by the schools in respect of funds received under the scheme were not issued. The prescribed reports on inspections / surprise check of schools conducted at the level by POs were not submitted to higher authorities. There was no monitoring of distribution of specific personal and stationery items to the students.

Recommendations

- *The State Government should fix realistic target for admission and ensure that all the eligible students are given admission to the schools under the scheme near to their hometown.*
- *The State Government should ensure that proper policy is prescribed for any revision in grading of Namankit schools in time bound manner duly approved by the Secretary level Committee.*
- *The State Government should ensure that the process of selection of schools is completed before the start of the academic year so as to avoid the academic loss of students.*
- *The State Government should issue instructions for preparation of separate accounts and submission of utilisation certificates in respect of funds received under the scheme.*
- *The State Government should ensure submission of reports of quarterly inspection /surprise check of schools to higher authorities for effective monitoring.*
- *The State Government should ensure proper monitoring of material distribution to the students.*

Subject Specific Compliance Audit on Social Justice and Special Assistance Department

2.2 Functioning of hostels for Backward Class Students

2.2.1 Introduction

The Social Justice and Special Assistance Department (SJSAD) *inter alia* is responsible for formulating/implementing policies, schemes and programs for promotion of educational and economic interests of Scheduled Caste (SC) and other weaker sections. The SJSAD makes budget provisions to implement these activities and also acts as an administrative and monitoring body through its regional and district level offices. SJSAD has established hostels to support students of SC and other weaker sections by providing them with accommodation and other facilities to pursue their school and college education. The Department has prescribed (December 2018) reservation[29] for admission of various categories of backward class students in Government Hostel.

As of 31 March 2024, there were 443 Government Hostels (GHs) (230 for boys and 213 for girls) functioning in the State of Maharashtra, in which 43,858 students (23,208 boys and 20,650 girls) were enrolled. Additionally, there were 2,388 hostels aided by Government (AHs) (1,804 for boys and 584 for girls) which were run by the non-government organizations (NGOs) in the State, in which 98,756 students (78,863 boys and 19,893 girls) were enrolled. Further, SJSAD introduced (January 2017) the Swadhar scheme for payment of fixed allowances[30] for food, accommodation and maintenance/subsistence allowance to the students of Schedule Castes and Neo-Buddhist Categories[31] for whom hostel facilities could not be provided. The details of comparison of benefits extended to students under Government Hostels, Aided Hostels and Swadhar scheme are given in **Table 2.6** below:

Table 2.6: Comparison of benefits extended to students under Government Hostels, Aided Hostels and Swadhar Scheme

Particulars	Government Hostels (GHs)	Aided Hostels (AHs)	Swadhar scheme
Target beneficiaries	Students admitted to Government Hostels	Students admitted to Aided Hostels	SC and Neo-Buddhist students for whom hostel facilities could not be provided
Accommodation	Free accommodation	Free accommodation	Fixed allowance provided for accommodation

29 (i) Scheduled Caste: 80 *per cent* (ii) Scheduled Tribe (ST) :Three *per cent* (iii) Vimukta Jati & Nomadic Tribes (VJNT): Five *per cent* (iv) Economic Backward Class (EBC) & Other Backward Class (OBC): Five *per cent* (v) Special Backward Class (SBC): Two *per cent* (vi) Differently abled : Three *per cent* and (vii) Orphans: Two *per cent.*

30 (i) In Mumbai City, Mumbai Suburban, Navi Mumbai, Thane, Pune, Pimpri Chinchwad, Nagpur @ ₹ 60,000 (ii) Other revenue division cities & C Class Municipal Corporation ₹51,000 and (iii) ₹43,000 for other district places and college/educational institutions situated within the area of five km from the municipal corporation boundary.

31 The members of scheduled caste communities who have embraced Buddhism.

Particulars	Government Hostels (GHs)	Aided Hostels (AHs)	Swadhar scheme
Food	Free food	Free food	Fixed allowance provided for food
Uniform	Provided free of cost	Not provided	Not applicable
Textbooks & Stationery	Provided free of cost	Not provided	Not applicable
Library facilities	Provided	Not provided	Not applicable
Educational kit / course-specific allowance	Provided to students of professional courses (e.g., Medicine, Engineering, Fine Arts) for items such as stethoscope, drawing board, apron, boiler suit, *etc*.	Not provided	Not applicable
Maintenance / Subsistence Allowance	Lump-sum allowance of ₹500 to ₹800[32] per month, depending on hostel location	Not provided	Fixed subsistence allowance
Mode of benefit delivery	In-kind facilities and cash allowance	In-kind facilities only	Direct Benefit Transfer to Aadhaar-linked bank accounts
Year of introduction / applicability	Existing scheme	Existing scheme	Introduced in January 2017
Choice between hostel and allowance	Not applicable	Not applicable	From January 2017 Students permitted to opt for either hostel admission or Swadhar allowance

The comparative framework highlights significant variation in the nature and extent of student support across Government Hostels, Aided Hostels and the Swadhar Scheme, with Government Hostel residents receiving the most comprehensive benefits, while students in Aided Hostels and Swadhar beneficiaries receive comparatively limited and primarily subsistence-oriented support.

2.2.2 Organisational setup

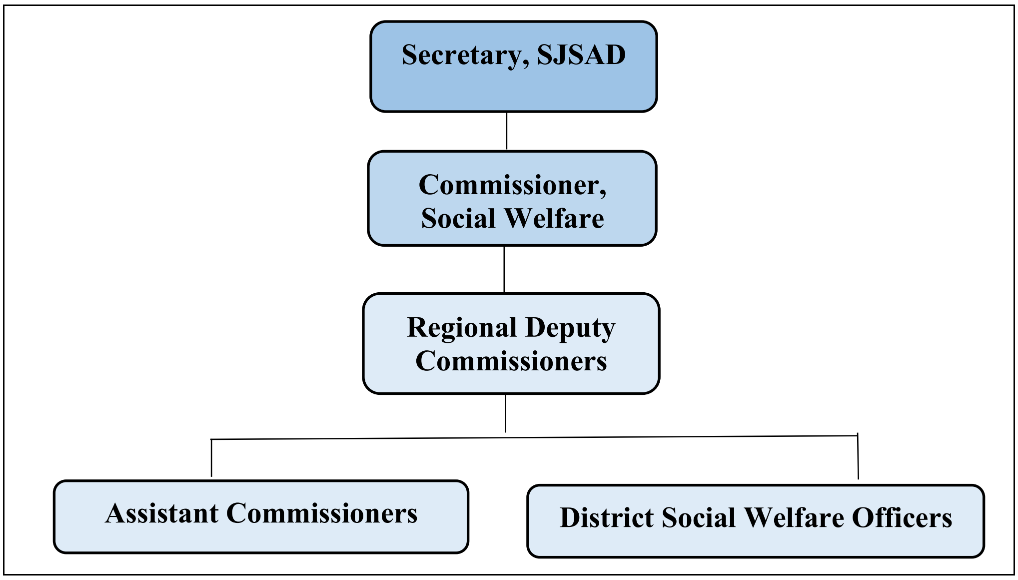
The SJSAD is headed by a Secretary, who is assisted by the Commissioner, Social Welfare(CSW), Pune. The CSW, Pune, is further assisted by seven Regional Deputy Commissioners (RDCs)[33], 36 Assistant Commissioners (ACs) for GHs and 34[34] District Social Welfare Officers (DSWOs), Zilla Parishad (ZP). The organogram of the department is given in **Chart 2.2**.

32 ₹500, ₹600 and ₹800 for institutes situated at taluka, district level and division level respectively.

33 Amravati, Chhatrapati Sambhajinagar, Latur, Mumbai, Nagpur, Nashik and Pune.

34 Except Mumbai City and Mumbai Suburban Districts which are not having a Zilla Parishad.

Chart 2.2: Organogram of the SJSAD

Source: Official website of the department.

There were 443 GHs under the control of ACs, while 2,388 AHs were under the control of DSWOs of the respective Zilla Parishads in Maharashtra. The DSWO, Zilla Parishad was administratively under the control of Chief Executive Officer, Zilla Parishad while functionally reporting to RDCs/Commissioner Social Welfare.

2.2.3 Audit objectives

The Audit was conducted to assess whether:

- need based comprehensive plan was in place to create the hostel infrastructure;
- the allocation, release and utilization of funds were as per the proposed plans and objectives of the scheme;
- the facilities/amenities are provided to the hostel students as per the norms prescribed; and
- monitoring and evaluation mechanism was adequate and effective.

2.2.4 Audit Criteria

The audit findings were benchmarked against the following:

- Government of Maharashtra (GoM) orders, guidelines and Government Resolutions issued from time to time.
- Annual Plans prepared by Social Justice and Special Assistance Department, Tender Files, Purchase Files and Records maintained at Hostel Level.
- Maharashtra Treasury Rules, 1968; and
- Beneficiary Survey and Joint Inspection of the hostels along with officials of the department.

2.2.5 Scope and methodology of audit

The Audit was conducted between August 2024 and March 2025 covering the period 2021-22 to 2023-24. For this purpose, records in the office of Secretary, SJSAD and CSW, Pune were test-checked. Out of 36 districts, seven districts in the State were selected on simple random basis from the seven divisions[35] in the State. Two more districts[36] were selected from the State based on Probability Proportion to size Without Replacement (PPSWOR) method with size being the number of GHs in the district.

Records of seven RDCs, ACs of Social Welfare and DSWO, Zilla Parishad in nine[37] districts were test-checked. Records related to payment under Swadhar scheme maintained by ACs in selected nine districts were also checked. Audit also selected 18 GHs and 21 AHs[38] covering at least one boys' hostel and one girls' hostel from each district based on Probability Proportion to size method with size being the intake capacity of the hostels. Details of samples of districts, GHs and AHs are given at **Appendix 2.4**.

Besides, joint physical verification of 39 hostels (18 GHs and 21 AHs) was also conducted along with officials of SJSAD and beneficiary survey of 606 students from the 39 hostels was also conducted.

An entry conference was held in August 2024 with the Secretary, SJSAD wherein the audit objectives, criteria, scope and methodology were discussed. The audit findings were discussed with the Principal Secretary, SJSAD in an exit conference held in October 2025 and the response of the department has been incorporated appropriately in the report.

Audit findings on the Functioning of Hostels for Backward Class Students were included in paragraph 3.2 of the Report of the Comptroller and Auditor General of India for the year ended March 2018 on General and Social Sector, Government of Maharashtra (Report No. 1 of the year 2019). The discussion of the report by the Public Accounts Committee is in progress.

Audit Findings

2.2.6 Planning

The first objective of Audit was to assess whether a need-based comprehensive plan was in place to create the hostel infrastructure. Deficiencies in respect of absence of plan for creating sufficient hostel infrastructure and non-achievement of target of creating GHs as per Sustainable Development Goal[39] (SDG) are discussed in the succeeding paragraphs.

---

[35] Amravati, Chhatrapati Sambajinagar , Latur , Mumbai, , Nagpur , Nashik and Pune.

[36] Dharashiv and Sangli.

[37] Ahilyanagar, Buldhana, Dharashiv, Jalna, Latur, Nagpur, Pune, Sangli and Thane.

[38] Three additional hostels (two in Jalna and one in Latur district) in addition to 18 regular selected hostels were selected as suspected cases of fake admission/ bogus students/ non-existent hostels were noticed during inspection of the regular selected hostels.

[39] Goal No. 04 (Quality Education).

2.2.6.1 Insufficient coverage under Swadhar scheme

The objective of the establishment of hostels was to provide better educational opportunities to backward class students, which can be achieved by providing sufficient hostel infrastructure to cater to the needs of backward class students.

The SJSAD submitted (March 2021) a proposal to the Finance Department, Government of Maharashtra (FD), to create new 602 GHs with one boys' hostel and one girls' hostel in each taluka, as there were no GHs for boys in 178 talukas, no GHs for girls in 182 talukas and no GHs in 121 talukas. FD compared (April 2021) the financial impact of construction and operation of Government Hostels (GHs) with Direct Benefit Transfer (DBT) scheme like "Swayam"[40] being implemented in Tribal Development Department, and suggested SJSAD to consider implementation of DBT scheme similar to Swayam. Consequent to the suggestion of the Finance Department, the proposal to construct new GHs was not pursued further by SJSAD.

Audit noticed that as per the guidelines (June 2018) of Swadhar scheme, the benefits of the scheme were applicable only to eligible SC and Neo-Buddhist students studying post 10th standard in institutes located in Municipal Corporation area and within the limits of five kilometers (km) from Municipal Corporation area. Thus, the Swadhar scheme did not cover students studying in 8th to 10th standard, students studying post 10th standard belonging to other backward class (OBC), Special Backward Class (SBC) and other weaker sections who were instead covered under the Government hostels scheme. Thus, SJSAD also did not extend the Swadhar scheme to the entire State.

As a result, in 117 out of these 121 talukas, students neither had the facility of GHs nor they were covered under Swadhar scheme because these 117 talukas were located beyond five km. limits from Municipal Corporation area. Thus, eligible students studying in 8,930 institutions[41] were deprived of hostel facility. During the period 2021 to 2024, only two new GHs (sanctioned prior to March 2021), started functioning. These, two GHs were located in Mumbai Suburban and Nagpur district *i.e.* other than the 121 talukas which had no GHs.

The decision not to pursue construction of new Government Hostels, without extending the Swadhar Scheme to all uncovered talukas and eligible categories, resulted in the continued absence of hostel facilities in 117 talukas, thereby depriving students in 8,930 institutions of access to residential educational support and diluting the objective of providing equitable educational opportunities to backward class students.

The Government stated (November 2025) that a revised GR has been issued (December 2024) extending the coverage of scheme to taluka level and removing the limit of 5 km area.

---

[40] Swayam scheme is launched by Tribal Development Department for providing financial benefits under DBT scheme to tribal students who are not provided with hostel facilities.

[41] {6,703 schools (8th to 10th standard in 121 talukas), 1,242 junior colleges (11th and 12th standard), 498 professional colleges and 487 Non-professional colleges in 117 talukas}.

Though a revised GR has been issued, the Swadhar scheme still did not cover students studying in 8th to 10th standards and students studying post 10th standard belonging to Other Backward Class (OBC), Special Backward Class (SBC) and other weaker sections as only SC and Neo Buddhist students are covered under the scheme.

2.2.6.2 Shortfall in target of providing hostels under Sustainable Development Goals

The Planning Department, Government of Maharashtra published (2017) 'Vision 2030' document in which the target under Sustainable Development Goals (SDG) was set to provide 500 GHs for SC boys and girls by the year 2020 and 800 GHs by the year 2030.

Audit noticed detailed plan was not prepared by SJSAD to achieve the target of 500 GHs by year 2020 and 800 GHs by the year 2030. As against the target of 500 GHs by 2020, only 443 had been established till March 2024.

The Government stated (November 2025) that since last year, application under Swadhar scheme is being obtained through online mode and therefore it is possible to locate places where there is large demand/ response by the students. Based on the data, department is focusing on location where substantial demand exists so as to construct hostels. It was further stated that it is not feasible to construct hostels with less than 50 students and budgetary provision of ₹1,200 crore has been made during 2025-26 for construction of hostels.

From the data enclosed with reply, audit noticed that in 38 talukas (in 27 districts) the online applications received under Swadhar scheme was more (excluding talukas where the applications received under Swadhar scheme was less than 50) than the admission capacity of the existing hostels.

Furthermore, the assessment of demand solely based on applications received online under Swadhar scheme is not adequate for comprehensive planning as it ignores potential demand from students studying in 8th to 10th standard and students studying post 10th standard belonging to other backward class (OBC), Special backward class (SBC) and other weaker sections.

The fact remains that there is a need to increase capacity of existing hostels and construction of new hostels.

Despite the State's commitment under Vision 2030 to progressively expand Government Hostels for Scheduled Caste students, the Social Justice and Special Assistance Department did not prepare a time-bound implementation plan to achieve the stipulated targets. Reliance on Swadhar Scheme application data as the sole basis for demand assessment is inadequate, as it excludes significant segments of the eligible student population and understates actual need. Consequently, capacity constraints persist in several talukas, indicating the continued requirement for systematic expansion of existing hostels and construction of new hostels to meet policy and SDG commitments.

2.2.7 Financial Management

The second objective of Audit was to assess whether the allocation, release and utilisation of funds was as per the proposed plans and objectives of the scheme. Deficiencies in respect of delay in payment of Swadhar scheme and deficiencies in release of maintenance allowance under Swadhar scheme are discussed in succeeding paragraphs.

2.2.7.1 Expenditure on Government Hostel, Aided Hostel and Swadhar scheme

Students residing in GHs are provided with free accommodation and food. Allowances are also paid to students for uniform, textbooks, stationary *etc.* per year. Students residing in AHs are provided free accommodation and food. Under Swadhar scheme allowances for food, residence, and subsistence depended on the area in which the student was pursuing education. In addition, ₹5,000 per annum for medical and engineering students and ₹2,000 per annum for students in other disciplines such as arts, science, commerce, nursing *etc.* was provided for educational materials.

The funds disbursed to GHs, AHs and under Swadhar scheme and expenditure incurred is given in **Table 2.7** below:

Table 2.7: Funds disbursed and Expenditure on GHs, AHs and Swadhar scheme during 2021-22 to 2023- 24 in the State

(₹ in crore)

Year	Govt. Hostel		Aided Hostel		Swadhar scheme	
	Funds disbursed	Expenditure incurred	Funds disbursed	Expenditure incurred	Funds disbursed	Expenditure incurred
2021-22	262.20	260.99	93.54	93.14	90.00	90.00
2022-23	418.79	418.78	126.03	126.03	126.00	126.00
2023-24	487.15	430.50	352.05	352.05	366.83	366.83
TOTAL	**1,168.14**	**1,110.27**	**571.62**	**571.22**	**582.83**	**582.83**

Source: Information furnished by SJSAD

Audit analysis of funds disbursed and expenditure incurred on Government Hostels (GHs), Aided Hostels (AHs) and the Swadhar Scheme during2021-22 to 2023-24 revealed contrasting utilisation patterns.

While expenditure under AHs and the Swadhar Scheme closely matched the funds disbursed in all three years, Government Hostels exhibited under-utilisation, particularly in 2023-24, where expenditure of ₹430.50 crore fell short of disbursement of ₹487.15 crore, leaving ₹56.65 crore unutilised.

Cumulatively, GHs recorded an unspent balance of ₹57.87 crore under operation and maintenance over the period, whereas utilisation under AHs and Swadhar was almost complete. The under-utilisation of funds under GHs, despite higher allocations, points to implementation and absorption constraints and indicates that budgetary support was not fully translated into commensurate expansion or strengthening of hostel infrastructure and services.

2.2.7.2 Delay in payment of instalment under Swadhar scheme

Under Swadhar scheme, funds are transferred into the beneficiaries' Aadhaar linked bank accounts towards food, lodging and other educational facilities. The payments under the scheme are made by the AC of the concerned districts in two equal six-monthly instalments based on 75 *per cent* attendance of the students in the institution.

Audit noticed in nine selected districts during the year 2021-22 to 2023-24, out of 35,494 students, 23,711 students received payment under Swadhar scheme with delays ranging from one to three years. Out of 23,711 students, 9,874 students relate to the academic year 2021-22, 12,145 students to the year 2022-23 and 1,692 students to the year 2023-24. The range of delay in disbursement under Swadhar scheme is shown in **Table 2.8** below:

Table: 2.8 Range of delay in payment under Swadhar scheme in selected districts

Year	Range of delay	Number of Students	*Percentage* of Total Students
2021-22	No delay	1,527	13.39
	One year	6,120	53.68
	Two year	3,728	32.70
	Three year	26	0.23
2022-23	No delay	910	6.97
	One year	11,961	91.62
	Two year	184	1.41
2023-24	No delay	9,346	84.67
	One year	1,692	15.33

Source: Compiled by Audit based on bills drawn by ACs in selected district

From the above **Table 2.8**, it was observed that:

- For the academic year 2021-22, 6,120 students received payment in 2022-23, 3,728 students in 2023-24 and 26 students in 2024-25.
- For the academic year 2022-23, 11,961 students received payment in 2023-24, and 184 students in 2024-25.
- For the academic year 2023-24, 1,692 students received payment in 2024-25.

Audit further noticed that as compared to 27,428 students[42] to whom first instalment was made during the academic year 2021-22 to 2023-24, payment of second instalment was released to 17,949 students[43] (65 *per cent*). However, the reasons for non-release of second instalments to 9,479 students was not available on record.

As regards delay in release of payment, ACs of Buldhana, Nagpur, Dharashiv and Jalna stated that the delay was due to delay in receipt of funds and incomplete documents submitted by the students.

Audit noticed that ACs did not maintain records showing date of communication to the students about the incomplete documents and the date on which complete document was received. In the absence of proper documentation, Audit could not ascertain whether the delay in payment was due to non-submission of complete documents by students or due to delay in processing the application in time.

The Government stated (November 2025) that the delay in disbursement of funds was due to delay in receipt of funds under the scheme and incomplete submission of documents by students. It was further stated that a separate online portal is under consideration for development to accept online applications to make the process hassle free.

The department reply did not indicate any action to ensure timely disbursement of funds or to address the pendency of incomplete Swadhar applications by obtaining the requisite documents from the students.

2.2.7.3 Deficiencies in release of maintenance allowance under Swadhar Scheme

As per the Swadhar scheme guidelines, maintenance allowance payable to beneficiaries under Swadhar scheme should be reduced by the amount paid as maintenance allowance under the Post-Matric Scholarship scheme.

Audit found that SJSAD lacked a mechanism to identify whether scholarship payments made to beneficiaries were deducted before releasing payments under the Swadhar scheme. Audit analysis of the data of students who were extended benefits under Swadhar scheme for the year 2022-23 with the data of students registered under the Post Matric Scholarship scheme in nine[44] districts revealed that maintenance allowance under scholarship scheme was deducted from payment under Swadhar scheme even in respect of students who were not paid

[42] 2021-22: 6,952; 2022-23: 11,246; and 2023-24: 9,230.
[43] 2021-22: 5,647; 2022-23: 8,454; and 2023-24: 3,848.
[44] Ahilyanagar, Buldhana, Dharashiv, Jalna, Latur, Nagpur, Pune, Sangli and Thane.

under scholarship scheme. This has resulted in short payment of maintenance allowance to students under Swadhar scheme as shown in **Table 2.9** below:

Table 2.9: Short payment of maintenance allowance to students under Swadhar scheme

District	Number of students paid under Swadhar scheme	Amount distributed under Swadhar scheme (₹ in lakh)	No. of cases checked in audit (out of sr.no.2)	No. of students not paid under scholarship scheme but maintenance allowance incorrectly adjusted against Swadhar scheme (out of sr.no.4)	Short payment of maintenance allowance (₹ in lakh)
1	2	3	4	5	6
Ahilyanagar	494	210.03	60	24	0.83
Buldhana	906	374.85	116	22	0.62
Dharashiv	894	364.17	894	482	18.67
Jalna	815	293.02	48	22	1.54
Latur	2,110	845.37	901	404	16.61
Nagpur	3,958	2,001.25	327	215	12.32
Pune	3,550	1,578.70	93	2	0.10
Sangli	208	68.32	172	102	6.12
Thane	118	69.80	118	29	1.01
Total	**13,053**	**5,805.51**	**2,729**	**1,302**	**57.82**

Source: Compiled by Audit based on bills drawn by ACs in selected districts and data downloaded from post matric scholarship scheme portal.

From **Table 2.9**, the following was observed:

- In nine test checked districts, payment of ₹5,805.51 lakh under Swadhar scheme for the year 2022-23 was made to 13,053 students after adjusting the maintenance allowance payable under post matric scholarship scheme.
- Out of 13,053 students, 1,302 students were not paid under scholarship scheme. This had resulted in a short payment of maintenance allowance of ₹57.82 lakh to 1,302 students.

Audit further noticed that due to incorrect rates adopted for adjustment of maintenance allowance payable under post-matric scholarship scheme, there was short payment of ₹9.10 lakh to 471 students in nine[45] districts and excess payment of ₹3.87 lakh to 271 students in seven[46] districts as detailed in **Appendix 2.5**.

Incidentally, both Post-Matric Scholarship scheme and Swadhar scheme are implemented by SJSAD. However, lack of coordination in verifying the data of the payments made under both the schemes led to incorrect adjustment of maintenance allowances under post-matric scholarship scheme against the maintenance allowance under Swadhar scheme.

45 Ahilyanagar, Buldhana, Dharashiv, Jalna, Latur, Nagpur,Pune, Sangli, and Thane.

46 Ahilyanagar, Buldhana, Dharashiv, Latur, Nagpur,Pune and Thane.

The short/excess payment in the selected districts points to systemic weaknesses in beneficiary identification, payment processing and monitoring under the Swadhar Scheme, thereby undermining its effectiveness as a compensatory mechanism for the absence of hostel facilities.

The Government stated (November 2025) that GR has been issued (October 2025) removing the condition of adjustment of maintenance allowance paid under Scholarship scheme from the payment under Swadhar scheme.

However, the Government had not addressed the issue of short/excess payment made under Swadhar scheme during 2021-22 to 2023-24.

2.2.8 Availability of facilities for hostels students

The third objective of Audit was to assess that proper facilities are provided to the hostel students according to the guidelines / GRs issued by SJSAD. Audit noticed delay in construction of hostels, non-availability of required area in the AHs, non-availability of facilities in GHs and AHs, shortage of warden *etc.* as discussed in succeeding paragraphs.

2.2.8.1 Delay in construction of Government Hostels

SJSAD had sanctioned construction of 100 hostels (60 for boys and 40 for girls of 100 capacity) and 50 girls hostels of 250 capacity in June 2007 and December 2015 respectively. Further, administrative approval for 33 works was granted by SJSAD during the period 2007-2019[47].

As per the monthly progress report regarding ongoing construction of hostel buildings submitted (March 2024) by the Public Works Department (PWD) to SJSAD, the status of construction of 33 hostel buildings is given in **Table 2.10**.

Table 2.10 Status of ongoing construction of hostel buildings as on 31 March 2024

Sr. No.	Status of works	Number of works
1	Completed but not handed over	10
2	In-progress	14
3	Revised administrative approval stage	02
4	At estimation stage	01
5	Land not available	06
Total		**33**

Source : As per monthly progress report of March, 2024 submitted by PWD to the department

Audit scrutiny of the status of 33 works, as reported by the Public Works Department in the monthly progress report for March 2024, revealed that a majority of the works had not been made operational. Although 10 works were reported as completed, these had not been handed over for use, indicating post-completion procedural and coordination delays. Of the remaining works, 14 were still in progress, while three works had not progressed beyond the

[47] 2007:(2); 2008: (1); 2009: (1) ;2010: (1); 2012: (1); 2013:(1); 2014: (2), 2015:(2); 2016:(4); 2018: (7) and 2019: (6). In respect of five GHs date of sanction was not available in the monthly progress report submitted by PWD to SJSAD.

estimation or revised administrative approval stage. Further, six works were stalled due to non-availability of land, reflecting deficiencies in preliminary planning and site readiness. The overall status indicates delays at multiple stages of project execution, resulting in deferred utilisation of completed assets and postponement of the intended service delivery outcomes.

Two cases relating to delay in construction of GHs are discussed in the succeeding paragraphs.

(i) Construction of hostel at Kalyan, Thane district

The SJSAD accorded administrative approvals (March 2014) for the construction of one building each for boys' hostel (capacity of 100 students) and girls' hostel (capacity of 75 students) at Kalyan, Thane district at an estimated cost of ₹2.64 crores and ₹2.63 crores respectively.

Both the works were awarded (April 2015) to contractor by PWD. The work was required to be completed in 24 months. Extension to complete the work was given to the contractor from time to time. After completing reinforced cement concrete, plastering and tiling, the contractor stopped the works in 2019. However, the work of doors, windows, septic tank, boundary wall and colouring works *etc.* was not completed by the contractor. The contractor requested (September 2021) the PWD to withdraw the said tender work citing his financial incapacity. No construction work was carried out during the period 2019 to 2023 *i.e.* for more than three years.

Later, SJSAD accorded administrative approval (January 2023) of ₹1.12 crore to complete the balance work and additionally ₹36.17 lakh was also accorded for completing electrification work of both the hostels. The work of paver blocks, gutter, underground water tank, sewage tank *etc*. and the work of electrification was awarded (June 2023) by PWD to two different contractors. Even after incurring expenditure of ₹2.27 crores and ₹2.28 crore for the boys' hostel and girls' hostel respectively both the works remained incomplete as of December 2024.

The Government stated (November 2025) that the construction of hostels are in the final state of completion and the hostels would be made operational from academic year 2026-27.

(ii) Construction of hostel in Gondia district

Scrutiny of records at SJSAD revealed that SJSAD took a decision (November 2011) to construct 250 capacity boys hostel in Mauja Nangpura in Gondia district. Land for construction of hostel was allotted (April 2012) by Collector Gondia. Administrative approval was granted (September 2012) by SJSAD for ₹ 10.52 crore and fund released (February 2013) to PWD. Secretary, SJSAD, during visit (August 2016) to Gondia instructed to search for new government or private land in the central area of the city where the number of colleges are more and instructions were issued to stop the construction. However, after completion of tendering process, contract of ₹ 9.03 crore (excluding electrification) was awarded by PWD to contractor and work order was issued in November 2016.

However, as land at alternate location was not available, the PWD was instructed (September 2017) by the department to commence the construction work at the original location. Further, as the land was encroached, the construction work could not be commenced. The encroachment was later removed by the district authorities. The contractor had also filed (2018) (writ petition (1/2018) in District court, Gondia for compensation of ₹1.60 crore as the land was not made available to him despite issue of work order. The submission made (September 2019) by the PWD was rejected by the District Court in February 2021.

Meanwhile PWD requested (May 2019) the contractor to commence the construction work but the contractor refused to work at old rates (estimates was prepared at the District Schedule of Rates of 2013-14). Therefore, AC, Gondia submitted (September 2021) a revised preliminary estimate of the said work at the cost of ₹35.04 crore to PWD for revised administrative approval. However, approval from PWD was pending (December 2024).

The Government stated (November 2025) that the revised estimates have been approved by the High Power Committee and revised administrative approval has been granted.

Above two cases, revealed systemic deficiencies in planning, contract management and inter-departmental coordination between the Social Justice and Special Assistance Department and the Public Works Department. In both cases, hostel projects remained incomplete or non-commenced for prolonged periods exceeding a decade in one instance despite repeated administrative approvals and substantial financial commitments. Delays were attributable to contractor withdrawal, inadequate contract risk management, unresolved land-related issues, repeated revisions of estimates and delayed administrative approvals. Consequently, even after incurring significant expenditure the intended hostel facilities remained unavailable for use, resulting in avoidable time and cost overruns and continued denial of residential educational support to eligible students.

2.2.8.2 Underutilisation of seats in hostels running in rented buildings

The GR issued for sanction of new GHs from time to time provides that till the construction of sanctioned GHs, is completed, the hostels were to commence the operations in rented buildings.

As on March 2024, 155 GHs out of 443 GHs in the State were functioning in rented building. Audit further noticed that 36 GHs out of these 155 GHs which had a total sanctioned capacity of 3,290 students were operating in rented hostels that could accommodate only 2,316 students due to limited capacity of rented buildings. The operation of GHs in rented buildings with lower intake capacity *vis-à-vis* the sanctioned capacity ranged between five *per cent* and 50 *per cent.*

The details of hostels having intake capacity less than the sanction capacity are given at **Appendix 2.6.**

The Government stated (November 2025) that presently out of 147 rented buildings, construction of Government building is ongoing at 24 locations and

land has become available at additional 45 locations. It was further stated that care is being taken to ensure completion of hostels in coordination with Public Works Department.

The reply does not adequately address the audit concerns. While the Government has indicated that construction is ongoing at 24 locations and that land has become available at an additional 45 locations, it has not furnished a time-bound implementation plan, stage-wise milestones or completion schedules for making these hostels operational. Mere availability of land or initiation of construction does not ensure timely creation of functional hostel capacity, as evidenced by prolonged delays and incomplete works noted in audit. Further, the assertion of improved coordination with the Public Works Department is general in nature and is not supported by documentary evidence demonstrating measurable improvements in planning, execution or handover of hostel projects. The Government reply did not indicate any action for construction of buildings for remaining 78 Hostels running in rented buildings.

2.2.8.3 Non-utilisation of newly constructed hostels for new students

SJSAD accorded (June 2007) approval for construction of 1,000 capacity hostels, (four units[48] of 250 capacity each) for boys and girls at regional level in each seven regions[49] in the State for new students. Further, approval for 250 capacity new hostel for boys in Pimpri Chinchwad was accorded by SJSAD in November 2012.

Audit observed that instead of utilising new hostels for their intended purpose of accommodating new students, the department shifted students from existing hostels to the new hostels, thereby defeating the objective of capacity augmentation as detailed in the succeeding paragraphs.

(i) Audit observed that Pune Unit-I (Boys) and Unit-II (Boys) hostels of 250 capacity each, forming part of the 1,000-capacity regional hostel, became operational in December 2016. While new students were admitted in Unit-I, Unit-II was utilised to temporarily accommodate students shifted from Sant Gyaneshwar Boys' Hostel (capacity: 120) and Magasvargiya Boys' Hostel (capacity: 75) due to damage to buildings and inadequate facilities in those hostels.

Audit further noticed that although an estimate of ₹2.50 crore for repairs of Sant Gyaneshwar Hostel was submitted by the Public Works Department in September 2018, no action was taken by SJSAD as of September 2024.

(ii) Audit noticed (September 2024) that the Government Hostel for Meritorious Students at Nigdi, Pune (capacity: 100), operating in a rented building, was shifted in 2016-17 to the newly constructed 250-capacity boys' hostel at Pimpri-Chinchwad due to poor condition of the rented premises and lack of basic facilities. Although the shift was stated to be temporary, the Pimpri-Chinchwad hostel commenced official operations in 2018-19 with only 150 new admissions, as 100 students from the Nigdi hostel continued to occupy the same premises. Consequently, the net increase in capacity was restricted to 150 students instead of the intended 250. The Warden of the Pimpri-Chinchwad

48 Three units for boys and one unit for girls.
49 Amravati, Chhatrapati Sambhajinagar, Latur, Mumbai, Nagpur, Nashik and Pune.

hostel stated (September 2024) that eligible new students ranging from 150 to 200 could not be admitted annually during the last three years due to capacity constraints.

In the exit conference the Commissioner stated that the department has identified new land at Wagholi, Pune to accommodate the students of two hostels with damaged building and inadequate facilities and a proposal in this regard will be submitted to Government.

The Government stated (November 2025) that proposed budget for construction of new building for the Government hostel for meritorious students has been received. Once the construction of new building is completed, the hostel would be relocated.

2.2.8.4 Non-availability of required facilities in Government Hostels

The Government Resolutions issued by SJSAD in May 1984 and July 2011 and other instructions issued from time-to-time stipulated basic facilities such as CCTV, Fire extinguisher, dining room, Computer, Library, inverter facilities *etc*. are required to be provided to the students of the GHs.

Joint physical verification of 18 selected GHs revealed that there were shortfalls in basic facilities required to be provided as discussed below:

- Fire extinguisher was not available/refilled in 11 GHs.
- Inverter and computer lab facilities were not available in 12 GHs.
- CCTV Facility was not available in four GHs.
- Library facility was not available in seven GHs.
- Magazines and newspapers were not available in eight GHs.
- Colour TV was not available in five GHs.
- Annual medical check-up of students was not conducted in four GHs[50].
- Educational trip was not conducted and grievance register not maintained in four GHs.
- The tables and chairs were not available in dining hall of four GHs[51], while two GHs[52] did not have a proper dining hall. Due to non-availability of proper dining facilities, the students were forced to take lunch and dinner sitting on the floor.

---

[50] (i) Girls hostel, Thane (ii) Boys hostel, Naldurg, Dharashiv (iii) Boys hostel, Jath, Sangli (iv) Girls hostel, Mantha, Jalna.

[51] (i) Boys hostel, Moshi Pimpri Chinchwad, (ii) Girls hostel, Ahilyanagar (iii) Girls hostel, Thane (iv) Boys Hostel, Nandura, Buldhana.

[52] (i) Girls hostel, Talegaon, Dabhade, Pune (ii) Boys hostel, Thane.

Figure 1: Students having food sitting on floor in Backward Class Boys Govt. Hostel, Moshi, Pimpri-Chinchwad, Pune

The Government stated (November 2025) that the chairs and tables in the dining hall has been provided.

During the exit conference, the Principal Secretary stated (October 2025) that clarification would be obtained from field offices and submitted to audit.

The reply does not address the deficiencies observed during joint physical verification. Audit findings were based on on-site verification of 18 Government Hostels and documented evidence at the time of inspection, which revealed shortfalls in multiple basic facilities mandated under Government Resolutions and departmental instructions. Persistent deficiencies in basic facilities dilute the effectiveness of Government Hostels as a policy instrument, result in sub-optimal utilisation of public resources and impair the State's ability to ensure equitable access to quality education for disadvantaged students.

2.2.8.5 Shortage of wardens in Government Hostels

The Warden is responsible for overall management and day to day functioning of the hostels. The warden also attends grievances of students and provides assistance to students in case of any emergency. Audit noticed (19 November 2025) that there was shortage of warden in GHs in six[53] districts as detailed in **Appendix 2.7**.

- Out of total 109 hostels, posts of warden were vacant in 49 hostels (including 28 girls hostel) and the additional charge of these hostels was given to the regular wardens of other hostels.
- The period since the posts of warden were vacant ranged from nine months to 17 years 2 months.
- In five[54] girls' hostels, the charge of post of wardens was given to male warden.

53 Buldhana, Dharashiv, Jalna, Latur, Nagpur and Sangli. Data was not furnished by the remaining three selected districts.

54 (i) Backward Girls Hostel, Washi, Dharashiv (ii) Backward Class Girls Hostel, Ambad (iii) Backward Class Girls Hostel, Kuhi, Nagpur (iv) Backward Class Girls Hostel, Khamgaon Buldhana and (v) Backward Class Girls Hostel, Ahmadpur Latur.

The regular wardens of other hostels were given additional charges of vacant posts of other hostels which resulted in one warden handling charge of two to three hostels. The full-time warden's presence in hostel is crucial for ensuring student's safety and well-being, offering guidance and support to students and providing timely assistance in case of emergencies.

The Government stated (November 2025) that the documents verification, medical and police verification of the wardens selected for appointment is in progress

2.2.8.6 Non-availability of required facilities to disabled students in Government hostels

Government Resolution issued (October 2013) by SJSAD provided that the department should take immediate action to ensure that all the barrier free facilities are available to the disabled students in the existing hostels. The concerned administrative department should ensure that action is taken within prescribed period to provide necessary facilities to the disabled students in the hostels and quarterly report in this regard is to be submitted to the department by the subordinate offices in the first week, after the end of each quarter.

The information regarding availability of required facilities for disabled students in all GHs and AHs was not made available to audit. Further during the inspection of 18 GHs, it was noticed that in six hostels[55] accommodation at ground floor was not available for disabled students while barrier-free facilities were available in seven hostels[56] only. Out of 18 selected GH, only one GH (125th Jayanti Backward Class Government Girls Hostel, Talegaon Dhabade, Pune) had submitted required quarterly reports to higher authorities.

The Social Justice and Special Assistance Department did not ensure compliance with its own Government Resolution mandating barrier-free facilities and periodic monitoring for students with disabilities in hostels. Non-availability of consolidated information, limited provision of barrier-free infrastructure, absence of ground-floor accommodation in several hostels and non-submission of prescribed quarterly reports indicate weak oversight and implementation. Consequently, students with disabilities were deprived of assured accessibility, safe mobility and dignified residential facilities, undermining the objective of inclusive hostel-based educational support.

The Government stated (November 2025) that instructions have been issued (October 2025) by the Commissioner to the subordinate offices to provide necessary facilities to disable students admitted in GHs.

---

[55] (i) 250 Backward Class Boys Hostel, Moshi, Pune, (ii) Sant Sakhubai Backward Class Govt. Girls Hostel, Ahilyanagar, (iii) BC Girls Government Hostel, Washi, Dharashiv, (iv) BC Boys Government Hostel, Jath, Sangli, (v) BC Boys Government Hostel, Jalna, (vi) BC Boys Govt Hostel, Manish Nagar, Nagpur.

[56] (i) Boys hostel , Moshi, Pimpri Chinchwad (ii) Boys Hostel, Loni, Ahilyanagar, (iii) Boys hostel, Naldurg, Dharashiv (iv) Girls Hostel, Chinchani, Sangli, (v) Girls hostel, Mantha, Jalna (vi) Girls Hostel, Shegaon, Buldhana (vii) Girls Hostel, Wanadongri, Nagpur.

2.2.8.7 Non-functioning of biometric attendance system in the Government and Aided Hostels

GoM vide GR dated 30 March 2011 decided to implement biometric attendance system for staff and students in all GHs and AHs. Accordingly, order for supply of biometric attendance system was issued by the department.

Audit noticed that biometric attendance system was either not installed or not working in many hostels as shown in **Table 2.11** and **Table 2.12** below:

Table 2.11: Status of Biometric attendance system in GHs as of November, 2025

Sr. No.	Division	No. of Districts	No. of GHs	No. of GHs where biometric system is installed	Functional biometric system
1	Nashik	05	53	45	08
2	Latur	04	60	60	04
3	Chhatrapati Sambhajinagar	04	51	19	04
4	Pune	05	93	93	00
5	Nagpur	06	70	63	30
	Total	**24**	**327**	**280**	**46**

Source: information furnished by RDCs, SJSAD

As seen from the **Table 2.11**,

- Out of 327 GHs, biometric systems were installed in 280 hostels (86 per cent), indicating substantial progress in hardware deployment.
- However, only 46 hostels (14 *per cent* of total GHs; 16 *per cent* of installed systems) had functional biometric systems, pointing to a significant gap between installation and operationalization.

Key insights:

- Pune Division, despite achieving 100 *per cent* installation (93/93 GHs), reported zero functional biometric systems, rendering the investment ineffective.
- Latur Division also reported full installation (60 GHs), but only four systems were functional, reflecting weak post-installation support.
- Nagpur Division performed relatively better, with 30 functional systems out of 63 installed, yet even here less than half of the systems were operational.
- Chhatrapati Sambhajinagar Division recorded both low installation (19 out of 51 GHs) and low functionality (four GHs), indicating lag at both stages.

Table 2.12: Status of Biometric attendance system in AHs as of November, 2025

Sr. No.	Division	No. of Districts	No. of AHs	No. of AHs where biometric system is installed	Functional biometric system
1	Nashik	05	483	483	150
2	Latur	04	396	396	239
3	Nagpur	06	346	342	125
4	Amravati	01	41	39	00
5	Mumbai	01	26	26	00
	Total	**17**	**1,292**	**1,286**	**514**

Source: Information furnished by RDCs, SJSAD

As seen from the **Table 2.12**,

- Out of 1,292 Aided Hostels, biometric systems were installed in 1,286 hostels (nearly 100 *per cent*), indicating effective rollout of hardware.
- However, only 514 hostels (39.78 *per cent* of total AHs; 39.96 *per cent* of installed systems) had functional biometric systems, revealing a substantial implementation gap.
- Latur Division performed comparatively better, with 239 functional systems out of 396 AHs (about 60 *per cent*).
- Nashik Division, despite full installation in 483 AHs, had only 150 functional systems (31 *per cent*).
- Nagpur Division reported 125 functional systems out of 346 AHs (*36 per cent*).
- Amravati and Mumbai Divisions recorded zero functional biometric systems, despite near-complete installation, rendering the investment ineffective in these divisions.

While the biometric attendance system was rolled out across both Government and Aided Hostels, its limited functionality, particularly in Government Hostels, indicates inadequate planning for post-installation support and weak monitoring. The higher functionality rate in Aided Hostels suggests relatively better absorption capacity; however, the overall effectiveness of the system across both categories remained constrained, resulting in sub-optimal utilisation of technological investments.

The Government stated (November 2025) that instructions have been issued to all RDC's to procure biometric attendance system and commence attendance recording within three months in GHs.

2.2.8.8 Non-availability of prescribed area in Aided Hostels

SJSAD prescribed (December 2019) minimum and maximum area required to be maintained by the existing and new AHs based on the sanctioned strength of students. The prescribed minimum and maximum area are given in **Table 2.13** below:

Table 2.13: Minimum and maximum area prescribed for aided hostels

Sr. No.	Sanctioned strength of students in hostel	Minimum Area (in sq. ft.)	Maximum Area (in sq. ft.)
1	24 – 47	4,000	4,900
2	48 – 74	6,000	7,315
3	75 – 99	9,120	11,050
4	100 and above	11,200	13,630

Source: GR issued by SJSAD in December 2019

The area includes accommodation for students, office, kitchen, dining room, closet, multi-purpose room, superintendent's accommodation, watchman's accommodation, toilet (with wash basin), passage and staircase *etc.*

The area of the aided hostel run by the NGO in rented building is required to be certified by the Executive Engineer, PWD and DSWO, Zilla Parishad. The DSWO, Zilla Parishad has to periodically ensure that the minimum area is continued to be provided in the aided hostels. In case of non-compliance, approval granted for the AH is liable to cancellation of recognition by the Chief Executive Officer, Zilla Parishad, with the prior approval of the Commissioner, Social Welfare. Due to Covid-19, the SJSAD granted (January 2021) extension up to 30 June 2021 for providing sufficient space and necessary facilities in the aided hostel which was further extended up to 30 June 2023.

Scrutiny of records (December 2024 and January 2025) revealed that there were 117 hostels in three[57] out of nine selected districts. Scrutiny of the records in the three DSWO offices revealed that 58 out of 117 hostels in the three districts as detailed in **Appendix 2.8,** minimum area prescribed was not provided for the hostels. It was further seen that out of these 58 hostels, in 24 hostels (41 *per cent*) the shortfall in the minimum area was more than 50 *per cent*.

[57] Dharashiv, Jalna and Sangli.

Audit scrutiny of Aided Hostels in Dharashiv, Sangli and Jalna districts revealed widespread non-compliance with the minimum built-up area norms prescribed under Government Resolution (09.12.2019).

All the test-checked hostels were found deficient in required area, with shortages ranging from a marginal 0.34 *per cent* to extreme shortages exceeding 90 *per cent*. The deficiencies were particularly acute in Sangli district, where several hostels recorded area shortages above 90 *per cent* despite having sanctioned capacities of 30 to 162 students.

In Dharashiv district, a majority of hostels exhibited shortages exceeding 50 *per cent*, while in Jalna district, except for one near-compliant hostel, shortages ranged up to 76 *per cent*.

DSWO, ZP, Sangli issued notices (January 2020 and August 2023) and DSWO, ZP, Jalna issued notices (June 2022 and July 2022) to all defaulting hostels for not providing required space with necessary facilities. Despite causing inconvenience to the students by not providing the required space no action was taken to cancel the recognition of the defaulting hostels.

During the exit conference, the Principal Secretary agreed (October 2025) to review hostels not adhering to area norms fixed by the Department.

Despite prescribing minimum area norms and providing multiple extensions for compliance, the Department did not ensure that aided hostels adhered to the stipulated infrastructure standards. Continued recognition of hostels operating with substantial shortfall in prescribed area, including cases with more than 50 *per cent* deficiency, reflects weak enforcement and monitoring by the Department. Consequently, students were compelled to reside in overcrowded and inadequate facilities, adversely affecting their health, safety and overall living conditions, and undermining the objective of providing dignified residential educational support.

2.2.8.9 Lack of basic facilities in Aided Hostels

Guidelines issued (March 1998) by SJSAD for running the AHs by the NGOs which *inter alia* include providing adequate toilet/bathrooms, adequate and standard food, sufficient water, clean premises, one-month buffer stock of food grain *etc.* As per the guidelines, penalty of ₹ 1,000 for each instance of default is leviable on the NGO and the amount of such fine is required to be deducted from the grant to be paid to the management.

Scrutiny of final grant assessment report prepared by DSWO, in six districts[58] revealed that majority of the hostels did not provide basic facilities such as clean toilet, clean premises, adequate light in the hostel premises and availability of firefighting/extinguisher every year. District wise number of hostels deficient in providing basic facilities are given in the **Table 2.14**.

[58] Ahilyanagar, Buldhana, Latur , Nagpur , Pune and Sangli.

Table 2.14: Hostel consistently deficient in providing basic facilities to students

Sr. No.	Name of the District	Year	Total No. of Hostels	No. of cases produced for audit scrutiny	No. of AHs on which penalty was levied for not providing basic facilities	*Percentage* of hostels deficient in providing basic facilities (out of cases produced to audit)	Repeated defaulter
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Pune	2021-22	79	54	42	77.77	64
		2022-23	79	70	68	97.14	
		2023-24	79	66	60	90.90	
2	Ahilyanagar[59]	2021-22	108	83	69	83.13	57
		2022-23	108	77	69	89.61	
3	Sangli	2021-22	42	42	26	61.90	22
		2022-23	42	42	08	19.05	
		2023-24	42	42	18	42.86	
4	Nagpur	2021-22	98	20	12	60.00	23
		2022-23	98	50	47	94.00	
		2023-24	98	29	27	93.10	
5	Buldhana	2021-22	41	15	15	100.00	12
		2022-23	41	07	07	100.00	
		2023-24	41	17	17	100.00	
6	Latur[60]	2022-23	91	37	37	100.00	12
		2023-24	91	22	22	100.00	

Source: Compiled from final grant assessment report prepared by DSWO

Key insights from Table 2.14:

- Across all six test-checked districts, a high proportion of Aided Hostels consistently did not provide basic facilities such as clean toilets, clean premises, adequate lighting and fire safety equipment, despite clear guidelines issued as early as 1998.
- Extremely high deficiency rates in several districts:
- Buldhana and Latur recorded 100 *per cent* deficiency rates in all the years test-checked, indicating complete breakdown of compliance.
- Pune and Nagpur showed deficiency rates ranging from 78 *per cent* to 97 *per cent* and 60 *per cent* to 94 *per cent* respectively demonstrating that deficiencies were systemic rather than occasional.
- Even in districts with relatively lower deficiency rates in some years (*e.g.,* Sangli in 2022-23), non-compliance resurged in subsequent year.

[59] Data for the year 2023-24 in respect of Ahilyanagar was not furnished.

[60] Data for the year 2021-22 in respect of Latur district was not furnished.

A significant number of hostels were identified as repeated defaulters across years (*e.g.,* Pune ; 64, Ahilyanagar ; 57, Nagpur ; 23) yet continued to receive grants and operate without effective corrective action.

Joint inspection of 21 AHs conducted by Audit revealed that the required certificates regarding cleanliness of facilities from Medical Officer, Local Nagar Palika/Medical officer, Primary Health Centre was not obtained for eleven hostels[61].

Figure 2 : Unclean and open bathroom at Dnyandeep Boys Hostel, Belora, Mantha, District-Jalna

Audit observed that the SJSAD imposed a penalty of ₹1,000 per instance on defaulting hostels. The penal amount was not revised for last 26 years. The SJSAD did not prescribe any stringent action such as suspension or cancellation of recognition against the persistent defaulters. Moreover, though the penalty was levied, the students were forced to stay in unhygienic conditions as the penalty levied did not act as a deterrent.

The Government stated (November 2025) that a policy is being formulated for enhancement in amount of penalty or closure of aided hostels who did not provide prescribed necessary facilities.

Despite long-standing guidelines mandating provision of basic facilities in Aided Hostels, a large proportion of hostels repeatedly did not ensure the minimum standards of hygiene, safety and habitability. Ineffective enforcement mechanisms, coupled with a nominal and outdated penalty structure, allowed persistent defaulters to continue operations without meaningful corrective action. Consequently, students were compelled to reside in unhygienic and unsafe living conditions, exposing them to health and safety risks and undermining the objective of providing dignified residential support to students from backward classes.

[61] (i) Union Boarding House, Ramoshiwadi, Pune (ii) Navbharat Chhatr Niwas, Rajur, Ahilyanagar (iii) Bhima Gautami Girls Hostel, Kavi Jung Nagar, Ahilyanagar (iv) Basveshwar Vidyarthi Vastigruh, Andur, Dharashiv (v) Tulja Bhawani Mulinche Vastigruh, Umarga Dharashiv (vi) Rajshree Shahu Maharaj Girls Hostel, Jafrabad, Jalna (vii) Nehru BC Boys Hostel, Golapangree, Jalna (viii) Dnyandeep BC Boys Hostel, Belora, Jalna (ix) BC Girls Hostel, Azadward, Ramtek, Nagpur (x) Rajshree Shahu Maharaj BC Boys Hostel, Kuhi, Nagpur and (xi) Akhtar Begum Girls Hostel, Nilanga, Latur.

2.2.9 Monitoring and Evaluation

The fourth objective of Audit was whether monitoring and evaluation mechanism were adequate and effective. Audit noticed the shortfall in inspection of hostels, shortfall in meetings of District and Taluka Coordination Committee and suspected bogus operations of AHs as discussed in succeeding paragraphs.

2.2.9.1 Shortfall in inspection of Government and Aided Hostels

GR issued (September 2004) by the department prescribed targets for inspection of GHs and AHs by higher authorities. Commissioner has to inspect five *per cent* of the total GHs and AHs every year. The target for inspection by regional/district level officer was further revised in January 2020. As per the revised target, RDC should inspect two GHs and two AHs every month. For AC, Social_Welfare it was once in every two months *i.e.* every GH should be inspected six times in a year. DSWO, Zilla Parishad should visit every AH three times in a year.

As per the information furnished, during the period 2021-22 to 2023-24 there were considerable shortfall in inspection of GHs and AHs at the level of Commissioner, RDCs, ACs and DSWOs, Zilla Parishad. The details of shortfall is given in **Table 2.15** below:

Table 2.15: Shortfall in inspection of GHs and AHs

Details	Year	Hostel	Number of Hostels	Target set for the year	Actual Inspection conducted in the year	Shortfall in target (*Percentage*)
Commissioner	2021-22	GH	443	22	07	15 (68)
		AH	2388	120	0	120 (100)
RDCs[62]	2021-22	GH	327	120	36	84 (70)
		AH	2388	168	8	160 (95)
	2022-23	GH	174	72	52	20 (28)
		AH	1970	144	38	106 (74)
	2023-24	GH	206	72	53	19 (26)
		AH	1753	120	18	102 (85)
ACs [63]	2021-22	GH	349	2094	398	1696 (81)
	2022-23	GH	264	1584	478	1106 (70)
	2023-24	GH	294	1764	557	1207 (68)
DSWOs [64] ZP	2021-22	AH	1505	4515	300	4215 (93)
	2022-23	AH	1680	5040	830	4210 (84)
	2023-24	AH	1693	5079	1095	3984 (78)

Source : As per data furnished by Social Welfare Commissioner Office, Pune

62 (i) Five RDCs (GHs) and Seven RDCs (AHs) for the year 2021-22, (ii) Three RDCs (GHs) and six RDCs (AHs) for the year 2022-23 (iii) Three RDCs (GHs) and five RDCs (AHs) for the year 2023-24.

63 (i) 25 ACs for the year 2021-22 (ii) 19 ACs for the year 2022-23 (iii) 22 Acs for the year 2023-24.

64 (i)19 DSWOs for the year 2021-22 (ii) 20 DSWOs for the year 2022-23 (iii) 21 DSWOs for the year 2023-24.

As seen from **Table 2.15**,

1. Commissioner-level inspections: minimal oversight
   - The Commissioner was required to inspect 5 *per cent* of hostels annually.
   - In 2021-22, only 7 out of 22 targeted GH inspections (32 *per cent*) were conducted.
   - For AHs, no inspections were conducted at all against a target of 120 (100 *per cent* shortfall).
   - This reflects near-absence of apex-level oversight, particularly for Aided Hostels.
2. RDC inspections: severe and recurring shortfalls
   - RDCs were required to inspect two GHs and two AHs per month.
   - For AHs, inspection shortfalls ranged from:
     - 95 *per cent* (2021-22),
     - 74 *per cent* (2022-23), and
     - 85 *per cent* (2023-24).
   - Although inspection of GHs improved in 2023-24 (shortfall reduced to 26 *per cent*), oversight of AHs remained consistently weak.
3. AC-level inspections: high targets, low achievement
   - ACs were required to inspect each GH six times a year, resulting in very high annual targets.
   - Across all three years, only 19 to 32 *per cent* of required inspections were carried out, leaving shortfalls of 68 to 81 *per cent*.
   - This indicates that routine and frequent monitoring of GHs was not ensured, despite clear mandates.
4. DSWO-level inspections: chronic deficit in AH monitoring
   - DSWOs were required to inspect each AH three times a year.
   - Actual inspections remained far below targets:
     - 93 *per cent* shortfall in 2021-22,
     - 84 *per cent* in 2022-23, and
     - 78 *per cent* in 2023-24.
   - Even with marginal improvement over time, more than three-fourths of required inspections were not conducted.

Despite a clearly defined inspection framework and targets, supervisory oversight of Government and Aided Hostels remained grossly inadequate across all administrative levels. The persistent and substantial shortfall in inspections weakened monitoring, delayed identification of deficiencies and diluted accountability mechanisms. As a result, deficiencies relating to infrastructure, hygiene, safety and student welfare persisted unchecked, undermining the effectiveness of hostel-based educational support schemes.

The lack of facilities in GHs and AHs as pointed out in **paragraphs 2.2.8.4** and **2.2.8.9,** Suspected bogus operation of aided hostels pointed out in **paragraph 2.2.9.3** could have been prevented by regular inspection.

2.2.9.2 Shortfall in meetings of District and Taluka Coordination Committee

The SJSAD had issued (December 1996) orders for formation of Co-ordination Committee at district and taluka level to control and monitor the functioning of the Government and Aided Hostel. At the district level, the co-ordination committee was to be formed under the chairmanship of Collector along with four government officers and two non-Government persons. At taluka level, the committee was to be formed under the chairmanship of local MLA. Further, the meetings of the district level committee were required to be held once in three months and taluka level committee once in two months. The reports of the committees were to be forwarded along with necessary recommendation and suggestions to the Commissioner, Social Welfare, Pune.

Audit noticed that during the period 2021-22 to 2023-24, there was shortfall in meetings of district and taluka coordination committee. The details of meetings of district and Taluka Coordination Committee is given in **Table 2.16**. below:

Table 2.16: Details of meetings of district and taluka coordination committee

Sr. No.	Name of the Division	Number of Districts	Number of meetings of District level committee		Number of meetings of Taluka level committee	
			Target	Achievement	Target	Achievement
1	Pune	5	60	Nil	90	Nil
2	Nashik	5	60	28	90	Nil
3	Latur	4	48	31	72	4
4	Nagpur	6	72	12	108	2

Source: Information furnished by department

Key Insights

1. Inadequate functioning of the coordination mechanism:

- In Pune division neither district level committee meetings nor taluka level committee meetings were held in all three years.
- In Nashik division no taluka level committee meetings were held in all three years.
- Latur division reported only four taluka level meetings over three years,
- Nagpur division, held only two taluka level meetings and twelve district level meetings over three years

2. Persistent non-compliance with prescribed periodicity

- The prescribed frequency of taluka committees once in two months—was not adhered to in any division.

- The shortfall is systemic and consistent across divisions, indicating absence of effective enforcement by the Department.

3. Deficiencies in reporting and feedback loop

- The guidelines required committee reports to be forwarded to the Commissioner, Social Welfare with recommendations.
- Non-conduct of meetings imply that the feedback, escalation and corrective-action mechanism envisaged in the guidelines was rendered ineffective.

The coordination committees, envisaged as a key institutional mechanism for monitoring Government and Aided Hostels, remained largely non-functional during 2021-22 to 2023-24. Persistent shortfall in meetings, and non-adherence to prescribed periodicity weakened inter-departmental coordination and oversight. Consequently, systemic deficiencies in hostel management relating to infrastructure, hygiene, safety and student welfare were not reviewed or addressed in a timely manner.

However, no report containing recommendations as required was submitted to Commissioner Office by any of the committees.

2.2.9.3 Suspected bogus operation of aided hostels

Audit conducted joint physical verification of 21 AHs in the nine selected districts to check whether the required facilities prescribed in various GRs issued from time to time were available to students. It was observed that in six out of the 21 AHs, there were instances of suspected bogus operation as discussed in **Table 2.17**.

Table 2.17: Suspected bogus operation of AHs

<table>
<tr><th>Sr. No.</th><th colspan="2">Joint inspection findings</th></tr>
<tr><td>1.</td><td colspan="2">Mahatma Jyotiba Phule Vidyarthi Vastigruh, Modikhana, Jalna</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Sanctioned capacity of the hostel was 38 students and post of one Superintendent; one cook and one watchman were also sanctioned.
(i)Building was in dilapidated condition making it uninhabitable. The hostel was closed and local people around the hostel also confirmed that the hostel was closed for a long time.
(ii) The area across the hostel boundary was filled with heaps of garbage.
(iii) The entire premises were covered with thick layer of dust indicating that no maintenance/cleaning was done for a long time.
Thus, the operation of the hostel was a suspect to which honorarium and maintenance allowance of ₹18.10 lakh was paid during 2019-20 to 2023-24.
As per visit report of departmental officials dated 12.07.2022, this hostel was functioning properly and no serious adverse remarks were mentioned.</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Figure 3: Dilapidated hostel building</td><td>Figure 4: Hostel boundary filled with garbage</td></tr>
<tr><td>2.</td><td colspan="2">Rajeshree Shahu Maharaj Girls Hostel, Jafrabad, Jalna</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Sanctioned capacity of the hostel was 24 students and post of one Superintendent, one cook and one watchman was also sanctioned.
(i)The records related to admission of students such as application forms, admission register, students check in/ check out records were not available with the hostel authority.
(ii) As per attendance register 24 students were present on 06.01.2025 i.e. day before visit by Audit. However, no student was available in the hostel at the time of visit. Later on, two students were called who were questioned during beneficiary survey. Out of those two students, one student was mentioned in same standard / class for consecutive three years from 2018-19 to 2020-21 in the attendance register of the hostel.</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td></td><td colspan="2">(iii) The hall and beds were covered with dust and no personal belonging of students like books, clothes, shoes, utensils etc. were found. The trunk boxes provided to the students for keeping their personal items were completely empty.

(iv) As per the guidelines for maintenance of AHs, buffer stock of raw food material for one month was required to be maintained in the hostel. However, no buffer stock of raw food material was available.

Thus, the operation of the hostel was a suspect to which rent, honorarium and maintenance allowance of ₹ 42.74 lakh was paid during 2019-20 to 2023-24.

As per visit reports of departmental officials dated 16.11.2022, 10.01.2023 and 16.09.2023 this hostel was functioning properly and no serious adverse remarks were mentioned.</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Figure 5: Condition of beds in the hostel</td><td>Figure 6: Empty trunk boxes of students</td></tr>
<tr><td>3.</td><td colspan="2">Nehru BC Boys Hostel, Golapangree, Jalna</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Sanctioned capacity of the hostel was 46 students and post of one Superintendent, one cook and one watchman was also sanctioned.

(i)At the time of visit, the hostel was locked and no staff, students and watchman were available in the hostel. Later on, Superintendent came to hostel and four students were also called to the hostel, who were enquired as a part of beneficiary survey.

(ii) The hostel building and premises were not in habitable condition for students as half of the area of hostel was dumped with waste scrap material and wooden waste.

(iii) The admission registers and other related records of admission of students such as admission form were not maintained. The attendance registers for the year 2023-24 and 2024-25 were not maintained. The check in / check out register for students was not maintained.

The trunk boxes available in the room was for two students as against sanctioned capacity of 46 students.</td></tr>
</table>

	(iv) The personal belongings like utensils, blankets, trunk box and floor of the room were covered with dust. The trunk boxes available in the room of students indicated the presence of maximum two students only in the hostel. (v) As per the guidelines for maintenance of AHs, buffer stock of raw food material for one month was required to be maintained in the hostel. However, no buffer stock of raw food material was available. (vi) Water supply was not available in the toilets and bathrooms. Thus, the operation of the hostel was a suspect to which honorarium and maintenance allowance of ₹31.20 lakh was paid during 2019-20 to 2023-24. As per visit report of departmental official dated 09.10.2022, this hostel was functioning properly and no serious adverse remarks were mentioned.

Figure 7: Vacant room and non availability of students' belongings

Figure 8: Waste scrap material in hostel premises

4.	**Dnyandeep BC Boys Hostel, Belora, Taluka Mantha, Jalna**
	Sanctioned capacity of the hostel was 40 students and post of one Superintendent, one cook and one watchman was also sanctioned (i) The records related to attendance of the students and employees of the hostel was not available since 2020-21 onwards. (ii) The four bathrooms/ toilets/ urinals were dumped with waste scrap material and wooden waste and water was also not available. (iii) As per the guidelines for maintenance of AHs, buffer stock of raw food material for one month was required to be maintained in the hostel. However, no buffer stock of raw food material was available. (iv) Out of 33 students stated to be present in the hostel, only six students were available who were questioned for beneficiary survey. The attendance registers for the year 2023-24 showed full attendance of the 40 students without any absence on any day. (v) The bed, mattresses pillow, raw food material available were not sufficient for 40 students.

<table>
<tr><td></td><td colspan="2">(vi) The Bio-metric machine was not in working condition since 2020-21, however the Superintendent submitted bio-metric attendance sheet of the staff with the proposal for payment of honorarium for the year 2021-22 to 2023-24 and DSWO ZP Jalna accepted the same for payment. Submission of bio-metric attendance sheet without a working bio-metric machine indicated that the attendance sheet was fraudulently generated.

Thus, the operation of the hostel was a suspect to which honorarium and maintenance allowance of ₹16.69 lakh was paid during 2019-20 to 2023-24.</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Figure 9: Toilets dumped with waste scrap material</td><td>Figure 10: Insufficient beds, mattresses and pillows</td></tr>
<tr><td>5.</td><td colspan="2">Gajanan Maharaj BC Girls Hostel, Sindhkhed Raja, Buldhana</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Sanctioned capacity of the hostel was 24 students and post of one Superintendent, one cook and one watchman was also sanctioned

(i) There were two rooms (16X14 sq. ft. each) along with one attached toilet and bathroom which was not sufficient as per norms (GR date 16.03.1998) for use of 24 girl students.

(ii) Only mattresses were available in the hostel and cot, bed sheet, pillow, blankets etc. were not available. The personal belongings of students like bedding materials, clothes, study books etc. of the students were also not available.

(iii) The records related to attendance of the students and employees of the hostel were not available.

(iv) As per the guidelines for maintenance of AHs (GR date 16.03.1998), buffer stock of raw food material for one month was required to be maintained in the hostel. However, no buffer stock of raw food material was available.

(v) The records related to admission of students such as application form, number of the admission form, important details of students like date of birth, address, parent's mobile number were not filled in the admission form.

Thus, the operation of the hostel was a suspect to which honorarium and maintenance allowance of ₹51.02 lakh was paid during 2019-20 to 2023-24.</td></tr>
</table>

	As per visit reports of departmental officials dated 18.01.2020 and 28.02.2023, this hostel was functioning properly and no serious adverse remarks were mentioned.
	
	Figure 11: Mattress laid on the floor
6.	**Nehru Chhatralay, BC Boys Hostel, Latur**
	Sanctioned capacity of the hostel was 36 students and post of one Superintendent, one cook and one watchman was also sanctioned. (i) It was noticed that the hostel was under construction. The audit team was informed by the Inspector, ZP that the hostel was shifted to some other location. At the new location it was noticed that a hostel named 'Babasaheb Patil Magasvargiya Vidyarthi vastigruh Kulswamini Nagar', Latur was functioning in the building. No student of Nehru Chhatralaya, Boys hostel was present in the hostel. (ii) Records related to admission, attendance register, movement register of students in Nehru Chhatralay, BC Boys hostel were not made available to Audit. (iii) The staff of the hostel viz. superintendent, cook, security guard was not available. Thus, the operation of the hostel was a suspect to which honorarium allowance of ₹2.40 lakh was paid during 2022-23 to 2023-24. The payment of only honorarium without maintenance allowance from 2022-23 indicated that no students were available in the hostels. In reply, the DSWO, Latur stated that the institution has not intimated about the construction work and the place where the students have been shifted would be ascertained and intimated to Audit.

		
	Figure 12: Under construction building of hostel	Figure 13: Waste material inside the hostel

Source: Compiled based on joint inspection report

Thus, joint physical verification of the AHs revealed that there were instances of uninhabitable conditions, closed hostels and under construction hostel shown as functional, absence of staff and students, non-maintenance of attendance and admission records of the students, absence of buffer stock of raw food material, absence of personal belongings of the students, *etc* which indicated that the operation of the AHs was purportedly bogus.

This has to be viewed in the light of shortfall in inspections by the designated authorities as discussed in **paragraph 2.2.9.1**.

The Government stated (November 2025) that detailed reports received from the flying squads constituted by the Commissioner, Social Welfare have been received and are under examination, based on which appropriate administrative action would be taken on aided hostels defying Government Rules and regulations.

Conclusion

The audit of hostels for Backward Class students under the Social Justice and Special Assistance Department revealed that, despite substantial budgetary support and a well-defined policy framework, the intended outcomes of providing adequate, accessible and dignified residential educational facilities were only partially achieved. Deficiencies were observed across the entire lifecycle of hostel management—planning, fund utilisation, infrastructure creation, provision of basic facilities and monitoring. Delays in construction, under-utilisation of created capacity, gaps in coverage under the Swadhar Scheme, shortages of wardens, inadequate facilities (including for students with disabilities), weak inspection mechanisms and ineffective use of technology collectively diluted the effectiveness of hostel-based support. Consequently, a significant number of eligible students were either deprived of hostel facilities or compelled to reside in sub-optimal conditions, undermining the objective of equitable access to education for backward class students.

Recommendations

- *The State Government may conduct a comprehensive demand assessment covering not only demand under Swadhar scheme but also the demand from students of 8th to 10th standards and students belonging to OBC, SBC and other weaker sections studying post 10th standard for prioritizing construction of Government hostels.*
- *The Government may expedite development of online portal for timely disbursement of installments under Swadhar scheme and also create timeline for disposal of incomplete applications under Swadhar scheme.*
- *The Government may take up the issue of delay in construction of hostels with Public Works Department for completion of work in a time bound manner.*
- *The Department may expedite filling up of vacant warden posts and ensure adequate deployment, particularly in girls' hostels, so as to strengthen on-site supervision, safety and grievance redressal.*
- *The Government may ensure installation and proper maintenance of biometric system for proper monitoring of the students and staff of the Government and Aided hostels.*
- *The Government may give direction to aided hostels to comply with the direction to maintain minimum prescribed area in stipulated time and ensure that all prescribed facilities are available in hostels.*

Revenue and Forest Department

2.3 Pending Fees Receipts from User

The negligence of the Settlement Commissioner & Director of Land Records (SC & DLR) by not invoking the MoU clause with the User resulted in Pending Fees Receipts of ₹ 217.99 crore from Banks, Institutions and Agriculture Department, GoM for usage of Records of Rights (RoR) downloaded through the Web Portal/Services facility.

The Government of Maharashtra, Revenue and Forest Department had implemented the Digital India Land Record Migration scheme under *e-Mahabhoomi*. Digital copies of land records, like *Ferfar* (Form No. 6), 7/12 extracts, 8A extracts *etc.* termed as Records of Rights (RoR), were made available through online web portal for public use. Under *e-Mahabhoomi,* these records can be downloaded free of charge without a digital signature, while a fee of ₹15 per record was charged for downloads with a digital signature. The rates of fees were revised from time to time.

During a meeting of the State Level Bankers' Committee held in February 2020, the Chief Secretary, Government of Maharashtra directed the Revenue Department to make the online service of computerised RoR available to banks through an Application Programming Interface (API)[65] and to operationalise the facility by entering into the necessary agreements with the Settlement Commissioner & Director of Land Records (SC & DLR), Pune. Subsequently, SC & DLR directed (March 2020) that the concerned user[66] should develop the requisite utilities at their own cost to access the revenue data made available by SC & DLR and user IDs and passwords would be issued to the designated administrators of each user entity for access to the web portal.

In 2022, the Revenue Department enabled access to computerised and digitally-signed RoR for other users through an API. As these users required RoR data for delivery of services under various schemes, Memoranda of Understanding (MoUs) were executed between the user and SC & DLR.

As per Clause 1.5 of the MoU, downloads of RoR were subject to a monthly billing cycle, with applicable fees required to be paid before the end of the succeeding month of usage, not meeting which the services were liable to be discontinued. The MoUs also empowered SC & DLR to terminate the agreements in case of non-payment, while reserving the right to recover the outstanding dues.

As per Government Resolutions dated 31 January 2019 and 26 March 2019, read with the instructions issued by the SC & DLR in March 2020, fees collected from users were required to be initially credited to a depository account with net

---

65 An application programming interface is a set of rules that allows different software programs to communicate with each other by exchanging data and functionality.

66 User such as Individuals, Central/State Government Departments, Central/State Government Corporations, Public Sector Banks, Private Banks, Financial Institutions/other Private Institutions, who use the online service of computerized Records of Rights.

banking facility maintained at State Bank of India, Pune through RTGS/NEFT. At the end of each month, the accumulated fees were to be apportioned, with the share of SC & DLR credited to its Personal Ledger Account and the applicable Government share (₹5 per record) credited to the Government account through the Government Receipt Accounting System (GRAS) under the appropriate Major Head.

Audit noticed (September 2024 and May 2025) that while various users had availed of the Web Portal/Services facility of SC & DLR, the associated charges of ₹1.61 crore from Banks and ₹9.76 crore from Institutions for the period from 2020-21 to 2025-26 (till April 2025) were not collected by SC & DLR as detailed in **Table 2.18** below:

Table 2.18 : Year wise pending fees from User **(₹ in lakh)**

	Banks		Institutions		Total	
Year	**Total Pending Fees**	**GoM Share**	**Total Pending Fees**	**GoM Share**	**Total Pending Fees**	**GoM Share**
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**(6)= (2+4)**	**(7)= (3+5)**
2020-21	22.17	18.23	225.81	75.27	247.98	93.50
2021-22	28.71	25.80	279.32	83.87	308.03	109.67
2022-23	31.40	24.21	393.27	129.53	424.67	153.74
2023-24	46.47	22.71	599.80	162.44	646.27	185.15
2024-25	29.67	19.09	483.16	155.25	512.83	174.34
2025-26 (April 2025)	3.56	1.34	29.54	9.80	33.1	11.14
Total	**161.98**	**111.38**	**2,010.90**	**616.16**	**2,172.88**	**727.54**
Less: Amount recovered	0	0	1035.11	0	1035.11	0
Balance Pending Amount	**161.98**	**111.38**	**975.79**	**616.16**	**1,137.77**	**727.54**

Source: Information provided by SC & DLR, Pune

From above, it is seen that total fees of ₹11.38 crore (Government share ₹7.28 crore and SC & DLR Share ₹4.10 crore) has not been received from Banks/Institutions.

The Agriculture Commissionerate requested (December 2018) the SC & DLR to provide access to RoR through API on the National Crop Insurance Portal for implementation of the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana. Pursuant to this request, and following inter-departmental consultations, SC & DLR enabled API-based access to RoR data for verification of land titles by crop insurance companies engaged in implementation of the scheme.

Audit observed that, as of May 2025, a total of 13,77,41,550 RoR downloads had been made by the Agriculture Commissionerate at a prescribed rate of ₹15 per record (Government share: ₹ five per record). Accordingly, fees amounting to ₹206.61 crore, comprising Government revenue of ₹68.87 crore and SC & DLR share of ₹137.74 crore, remained unrealised from the Agriculture Department since 2019-20.

When reasons for the prolonged non-realisation of fees were sought by Audit, SC & DLR stated (June 2025 and September 2024) that notices for settlement of pending dues were issued in September 2024 to Banks and Institutions, with the stipulation that access to the web portal would be discontinued and penalties levied in case of continued non-payment.

The reply was not tenable, as fees amounting to ₹217.99 crore (₹11.38 crore from Banks and Institutions and ₹206.61 crore from the Agriculture Department) remained unrealised since 2019-20. Notices for non-payment of fees were issued by the SC& DLR only after the matter was pointed out by Audit. Further, out of the total outstanding amount, Government revenue of ₹76.15 crore (₹7.28 crore and ₹68.87 crore) had become overdue and remained uncollected even after a lapse of six years, adversely affecting the recoverability of dues and resulting in loss of Government revenue.

The matter was referred to the Government (July 2025); followed by reminders in November 2025; reply is awaited.

2.4 Short levy of occupancy charges

Incorrect application of rates by Tahasildar, Panvel as per the Annual Statement of Rates resulted in short levy of occupancy charges amounting to ₹69.10 lakh on allotment of government land to Mumbai Metropolitan Region Development Authority for developing Mumbai Trans Harbour Link Road.

As per the Revenue and Forest Department, Government of Maharashtra (R&FD) resolution (February 2016) while transferring government land on occupancy or lease basis, the valuation of such land should be determined as per the rate prescribed in the Annual Statement of Rates (ASR) as on date on which order is passed for transfer of government land. Further as per condition 16(b) of ASR 2017-18, the occupancy charges are to be recovered on the value and classification of land (agricultural and non-agricultural) based on the measuring unit (square meter/hectare) and rate prescribed in the ASR.

Scrutiny of the records (December 2019) in the office of the Tahasildar, Panvel, District Raigad revealed that the Collector, Raigad transferred (September 2017) the rights of land parcel of government land admeasuring 0.219 hectares (2,190 sq. mt.) at survey No. 90/9 at Gavhan, Taluka Panvel, District Raigad to Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA). The land was transferred to MMRDA for developing Mumbai Trans Harbour Link Road (MTHL).

Audit noticed, while levying occupancy charges on the land parcel admeasuring 0.219 hectares, department considered the land parcel as *Jirayat*[67] and by applying the slab rates of the ASR for the year 2017-18 levied the occupancy charges of ₹ 3.97 lakh[68]. Accordingly, MMRDA paid occupancy charges in November 2017 and took possession of the land (December 2017). Since the land was non-agriculture, the department was required to levy the slab rates as

[67] Agricultural land which depends entirely on rainfall for cultivation.

[68] 0.219 hectare x ₹18,13,500 per hectare as per ASR for the year 2017-18 = ₹3,97,157.

per condition No. 16(b) of ASR 2017-18 applicable to non-agricultural land *i.e.* ₹ 3,650 per square meter. Thus, the occupancy charges levied should have been ₹73.07 lakh instead of ₹3.97 lakh. This resulted in short levy of occupancy charge of ₹69.10 lakh as shown in **Table 2.19** below:

Table 2.19: Short levy of occupancy charges

Calculation as per Audit[69]		**Calculation of the Department considering the land as *Jirayat* Agriculture land**		**Short levy (Amount in ₹)**
Particulars	**(Amount in ₹)**	**Particulars**	**(Amount in ₹)**	
Area of the land: 0.219 hectare *i.e.,* 2,190 sq. mt.		Area of the land: 0.219 hectare		
Rate as per ASR 2017-18 = ₹3,650 per sq.mt.		Rate as per ASR 2017-18 per hectare ₹18,13,500		
i. 500 sq mt ×₹3,650	18,25,000	Occupancy charges = 0.219 × ₹18,13,500	**3,97,157 (B)**	
ii. 1,500 sq mt × ₹3,650 × 90 *per cent*	49,27,500			
iii.190 × ₹3,650× 80 *per cent*	5,54,800			
Total (i +ii + iii)	**73,07,300 (A)**			**69,10,143 (A-B)**

While accepting the audit contention (September 2023) issued demand notice for recovery was issued to MMRDA in November 2020 for payment of the short levy within 15 days. However, MMRDA has not responded, and therefore, action as per section 174 of the Maharashtra Land Revenue Act, 1966 and provisions of Maharashtra Land Revenue Recovery Rules, 1967 was proposed.

The short levy occurred due to incorrect classification of non-agricultural government land as *Jirayat* at the time of transfer, resulting in application of lower ASR rates. Although the audit observation was accepted and a demand notice was issued in November 2020, revenue authorities did not initiate and pursue recovery action under the Maharashtra Land Revenue Act and the Recovery Rules led to continued non-recovery of the dues, thereby prolonging the short realisation of government revenue amounting to ₹69.10 lakh.

Despite acceptance of the audit observation and issue of a demand notice in November 2020, the department did not pursue recovery action for over five years, contrary to the provisions of the Maharashtra Land Revenue Act, 1966 and the Maharashtra Land Revenue Recovery Rules, 1967. The prolonged inaction resulted in continued non-realisation of government revenue and reflects deficiencies in enforcement and follow-up mechanisms.

[69] The slab for calculation of occupancy charges as per 16 (b) of ASR of 2017-18 is as follows:
Upto 500 sq. mt.: 100 *per cent* of the rate.
500 sq. mt. to 2,000 sq. mt.: 90 *per cent* of the rate.
2,001 sq. mt. to 4,000 sq. mt.: 80 *per cent* of the rate.

The matter was referred to Government (March 2024) followed by reminders (July 2025 and November 2025); reply is awaited.

2.5 Non-levy of penalty

Non-levy of penalty amounting ₹11.50 lakh on means of vehicle/machine engaged in unauthorized extraction of minor minerals resulted in continued non-realisation of government revenue.

Rule 9 of the Maharashtra Land Revenue (Extraction and Removal of Minor Minerals) (Revised) Rules, 2017 according to Section 48(8) of Maharashtra Land Revenue Code, 1966 (MLRC), published vide Government of Maharashtra Gazette notification Extra-ordinary part-IV(B) No-18 dated 12.01.2018 stated that if a vehicle or machine is used for unauthorized activities *viz.* unauthorized extraction, removal, collection, replacement, picking up or disposal of minor minerals, a penalty would be levied as per the classification of vehicle/machine mentioned in the rule. The seized vehicle would be released after payment of penalties levied on vehicle/machine and submission of personal bonds[70]. This penalty is in addition to the penalty under section 48(7) of the MLRC, 1966 which stipulates that an amount up to five times the market value of the minerals so extracted, removed, collected, replaced, picked up or disposed of.

During scrutiny of records (June 2019) of the Sub Divisional Officer (SDO), Ahilyanagar, it was observed that two *Panchnama*s[71] were issued by Sub Divisional Officer (SDO), Ahilyanagar during 2017-18. First *Panchnama* was issued on 12.11.2017 for one truck and second Panchnama was issued on 07.03.2018 for another truck and one mechanized loader (JCB) used in unauthorized extraction and transportation of minor minerals. Further, Tahsildar, Ahilyanagar had issued orders under section 48(7) and 48(8) of the MLRC, 1966 for recovery of penalty amounting to ₹1,98,900 for truck and JCB (Order No. 377 dated 14.03.2018) and ₹76,200 for truck (Order No. 386 dated 19.03.2018) as per type and quantity of minor minerals. Further, two orders 398 dated 17.03.2018 and 404 dated 19.03.2018 were issued for release of these vehicle/machinery seized for unauthorized extraction of minor minerals against personal bonds.

Audit noticed that in these two cases for unauthorized extraction of minor minerals, total three vehicles/Machines were used and seized. However, orders issued by Sub Divisional Officer, Ahilyanagar in these two cases for release of the seized vehicle/machine, penalty as per means of vehicles/machines were not

70 The owner of the machinery, equipment or means of transport seized under sub-section (8) of Section 48 shall furnish personal bond as per the direction of the Collector or the officer authorized, for an amount not exceeding the market value of such seized machinery, equipment or means of transport, used for unauthorized extraction, removal, collection, replacement, picking up or disposal of minor minerals or transportation thereof.

71 A *panchnama* is a formal document created by an investigating officer and signed by two or more independent witnesses (*panchas*) to officially record observations, evidence, and findings at the scene of a crime or incident. It serves as a legal record of events like searches, seizures, or inquests to ensure the process was conducted transparently and legitimately.

levied as per Rule 9 of Maharashtra Land Revenue (Extraction and Removal of Minor Minerals) (Amendment) Rules, 2017.

As per table under the notification (January 2018), rates for levy of penalty/convenience charge was ₹ two lakh and ₹7.5 lakh for the truck and mechanized loader (JCB) respectively, if found engaged in unauthorized excavation of minor minerals. Thus, the total non-levy of penalty worked out in this case was ₹11.50 lakh[72].

In reply, the SDO, Ahilyanagar stated (June 2024) that the matter was informed (December 2019 and May 2024) to Tahsildar, Ahilyanagar to recover the amount from the concerned owners of trucks/JCB and accordingly, Tahsildar, Ahilyanagar issued (July 2024) notice to the concerned owners to remit the penalty amount.

Despite seizure of vehicles/machinery used in unauthorised extraction of minor minerals, the prescribed penalty under Rule 9 of the Maharashtra Land Revenue (Extraction and Removal of Minor Minerals) Rules, 2017 was not levied at the time of their release. Although recovery action was initiated subsequently, the penalty amount of ₹11.50 lakh remained unrecovered till October 2025. The lapse resulted in continued non-realisation of government revenue and indicates weaknesses in enforcement and follow-up of statutory penalty provisions.

The matter was referred to the Government (October 2024); followed by reminders in July 2025 and November 2025; reply is awaited.

2.6 Unfruitful expenditure on construction of Staff quarters

Unfruitful expenditure of ₹2.74 crore on construction of Staff quarters at Gondia due to deficient planning and selection of an unsuitable location.

The construction of an Administrative Building and 82 residential quarters for the staff of District Collector, Gondia was administratively approved (November 1999) by Government of Maharashtra for ₹12.42 crore. The demand survey for accommodation from the staff of District collector, Gondia was not carried out before approval as there was no policy to conduct such survey. Further the Government advised (December 1999) the District Collector, Gondia to reconsider the land available at Gondia city for construction of Collector Office and Central Administrative Building instead of the site approved for construction which was approximately four kilometers away from Gondia City.

Audit noticed (June 2022) that the construction work of eight Type IV, eight Type III and 24 Type II residential quarters was awarded by Executive Engineer, Public Works Division, Gondia during March 2007, November 2006 and May 2009 to a contractor respectively with a stipulated date of completion of 12 months from the date of issue of work order. The works of Type IV, Type III and Type II residential quarters were completed incurring an expenditure of ₹55.70 lakh, ₹50.32 lakh and ₹167.87 lakh in December 2008, March 2008 and

72 For two Trucks and one JCB, amount of penalty: ₹2 lakh +₹2 lakh +₹7.5 lakh.

December 2011 and were handed over to the Collectorate, Gondia in January 2011, September 2011 and January 2012 respectively.

Accordingly, District Collector and Chairman, Quarters Distribution Committee allotted the quarters to the staff in October 2011 and July 2012, however, no staff took possession of the quarters and it remained unoccupied over a decade after their completion and handing over by January 2012. During that period antisocial elements vandalised/stole electrical and sanitary fittings and water supply connections. A police complaint was also lodged (March 2013) to this effect. Meanwhile, the Executive Engineer, Public Works Department, Gondia requested (September 2015) Collector, Gondia to provide fund of ₹40 lakh for damaged electric supply, sanitary facilities and water supply connections. Accordingly, Collector, Gondia communicated (March 2016) to the Government to convert the staff quarters into common pool so that the quarters could be allotted to the staff belonging to other Departments. However, no reply has been received from the Government (as of May 2024) and hence quarters remained unoccupied resulting in wasteful expenditure of ₹2.74 crore[73].

In reply, the department stated (May 2024) that the quarters were not occupied due to location of the quarters which was approximately five kilometers away from the Gondia city and no facilities like water, electricity and other amenities in the quarters were available, hence officers, employees had not submitted application for housing.

Audit concludes that the construction of staff quarters at Gondia resulted in unfruitful expenditure of ₹2.74 crore due to deficient planning at the project formulation stage, including absence of demand assessment and selection of an unsuitable location lacking basic civic amenities, despite prior Government advice. The completed quarters remained unoccupied for over a decade, during which inadequate safeguarding led to vandalism and deterioration of assets. Further, delayed decision-making on alternative utilisation, including conversion to a common pool, prolonged non-utilisation of the infrastructure. These deficiencies collectively led to wasteful expenditure and non-realisation of the intended benefits of the investment.

The matter was referred to the Government (April 2025); followed by reminders in July 2025 and November 2025; reply is awaited.

[73] Type IV quarters: ₹55.70 lakh, Type III: ₹50.32 lakh and Type II: ₹167.87 lakh.

Revenue and Forest Department (Disaster Management Relief and Rehabilitation)

2.7 Excess payment of ₹2.60 crore towards crop loss relief

Flaw in the system to disburse financial assistance to farmers affected by natural calamities resulted in excess payment of ₹2.60 crore in two test-checked districts.

The Revenue and Forest Department (Relief and Rehabilitation), Government of Maharashtra, (Department) vide Government Resolution (January 2023) decided to distribute relief fund to eligible farmers who lost their agricultural crops due to natural calamities, through a computerised system developed by MAHA IT[74] to avoid delays and provide better service for payment of financial assistance. The crop relief is provided to farmers who possess land less than three hectares in size and whose crop loss is more than one-third of the cultivated land. Government Resolutions have been issued by the Department from time to time stipulating the crop relief to be paid for disbursement of crop relief.

The process in the disbursement of crop relief begins with the preparation of a '*Panchnama'* by the Talathi. The '*Panchnama'* shows the name of the farmer, area of the land in which the crop has been destroyed *etc*. The '*Panchnama'* is signed by the Talathi and is also signed by five residents of the village as witnesses. In addition to the '*Panchnama',* information is also filled by the Talathi in a prescribed format containing the name of the farmer, area affected, aadhaar number of the farmer, amount to be paid as crop relief, bank account number, phone number *etc*. A copy of the '*Panchnama',* in prescribed format and data of all farmers fed in an Excel spreadsheet is sent by the Talathi to the Taluka office. The Taluka office uploads the 'Excel spreadsheet' on the system; thereafter, the system automatically validates records to identify duplicate beneficiaries by cross-verifying Aadhaar number, village, name and "*Gat* Number"[75] *etc.* The Taluka office saves the data and sends it to the Collector for approval. After approval by the Collector office, a *Vishishth Kramank* list (list showing the names of the farmers to whom the financial assistance is approved) is generated by the system for disbursement of crop relief to the farmers. The financial assistance is credited into the bank account of the farmer, after the farmer completes his biometric authentication through Aadhaar number.

The crop loss relief system was required to ensure that relief was disbursed only once per eligible beneficiary for a given loss event and to prevent duplicate processing of beneficiary data through appropriate system-based controls and validation checks. Further, departmental instructions issued in May 2024 stipulated recovery of excess payments by June 2024.

---

74 Nodal institution of the Government of Maharashtra functioning for effective implementation of IT related initiatives in the State and for establishing an effective e-Governance system.

75 The term "*Gat* Number" is a survey identification number used to uniquely identify a land parcel in rural and agricultural areas, especially in Maharashtra.

During the audit (January 2024) of Revenue and Forest Department (Relief and Rehabilitation) the data of crop relief paid to the farmers in the State was anlaysed by Audit to detect duplicate payments if any, by matching name of the farmer, Aadhaar number, district, taluka, *Gat* number, area of the farm affected by natural calamity and Government Resolution (GR) number authorizing the quantum of relief payable for each crop type, in the database.

The analysis of crop relief released under different GRs issued during the period November 2022 to January 2024 revealed 26,004 cases showing disbursement of crop relief twice or more than twice to 11,860 farmers in the State, with 18,247 cases (70 *per cent*) being in two districts *viz.*, Akola and Chhatrapati Sambhajinagar. To validate the correctness of the result of analysis, Audit team visited (October 2024) the Collector and Taluka offices (13 Talukas) in these two districts, and verified 12,102 cases[76] (66 *per cent*) out of 18,247 cases, by comparing the data in '*Panchnama'* with data uploaded in the system. Scrutiny confirmed duplicate/multiple payment to the same farmer in 7,301 cases[77] (60 *per cent*) out of 12,102 cases checked, resulting in excess payment of ₹2.60 crore. In the remaining 4,801 cases (12,102-7,301) detected in data analysis, Audit noticed that there was no duplicate/multiple payment because it was on account of feeding incorrect GR number, multiple crops cultivated in the same *Gat* number *etc*. The duplicate/multiple payments in 7301 cases were because of uploading the same excel file twice/multiple times by the Taluka office. Thus, there was a flaw in the system which allowed uploading of the same file twice or multiple times. The system, while equipped with beneficiary-level validation checks, did not have adequate controls to detect or block duplicate uploads of identical data files, thereby allowing repeated processing of the same records. This indicated a weakness in system design and workflow controls, which did not prevent duplicate batch uploads or flag such instances for supervisory review.

Based on audit findings, the Department directed (May 2024) all the Collectors in the State to identify duplicate/multiple payment and complete the recovery by June 2024. Two Tahsildars of Chhatrapati Sambhajinagar districts stated that while uploading the file a message 'unable to save records' appears on the screen due to which the file is uploaded once again. In reply (January 2025) the Department stated that based on the directives issued in May 2024, double/multiple payments was made in respect of 9,250 cases in Akola and Chhatrapati Sambhajinagar out of which recovery was made in 719 cases (₹69.01 lakh) while recovery was pending in 8,531 cases.

The absence of effective controls to prevent duplicate processing resulted in excess disbursement of ₹2.60 crore and exposed the scheme to financial loss. Delays in recovery further prolonged the retention of public funds by ineligible beneficiaries, indicating weaknesses in post-disbursement oversight and recovery mechanisms.

The recovery of excess payment was not completed despite the direction of Department to complete the recovery by June 2024. Further, cases identified in other districts and status of recovery was awaited from the Department. The

[76] Remaining 6,145 cases were not produce to audit due to declaration of State Assembly Election 2024. Therefore, verification of records were restricted to 12,102 cases.

[77] Akola:6,147; Chhatrapati Sambhajinagar:1,154.

reply of the Department also did not clarify whether the flaw in the system has been since rectified.

The matter was referred to the Government (May 2025) followed by reminders in July 2025 and October 2025; reply is awaited.

Housing Department

Slum Rehabilitation Authority, Pune and Pimpri-Chinchwad Area

2.8 Undue Benefit to Developers

The incorrect computation of total Sanctioned Floor Space Index (FSI) for the Slum Rehabilitation Scheme resulted in excess sanction of Transferrable Development Rights (TDR) to two Developers to the tune of 3,159.31 square meters valuing ₹6.29 crore and 11,157.83 square meters valuing ₹29.51 crore.

The Government of Maharashtra (GoM) Housing Department has introduced a comprehensive Slum Rehabilitation Scheme (SRS) to provide free rehabilitation tenements to eligible slum dwellers. The SRS comprises two components: the Rehabilitation Component[78] area and the Free Sale Component[79] area. Developers constructing rehabilitation tenements can utilize the free sale component area to build sale tenements on-site for open market sale, subject to the slum plot's Floor Space Index[80] (FSI) consumption limits. Any unused free sale component area due to FSI limits is granted as Transferable Development Rights[81] (TDR). The free sale component serves to compensate developers for the costs incurred in constructing the rehabilitation component.

The Slum Rehabilitation Authority (SRA) of Pune and Pimpri Chinchwad Area, (PCMC) designated as the Planning Authority, implements the SRS in these areas. The SRS is governed by Special Regulations (SR) issued by the GoM and the Unified Development Control and Promotions Regulations (UDCPR) for Maharashtra. According to SR 13(2), the total sanctioned FSI for SRS, comprising both rehabilitation and free sale components, cannot exceed 3.0 on

78 As per SR 1 (u) Rehabilitation Component shall mean area of all residential tenements as well as non- residential built-up premises to be given to the eligible hutment dwellers in accordance with the provisions of these Regulations and shall be inclusive of common areas, lobbies, staircase/(s), lift/(s) and machine room/(s), passage/(s), welfare center/(s), balwadi/(s), *etc.*

79 As per SR 1 (v) Free Sale Component of SRS is the built up area that can be constructed against the incentive FSI, in accordance with these Regulations, available in the form of FSI or TDR out of the total permissible FSI of the SRS (rehabilitation component plus incentive sale component in the ratios prescribed in these Regulations) after deducting FSI required for Rehabilitation.

80 Floor space Index is the ratio of the combined built-up area (BUA) on all floors, except the areas specifically exempted from computation under Development Control Regulation to the gross area of the plot.

81 It is the compensation in the form of Floor Space Index or Development Rights which shall entitle the owner for construction of BUA.

any slum site. However, if the existing tenement density exceeds 450 per hectare, FSI consumption up to 4.0 is permitted. Further, SR 13(2) allows for the issuance of TDR for the difference between the total sanctioned FSI and the maximum permissible or consumed FSI on-site. As per notification (December 2018) under SR 15(1) of SRA Regulation (September 2014), the additional free sale component/incentive built up area (free sale component) for constructing the rehabilitation tenements was required to be calculated as per the ratio prescribed.

As per Regulation 11.2.4 of the Unified Development Control and Promotions Regulations (UDCPR) 2020, when a developer surrenders Development Plan (DP) entitled land in a non-congested area to the authorities, they become entitled to TDR. The TDR entitlement is equivalent to twice the area of the surrendered land, provided that the land is surrendered at no cost and without any encumbrances. This entitlement applies regardless of and additional to the permissible FSI or development potential of both the surrendered land and the surrounding land.

a) Scrutiny of records revealed (May 2023) that SRA sanctioned (April 2017) a SRS in favour of a developer for construction of 147 rehabilitation tenements on a slum plot admeasuring 2,591.50 square metres. The maximum in-situ permissible FSI for the slum plot was 10,366 square metres considering FSI of four since the existing tenement density was more than 450 per hectare.

The rehabilitation component as per SR1(u), which is the built area to be given to eligible tenement dwellers inclusive of common areas, staircase, passages *etc*. was 8,715.31 square meters. Non-FSI area consisting of common areas, staircase, passages *etc.* was 3,174.47 square metres. The free sale component to be allowed to the Developer considering the ratio of 2.699 prescribed under SR15 (1) and the rehabilitation component of 8,715.31 square meters worked out at 23,522.62 square metres[82].

Out of the maximum in-situ permissible FSI of 10,366 square metres on the slum plot, the Developer utilised FSI of 5,540.84 square metres for rehabilitation and 4,810 square metres out of the free sale component of 23,522.62 square metres.

Audit noticed (May 2023) that SRA had sanctioned a total FSI of 32,237.93 square metres[83] for SRS under SR 13(2), by considering free sale component of 23,522.62 square metres and rehabilitation component of 8,715.31 square metres (23,522.62 square metres + 8,715.31 square metres).

The computation of total sanctioned FSI for the SRS under SR 13(2) was incorrect since the FSI of the Rehabilitation component was reckoned as 8,715.31 square metres (including 3,174.47 square metres free of FSI) instead of FSI of 5,540.84 square meters only. As per Audit, SRA has to sanction a total FSI of 29,063.46 square metres instead of 32,237.93 square metres.

After deducting the maximum in-situ permissible FSI of 10,366 square metres from the total FSI of 32,237.93 square metres, the balance FSI of

[82] 23,522.62 square meters = 8715.31square meters* 2.699.

[83] Free sale component of 23522.62 square meters + Rehabilitation component of 8,715.31 square meters.

21,871.93 square metres was released (till May 2022) to the Developer by SRA. However, as per audit, SRA has to release 18,712.62 square metres instead of 21,871.93 square metres.

The incorrect computation of total sanctioned FSI resulted in excess release of TDR as shown in **Table 2.20** below:

Table 2.20: Excess release of TDR to the Developer

Sr. No.	Particulars	As per SRA	As per Audit
1	Plot area (in square meters)	2,591.50	2,591.50
2	FSI Consumption under section 13(2)	4.00	4.00
3	Maximum FSI allowed on the plot (in square meters)	10,366 **(sr.no. 1*2)**	10,366 **(sr.no. 1*2)**
4	FSI of rehabilitation component (in square meters)	5,540.84	5,540.84
5	Non-FSI of rehabilitation components (in square meters) (common areas, staircase, passages *etc*)	3,174.47	3,174.47
6	Total rehabilitation component (in square meters)	8,715.31 **(sr.no. 4+5)**	8,715.31**(sr.no. 4+5)**
7	Prescribed Ratio under SR 15(1) read with notification dated 17.12.2018	2.699	2.699
8	Free sale component (in square meters)	23,522.62 **(sr.no. 6*7)**	23,522.62 **(sr.no. 6*7)**
9	Total sanctioned FSI of the scheme under SR13(2) (in square meters)	**32,237.93 (sr.no. 6+8)**	**29,063.46 (sr.no. 4+8)**
10	Rehabilitation FSI utilised in the slum plot (in square meters)	5,540.84	5,540.84
11	Free sale FSI utilised in the slum plot (in square meters)	4,810.00	4,810.00
12	TDR released to the developer (in square meters)	21,871.93 **(sr. no. 9-3) (A)**	18,712.62 **(sr.no. 9-10-11) (B)**
13	Excess release of TDR to the developer (in square meters)	**3,159.31(A - B)**	

As seen from **Table 2.20**, there was excess release of TDR to the developer due to incorrect computation of total sanctioned FSI resulting in undue benefit of ₹6.29 crore[84].

In reply (January 2026) Department stated that the calculations were done as per Regulations and no excess free sale FSI/TDR was sanctioned to the developer.

The reply is not tenable as the excess sanction of TDR was attributable to misapplication of the provisions of SR 13(2) and SR 15(1) of the SRA Regulations in as much as the SRA incorrectly included non-FSI areas while

84 3159.31 square metres x cost of land ₹19,910 per square metre as per Annual Statement of Rates for the year 2017-18.

computing total sanctioned FSI contrary to the regulatory provisions governing computation of development potential and TDR entitlement.

b) Scrutiny of records of similar case at the SRA, PCMC in May 2023 revealed that SRA sanctioned (March 2017) a SRS for a plot[85] admeasuring 6,452 square meters . The plot was encumbered by a DP road set-back area of 4,976.46 square meters as per regulation 2014. Thus, the net plot area of 1,475.54 square meters was available for the rehabilitation. The scheme underwent revisions[86] in November 2020 and January 2021. As per the revised SRS in January 2021, the construction of 175 rehabilitation tenements were planned.

The developer proposed construction of total rehabilitation component area admeasuring 7,260.08 square meters on the net plot area of 1,475.54 square meters. This comprised area admeasuring 4,697.25 square meters towards FSI of rehabilitation tenements and free of FSI area of BUA admeasuring 2,562.83 square meters. Further, against the rehabilitation component, the SRA worked out the corresponding free sale component to 19,217.43 square meters, based on the ratio of 1:2.647 derived from the notification (December 2018) of Urban Development Department under SR 15 (1) of SRA Regulation (September 2014). Audit however, noticed (May 2023) the following discrepancies:

- **Sanction of excess TDR of 1,204.91 square meters against the FSI for rehabilitation on net slum plot area admeasuring 1,475.54 square meters**

  The developer proposed the construction of rehabilitation tenement on net slum plot area of 1,475.54 square meters. Under SR 13(2), SRA sanctioned FSI of 25,119.59 square meters[87] for remaining plot, which comprised the FSI 4 (5902.16 square meters) for remaining plot area and the free sale component area (19,217.43 square meters) against the rehabilitation component of the scheme. The computation of total sanctioned FSI for the SRS under SR 13(2) was incorrect since the FSI of the Rehabilitation component was reckoned as 5902.16 square meters instead of FSI of 4,697.25 square meters which was proposed for the construction on site. As a result, the SRA sanctioned an excess TDR of 1,204.91 square meters for the net slum plot area of 1,475.54 square meters as shown in **Table 2.21**.

---

85 Survey No. 1812 (111 B/1-A-1 B/1) at Hadapsar, Pune on net slum plot area of 1475.54 square metres.

86 SRS was revised in November 2020 as developer requested to revise the scheme in accordance with the notification (December 2018) under SR 15 (1) of SRA Regulation (September 2014). SRS was further revised in January 2021 to accommodate newly eligible slum dwellers.

87 45,025.43 square meters – 19,905.84 square meters (4,976.46 square meters of DP road set-back area * 4 FSI).

Table 2.21: Sanction of excess TDR against the FSI for rehabilitation.

Sr. No.	Particular	As per SRA	As per Audit
1	Balance slum plot area after carving out DP road set-back area (in square meters)	1,475.54	1,475.54
2	FSI allowed	4	-
3	FSI of the Rehabilitation component (in square meters) **{(1) * (2)}**	5902.16 **(A)**	4,697.25 **(B)** (Proposed FSI by the developer for rehabilitation tenements)
4	Excess TDR sanctioned by SRA (in square meters). **(A)- (B)**	-	1,204.91

- **Sanction of excess TDR of 9,952.92 square meters against the DP road set-back area admeasuring 4,976.46 square meters.**

The SRA sanctioned total area for the SRS of 45025.43 square meters, which comprised the FSI 4 (25,808 square meters) on gross plot area *i.e.* 6,452 square meters and the free sale component area (19,217.43 square meters) against the rehabilitation component of the scheme. However, the sanction was not in order as a portion of the plot was encumbered by a DP road set-back area (4,976.46 square meters) and the developer was entitled for utilization of plot potential up to FSI 4 only for the balance plot area *i.e.* 1,475.54 square meters. Further, as per Regulation 11.2.4 of the UDCPR, the developer would only be entitled to TDR of 9,952.92 square meters (4,976.46 square meters x FSI 2) instead of 19,905.84 square meters (4,976.46 square meters x FSI 4) for the DP road set-back area subject to handing over the DP road free from encumbrances to the PCMC. Therefore, the SRA sanctioned an excess TDR of 9,952.92 square meters against the DP road set-back area as shown in **Table 2.22** below:

Table 2.22: Sanction of excess TDR against the DP road set-back area

Sr. No.	Particular	As per SRA	As per Audit
1	DP road set-back area (in square meters)	4,976.46	4,976.46
2	FSI allowed for DP road set-back area	4	2 (As per Regulation 11.2.4 of the UDCPR)
3	FSI against DP road set-back area (in square meters) (Sr. No. 1 x 2)	19,905.84	9,952.92
4	Excess TDR sanctioned by SRA (in square meters). (*i.e.* equivalent to FSI 2)	-	9,952.92

The incorrect computation of total sanctioned FSI resulted in excess sanction of TDR to the developer to the tune of 11,157.83 square meters[88] valuing ₹29.51crore[89] on the prevalent Annual Statement of Rates.

88 9,952.92 square meters + 1,204.91 square meters.

89 Net excess free sale FSI/TDR sanctioned 11,157.83 square meters x Ready Reckoner (RR) rate ₹26,450 per square meters vide entry No. 30/444 of RR rate for 2021-22=₹29,51,24,603.

In reply (January 2026) Department stated that the calculations were done as per Regulations and no excess TDR against DP road setback was sanctioned to the developer.

The reply is not tenable as the misapplication of the provisions of SR 13(2), SR 15(1) of the SRA Regulations, 11.2.4 Regulation of the UDCPR in computing total sanctioned FSI and TDR entitlement and applied FSI on area encumbered by DP road set-back resulted in irregular sanction and release of excess TDR, conferring an undue benefit of ₹6.29 crore and ₹29.51 crore respectively to the developers. The lapses indicate systemic weaknesses in the application of the regulatory framework governing Slum Rehabilitation Schemes and TDR administration.

Slum Rehabilitation Authority, Mumbai

2.9 Undue benefit to developer

Sanction of slum FSI to an unencumbered school plot within the slum boundary resulted in undue benefit to the developer to the tune of ₹18.49 crore.

The Slum Rehabilitation Authority (SRA) a unit of Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) undertakes redevelopment of declared slums under Slum Rehabilitation Scheme (SRS) in Mumbai. Execution of SRS is governed by Regulations of Development Control Regulations of Greater Mumbai (DCR), 1991. Appendix IV of Regulation 33(10) of DCR, outlines the regulating parameters for SRS.

The audit findings were benchmarked against the following criteria of Regulation 32 and Appendix IV of Regulation 33(10) of DCR.

- Regulation 32 Specifies maximum Floor Space Index (FSI) and tenement density for various occupancies, locations, and use zones.
- Clause 7.7 allows redevelopment of reserved plots and contiguous non-slum areas, restricting FSI of non-slum areas to the surrounding zone's limit.
- Clause 7.8 permits clubbing of two or more SRS if developed by the same developer, subject to conditions
- Clause 8.1 allows providing allied amenities[90] to reconstructed slum buildings without increasing their existing area.
- Clause 7.7 of Appendix IV, which specifically governs redevelopment of unencumbered non-slum plots, is the applicable provision in the instant case and cannot be overridden by the general enabling provision relating to allied amenities under Clause 8.1.

[90] Balwadi, Society office, religious structures *etc*. including schools, dispensary and gymnasium, if any, run by any Public Authority or Charitable Trust.

Scrutiny of records (June 2023) of SRA revealed that a revised Letter of Intent (LoI) for a Slum Rehabilitation Scheme (SRS)[91] (Scheme I & II) at Khar (West), Mumbai was issued (June 2017) in favour of M/s Joy Developers under the Clause 7.8. A non-functional private school[92] admeasuring 341.10 square meter existed on the site of Scheme I. The school structure was neither encumbered by any Development Plan (DP) reservation nor encroached by slums.

As per the revised Letter of Intent (LoI) (June 2017), the school plot was allowed FSI 4 (1,364.40 square meters[93]) on the grounds that it was listed as an existing amenity in Annexure-II[94] of the said scheme. The proposed area for the school in the SRS was 210 square meters against the actual area of 341 square meters. However, in the LoI of May 2015, the school was included in the scheme I and allowed FSI 1 under Regulation 32. Further, in the note of revised LoI (June 2017), the architect of the scheme requested to include the school in the SRS and stated that it only meant just rehabilitation of the existing school structure under the SRS.

Audit observed that the said private school was neither encumbered by any DP reservation nor encroached by slums. Thus, the redevelopment of the school was required to allow restricting FSI of non-slum areas to the surrounding zone's limit as per clause 7.7 i.e. FSI 1 and with providing allied amenities to reconstructed slum buildings without increasing their existing area as per clause 8.1 under Regulation 33 (10) of DCR 1991. The initial sanction of FSI 1 (May 2015) by SRA was in order and the subsequent sanction of FSI 4 in revised LoI (June, 2017) for the school considering slum plot resulted in an excess sanction of FSI of 1,023.30 square meters[95] valued at ₹18.49 crore[96].

Audit observed that the subsequent sanction of FSI 4 in the revised LoI (June 2017) stemmed from misapplication of Clauses 7.8 and 8.1 to the school plot, which, being an unencumbered non-slum area, was required to be regulated strictly under Clause 7.7 of Appendix IV, resulting in irregular extension of higher FSI.

In reply, the Department (January 2025) stated that the eligibility of the school was confirmed (June 2018) by Grievances Redressal Committee Mumbai suburbs for the rehabilitation scheme and hence, the entire area was certified in annexure II issued by the competent authority. The Department also stated that existing school was considered as existing amenity structure similar to other social infrastructure as defined in clause 8.1 for redevelopment with FSI 4. Thus, the SRA had not sanctioned additional FSI beyond the permissible limit to the developer.

---

91 Two schemes which were clubbed in (May 2015) *i.e* 1) Navi Sherli Mata Yashodhara Nagar Rahivashi SRA CHS Ltd (Scheme I) & 2) Navamala SRA CHS Ltd (Scheme II) and others at CTS nos. E/86/10; E/86/12 & E/99/A; E/99B respectively at Village Bandra, Mumbai Suburban District, Khar (W), Mumbai-400 052.

92 Dr. Babasheb Ambedkar Vidyamandir at Khar (W).

93 341.10 square meters x 4 = 1,364.40 square meters.

94 Annexure II: Comprises the details of eligible slum beneficiaries along with details of appurtenant land including amenities, if any, existed before redevelopment.

95 Free sale FSI equal to FSI 3 over and applicable FSI, *i.e.,* 341.10 square meters x 4=1,364.40 square meters - 341.10 square meters = 1,023.3 square meters.

96 ₹1,80,700 (Annual Statement of Rates of 2017) x 1,023.30 = ₹18,49,10,310.

The reply of the Department is not tenable as the school plot was an unencumbered non-slum area, free from any slum encroachment or Development Plan reservation. Accordingly, its redevelopment was squarely governed by Clause 7.7 of Appendix IV to Regulation 33(10), which restricts FSI of such non-slum plots to the surrounding zonal limit. The general enabling provision under Clause 8.1 relating to allied amenities could not be invoked to override the specific restriction prescribed under Clause 7.7. The initial sanction of FSI 1 (May 2015) was therefore in order, whereas the subsequent grant of FSI 4 in the revised LoI (June 2017) amounted to irregular extension of higher FSI, resulting in undue benefit to the developer.

Medical Education and Drugs Department

2.10 Idle Investment on Unused Medical Equipment

Non-adherence of the Clauses of PMSSY Guidelines resulted in Idle investment of ₹39.08 crore on Unused Medical equipment at Shri Vasantrao Naik Government Medical College and Hospital, Yavatmal.

Ministry of Health and Family Welfare, Government of India (MoHFW) under Phase-III of Pradhan Mantri Swasthya Suraksha Yojana (PMSSY) had taken up (January 2014) the up-gradation of Shri Vasantrao Naik Government Medical College and Hospital, Yavatmal (VNGMCH) in the State of Maharashtra by constructing Super Speciality Blocks/Trauma Centre wherein the Central Government and State Government share would be ₹120 crore and ₹30 crore respectively. Clause 17 of Section-II of the Guidelines states that the Executing Agency (EA) and the Procurement Support Agency (PSA) should be made individually and jointly responsible for synchronization between construction and procurement of equipment to ensure that the functionality of constructed assets is not delayed on account of procurement, on the one hand and the procured asset do not lie idle, on the other. Further, Clause 19 of Section-II of said guidelines states that the State Government and VNGMCH may ensure that the creation of requisite posts and the recruitment exercise is carried out in synchronization with stages of construction and procurement.

The MoHFW engaged Central Public Works Department (CPWD) in January 2016 as the EA for undertaking civil construction work and HITES Ltd. (Government of India enterprise) as the PSA for procurement of medical equipment. Total funds sanctioned for this project was ₹150 crore which was to be distributed between CPWD (₹74.36 crore) for Civil work and HITES Ltd. (₹75.64 crore) for procurement of medical equipment. Total Funds available for Civil Works and Procurement of Medical Equipment was ₹126.39 crore (Central Share of ₹96.39 crore and State share of ₹30 crore). The funds released to CPWD was ₹58.25 crore[97] and ₹68.14 crore[98] to HITES Ltd.

97 Central Share ₹33.25 crore and State Share ₹25 crore.
98 Central Share ₹63.14 crore and State Share ₹5 crore.

The Super Speciality Hospital was handed over (January 2023) to VNGMCH by CPWD, while the PSA delivered 285 medical equipment costing ₹68.55 crore to the VNGMCH from March 2018 to April 2022. The status of medical equipment as of November 2025 is shown in **Table 2.23** below:

Table 2.23: Status of Medical Equipment **(₹ in lakh)**

Year of Delivery	Equipment delivered		Equipment installed		Equipment not installed		Equipment installed and in use		Equipment installed and not in use	
1	**2**	**3**	**4=(Col.8+ Col.10)**	**5=(Col.9+ Col.11)**	**6=(Col.2- Col.4)**	**7=(Col.3- Col.5)**	**8**	**9**	**10**	**11**
	Qty.	**Amt.**	**Qty.**	**Amt.**	**Qty.**	**Amt.**	**Qty.**	**Amt.**	**Qty.**	**Amt.**
2018	65	558.31	62	530.58	3	27.73	13	218.59	49	311.99
2019	185	4,930.78	172	4,616.52	13	314.26	16	1,538.05	156	3,078.47
2020	34	345.30	27	312.42	7	32.88	3	170.08	24	142.34
2021	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2022	1	1,020.53	1	1,020.53	0	0	1	1,020.53	0	0
Total	**285**	**6,854.92**	**262**	**6,480.05**	**23**	**374.87**	**33**	**2,947.25**	**229**	**3,532.80**

Source: Information provided by Dean, VNGMCH, Yavatmal

Audit observed (March 2023) the following:-

- Out of 262 installed medical equipment, only 33 medical equipment were put to use and remaining 229 medical equipment costing ₹35.33 crore were not put to use due to non-recruitment of required manpower *i.e* doctors/para medical/hospital support staff.
- Further, out of 285 medical equipment, 262 medical equipment were installed and remaining 23 equipment delivered between March 2018 and October 2020 costing ₹3.75 crore were not installed (November 2025) and were lying idle in the premise of hospital. These medical equipment have remained uninstalled due to unavailability of consultant faculty for installation. Moreover, warranty period of 16 medical equipment costing ₹3.42 crore out of the 23 uninstalled equipment has already expired before installation.

A proposal for creation of 760 new posts for functioning of Super Speciality Hospital at Yavatmal was sent (July 2017) by the Dean, VNGMCH, to the Director, Medical Education and Research (DMER), Mumbai. Medical Education and Drugs Department (MEDD), Government of Maharashtra, granted approval (January 2021) for creation of 223 posts[99] for Super Speciality Hospital in Government Medical College and Hospital, Yavatmal in the first phase. However, as of September 2024, only 57 regular post[100] out of 223 posts were filled and remaining 166 posts were still vacant.

The Dean, VNGMCH stated (March 2023) that due to non-availability of manpower, equipment were not installed and not put to use. It was further stated that recruitment of required staff is pending at the Government level.

[99] Group A: 09 post, Group B: 10 post, Group C (Regular): 97 post, Group C (Outsourcing): 07 post, Group D (Outsourcing): 86 post, Sr. Resident-1: 05 post, Sr. Resident-2: 05 post, Sr. Resident-3: 04 post.

[100] Group A: 03 post, Group B: 07 post, Group C (Regular): 47 post.

The reply underscores the audit contention that non-adherence of the conditions of clause 17 and 19 of PMSSY Guidelines resulted in an idle investment of 252 medical equipment costing ₹39.08 crore[101] for more than seven years in the procurement of equipment in Super Speciality Hospital, Yavatmal. Moreover, even after appointment to 57 posts (out of sanctioned 223 posts), 229 related installed medical equipment were not put to use. Further, follow up action for appointment to required 760 posts was not taken by Dean, VNGMCH, Yavatmal. Therefore, intended beneficiaries were deprived of medical facilities over these years.

The matter was referred to the Government (February 2025) followed by reminders in July 2025 and October 2025; reply is awaited.

Co-operation, Marketing and Textiles Department

2.11 Recovery from Sugar factories without Legislative mandate

Non-adherence to prescribed Treasury procedures for opening and operating a Personal Ledger Account and inadequate monitoring and enforcement of financial rules enabled the continued retention of receipts amounting to ₹26.35 crore outside the Consolidated Fund/Public Account, thereby diluting legislative oversight and budgetary control resulting in irregular utilisation of funds and avoidable financial outgo.

As per Article 265 of the Constitution of India, no tax shall be levied or collected except by the authority of law. As per Article 266(1) of the Constitution of India, all revenues received by the Government of a State, shall form one consolidated fund to be entitled "the Consolidated Fund of the State". Further, Article 266(2) states that all other public moneys received by or on behalf of the Government of a State shall be credited to the Public Account of the State.

Additionally, Rule 494 of Maharashtra Treasury Rules (MTR), 1968 and Rule 12 of the Bombay Financial Rules, (BFR) 1959 stipulate that Personal Ledger Account (PLA) can be opened with Treasury Officers for specified purpose on the basis of approval of Government in consultation with Accountant General of the State. As per rule 8 of MTR also, revenue received is not to be utilized for expenditure and should be credited to the Government account within two days of the receipt of the money.

The Maharashtra Sugar Factories (Reservation of Areas and Regulation of Crushing and Sugarcane Supply) MSF(RARCSS) Order 1984 (amended in 2012) issued by the Department, in exercise of powers conferred under Sugarcane (Control) Order 1966, specified the license fees to be levied from sugar factories for crushing sugarcane.

The Co-operation and Textile Department, Government of Maharashtra (GoM) (Department) vide Government Resolution (GR) (6 January 1999) approved the

[101] 229 medical equipment installed but not in use: ₹35.33 crore and 23 medical equipment not installed: ₹3.75 crore.

construction of '*Sakhar Sankul*'[102] in Pune. As per the GR, which was issued with the approval[103] of the Finance Department, the expenditure on the construction and maintenance of the *Sakhar Sankul* was to be met by recovering ₹ one per metric ton of sugarcane from sugar factories for crushing. The said GR also permitted the Sugar Commissioner to open a PLA (Personal Ledger Account). Accountant General (A&E)-I Mumbai office concurred (April 1999) with the proposal to open PLA Account based on the approval given by GoM.

Audit noticed (April 2024) that the recovery of ₹ one per metric ton of sugarcane from sugar factories under GR dated 6 January 1999 for crushing was without any legislative mandate.

Further, the said GR also did not specify the period for which the recovery was to be made or the nature of the recovery, *i.e.,* fee, tax, or duty. Thus, the recovery from the sugar factories was ultra vires of the above MSF(RARCSS) Order, 1984.The purpose of recoveries from sugar factories was to incur expenditure on construction and maintenance of office building; and thus were revenue in nature. However, in contravention of provision of Article 266(1) and 266(2) of Constitution of India, the PLA was sanctioned for crediting these recoveries.

Despite the instructions in GR and department letter (May 2003), Sugar Commissioner did not open the PLA account which was in contravention of Maharashtra Treasury Rules and Bombay Financial Rules, (BFR). The Sugar Commissioner, however, opened a savings account in the Pune District Central Co-operative Bank (PDCC bank) instead of opening a PLA with Treasury and sought permission (July 2002) to approve this account as PLA. The Department, declined (May 2003) permission to open the PLA in PDCC bank and directed the Sugar Commissioner to open PLA as per the Financial Rules in banks in which treasury operation is conducted *i.e.* Reserve Bank of India or State Bank of India (SBI). The Sugar Commissioner opened another account in SBI and sought permission (June 2017) from Department to approve the SBI Account as PLA. Thus, even after a lapse of more than 21 years[104], the sugar commissioner did not adhere to the directions and continued to maintain the fund in the savings/current bank account. As of March 2023, the closing Bank balance in these accounts stood at ₹2.95 crore.

The Sugar Commissioner also maintained a Balance Sheet and Income and Expenditure Account named as 'Sakar Sankul-Vatnawal Nidhi'(SSVN) to account for the fund collected and expenditure incurred from the fund. The balance in Capital Reserve and Surplus Fund as of March 2023 was ₹28.28 crore while the investment (in the form of Bank Fixed Deposit) were ₹24.47 crore.

Further audit scrutiny of SSVN for the period 2018-19 to 2022-23 revealed that an amount of ₹26.35 crore was recovered from the sugar factories and deposited in the saving/current account and is outside the Government Account, which is highly irregular and violated Article 266 (1) and 266 (2) of Constitution of India.

[102] A complex for housing the administrative offices and residences for officers and staff of Sugar Commissioner.

[103] Approval granted vide Unofficial Reference dated 8 December 1998.

[104] From April 2003 to March 2024.

Audit observed that during 2018-19 to 2022-23, expenditure amounting to ₹1.86 crore was incurred from the *Sakhar Sankul* fund on items such as printing, stationery, salaries, office expenses, vehicle fuel and insurance, which were not related to the construction and maintenance of *Sakhar Sankul*. Further, due to non-maintenance of the fund as an authorised Personal Ledger Account, avoidable expenditure of ₹2.44 crore was incurred on professional fees for maintenance and audit of accounts and on payment of income tax. Audit also noticed that government revenues such as rental income, sale of scrap, sale of books and tender fees amounting to ₹3.46 crore were incorrectly credited to this fund instead of being credited to the Government Account, in violation of the Maharashtra Treasury Rules.

The above irregularities were attributable to the absence of statutory backing for the levy, non-regularisation of the recovery mechanism after completion of the *Sakhar Sankul* project, and non-adherence to prescribed treasury procedures for opening and operating a Personal Ledger Account. Inadequate monitoring and enforcement of financial rules enabled the continued retention of receipts amounting to ₹26.35 crore outside the Consolidated Fund/Public Account, thereby diluting legislative oversight and budgetary control and resulting in irregular utilisation of funds and avoidable financial outgo.

In reply, the Sugar Commissioner stated (September 2025) that the government vide GR (January 1999) has authorized Sugar Commissioner to open PLA Account. The then Sugar Commissioner ordered that the approval of AG office was not necessary for opening PLA account and requested (April 2003) department to approve account opened in Pune District Central Co-operative Bank (PDCC) as PLA. However, GoM denied (May 2003) permission for opening PLA in the PDCC bank and instructed to open PLA in treasury operated banks either in RBI or SBI.

Further, Sugar Commissioner also stated that the construction of *Sakhar Sankul* complex was completed and the receipts received out of collection at the rate of ₹ one (revised to ₹ three in August 2022) per metric ton of sugar cane were deposited in the accounts opened in PDCC bank and SBI bank and expenses like office expenditure, repairs/maintenance of complex were met from these accounts. Sugar Commissioner requested (June 2017) department to approve the account opened in SBI as PLA. However, no recognition has been received from department.

The reply of Sugar Commissioner was factual. Thus, the recovery of ₹26.35 crore from sugar factories for the construction of *Sakhar Sankul* was without legislative mandate or order and escaped legislative scrutiny and control due to parking of funds outside government account despite government directives. The action of government and sugar commissioner also violated various provisions of the Constitution of India, MSF (RARCSS) Order, MTR and BFR, and was thus unconstitutional and not supported by statute.

The matter was referred to the Government (April 2025) followed by reminders in July 2025 and October 2025; reply is awaited.

Marathi Language Department

2.12 Delay in Construction of Sub Centre of Marathi *Bhasha Bhavan*

Delay in Construction of Sub Centre of Marathi *Bhasha Bhavan* owing to deficiencies in project planning, inadequate due diligence in site selection, non-finalisation of designs prior to tendering and weaknesses in contract management resulted in blocking of funds of ₹15.90 crore.

The Government of Maharashtra (GoM) with a view to develop and promote the Marathi Language established a separate Marathi Language Department (MLD) in 2011. GoM vide Government Resolution (GR) (August 2013), approved the establishment of Marathi Language Research Development and Cultural Centre (MLRDCC) which included construction of Marathi Bhasha Bhavan (MBB) and its subordinate offices[105] at open theatre of Rang Bhavan near Dhobi Talao. However, the Government realized (June 2016) that the construction would not be possible in near future as the Heritage Committee suggested to use the selected heritage site for open theatre. The decision was cancelled in February 2018 following objections raised by the Heritage Committee, which noted that the selected site was a notified heritage site and, therefore, construction of the MLRDCC was not permissible at the said location.

Meanwhile, considering the urgent need for the various programmes/research/ projects for the development and enrichment of the Marathi Language, MLD requested (June 2016) City and Industrial Development Corporation (CIDCO) to allot a plot for construction of sub centre[106] for MLD. CIDCO approved the allotment of plot no. 6A admeasuring 2,000 sq. mt. situated in Sector 13, Airoli, to MLD *vide* its Resolution no. 11724 (September 2016) on long-term lease basis for 60 years.

As the decision to establish MLRDCC at open theatre of Rang Bhavan near Dhobi Talao had been taken by the Council of Minister (CoM), the proposal was moved (February 2018) for construction of sub centre at alternate site (*i.e.* Airoli) was forwarded to CoM. The proposal was approved in February 2018 by CoM.

The MLD (March 2018) accorded administrative approval for taking the possession of the plot allotted by CIDCO at Airoli and constructing the sub-centre there. CIDCO allotted plot to MLD in April 2018 and subsequently, it paid CIDCO a sum of ₹3.64 crore towards lease premium in May 2018.

During finalisation of plan (July 2018) for construction of Marathi Bhasha Bhavan sub centre, CIDCO intimated MLD that Plot 6 and 6A fall in CRZ II (Urban) category and was within 50 metre buffer zone of mangroves as per

---

105 Office of Maharashtra State Board of Literature and Culture and Maharashtra State Encyclopedia Production Board which are running on rental at P.L. Deshpande Maharashtra Kala Academy.

106 Sub-centre of Marathi Bhasha Bhavan would also be the office space for Maharashtra State Board of Literature and Culture and Maharashtra State Encyclopedia Production Board.

CRZ notification of 2011. As a result, nearly 1,000 sq. mt. of the plot was affected wherein no development was permitted.

To compensate the loss due to CRZ II restrictions, CIDCO permitted the department to use FSI of the affected area in remaining plot. CIDCO further offered (March 2019) adjoining plot of 1,018 sq. mt. to MLD on additional lease premium amounting ₹2.26 crore. The Department accorded approval (September 2019) to CIDCO's offer for additional plot and sanctioned the payment. Thus, a total payment of ₹5.90 crore[107] was paid to CIDCO for lease premium of 3,018 sq. mt. of land for 60 years with FSI One. In July 2021, MLD entered into a lease agreement with CIDCO and took possession of the plot.

In February 2022, Assistant Director, Town Planning Department, Navi Mumbai Municipal Corporation (NMMC) accorded Technical Sanction for construction of MBB sub-centre at Airoli. An advance payment of ₹10 crore was made to MIDC in March 2022 in two instalments for commencing work of construction. The work order was issued (August 2022) by MIDC and time period for completion of the building was 24 months. However, the design of MBB sub-centre was changed on the directions (November 2022 and January 2023) of Hon'ble Minister of MLD and accordingly revised design was brought to the notice (May 2024) of Hon'ble Minister of MLD. The same revised design was also subsequently approved (October 2024) by the NMMC.

Audit observed (April 2025) that construction of MBB sub centre at Airoli could not commence as design of the building was approved in October 2024 after two years from date of issue of work order. Further, Contractor (March 2025) had also denied to start the work as his contract time period was exhausted in August 2024. Therefore, MLD initiated process for revised administrative approval and retendering due to continued changes in planning and delay in finalisation of building designs.

Audit concludes the following:

- Government approved the establishment of Marathi Language Research Development and Cultural Centre which included construction of Marathi Bhasha Bhavan in August 2013. After lapse of 13 years, construction work could not be commenced due to various reasons like change in site, delayed possession of site, CRZ restrictions on the plot and continuous changes in the designs of the building.
- An advance payment of ₹10 crore was paid to MIDC in March 2022, but construction has not commenced till April 2025, indicating inefficient financial planning and possible risk of fund blocking.
- Due to non-completion of the MBB sub-centre, the two offices which were proposed to be shifted are still operational in rental premises. This has created an extra burden on government of ₹ 30.82 Lakh[108] per annum.
- The prolonged delay increases the risk of cost overruns due to inflation.

[107] Lease premium of ₹ 3.64 plus Lease premium of ₹ 2.26 crore.

[108] Rent for O/o. Maharashtra State Board of Literature and Culture = ₹1,53,427/-per month Rent for O/o. Maharashtra State Encyclopedia Production Board = ₹1,03,444/- per month. Total annual Rent for both the offices: (12*₹1,53,427) + (12* ₹1,03,444) = ₹ 30,82,452/-.

Audit analysis indicates that the delay in construction of the MBB sub-centre was primarily attributable to deficiencies in project planning, design management and contract administration. The Department proceeded with acceptance of the CIDCO allotted plot without adequate due diligence regarding statutory restrictions, resulting in subsequent discovery of CRZ limitations and the need for acquisition of additional land.

Further, the work order was issued without finalisation of building designs, leading to repeated design changes even after commencement of the contract period. In addition, the contract period was allowed to lapse without commencement of work, indicating weak contract management and inadequate monitoring. These lapses cumulatively reflect deficient project preparation and execution.

Despite approval of the project in August 2013, construction of the MBB sub-centre had not commenced even after 13 years, owing to deficiencies in project planning, inadequate due diligence in site selection, non-finalisation of designs prior to tendering and weaknesses in contract management. The prolonged delay has resulted in blocking of ₹15.90 crore (₹5.90 crore for lease premium and ₹10 crore for construction advance) without productive output, continued expenditure on rental premises, and heightened risk of cost escalation. The delay has also hindered implementation of research, development and cultural programmes envisaged for promotion of the Marathi language, thereby defeating the core objective of establishing the Marathi Language Department.

In reply, the department stated (July 2025) that, the delay was due to office procedure and decisions taken by competent authorities such as allotment of additional plot to compensate loss due to CRZ restrictions, multiple time changes in the design *etc.*

The reply of the Department is not acceptable. While the Department has attributed the delay to office procedures and decisions of competent authorities, these do not adequately explain the absence of statutory feasibility assessment prior to acceptance of the site, the delay in finalisation of building designs before tendering, and the manner in which the contract was administered. The work order was issued in August 2022 without finalised designs, and repeated design modifications were initiated thereafter, resulting in non-commencement of work. Further, the contract period expired in August 2024 without mobilisation of work. This indicates weaknesses in project preparation and contract administration. The delays are, therefore, attributable to administrative shortcomings within the control of the Department.

Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department

2.13 Non-utilisation of newly constructed godowns

The omission to incorporate provisions for essential infrastructure such as protection walls, internal roads at the estimation stage, during construction of godowns resulted in incomplete facilities and rendered the godowns worth ₹5.98 crore unutilised.

The Government of India enacted the National Food Security Act in July 2013 to ensure food security for beneficiaries and efficient operation of the Targeted Public Distribution System (TPDS). According to Section 24(5) of the Act, State Governments were required to create and maintain scientific storage facilities at the State, district, and block levels. These facilities were to be sufficient to accommodate the food grains required under the TPDS and other food-based welfare schemes.

Earlier in August 2012, Government of India (GoI) advised the Government of Maharashtra (GoM) to establish sufficient intermediate storage facilities to stock three months' TPDS allocations to ensure the availability of food grains across the state by taking the benefit of the Rural Infrastructure Development Fund (RIDF).

Audit was conducted (September 2022 and February 2023) in two Districts Thane and Dhule respectively. The District wise required storage capacity planned for TPDS System *vis-à-vis* available capacity is shown in the **Table 2.24** below:-

Table 2.24: District wise requirement of storage capacity and shortfall as of December 2022

District	Monthly Allocation in Metric Ton (MT)	Storage Capacity Required (MT) (3xcol. 2)	Available Capacity (MT)	Shortfall in Storage Capacity (MT)	*Percentage* of Shortfall (col. 5x100/col.3)
1	2	3	4	5=(3-4)	6
Thane	4,372	13,116	7,500	5,616	42.82
Dhule	8,416	25,248	13,400	11,848	46.93
Total	**12,788**	**38,364**	**20,900**	**17,464**	**45.52**

Source: Information furnished by District Supply offices.

GoM accorded administrative approval (November 2012 and January 2013) of ₹6.14 crore[109] for construction of four godowns at Thane (one) and Dhule (three) respectively. In the said approval, the Government stated that initially block estimates were prepared for construction of protection walls, internal road *etc.* of godowns and further directed District Collector and District Supply Officer (DSO) of the respective districts that detailed estimates were required to be prepared before work is awarded. The construction work of all four

[109] Dhule : ₹5.08 crore and Thane : ₹1.06 crore.

godowns was entrusted to the Public Works Department (PWD) with instructions to avoid delays and excess expenditure.

The details of godowns constructed at Thane and Dhule are given in the **Table 2.25** below:

Table 2.25: Details of Godowns Constructed

Location of Godown (District)	Month of Administrative Approval (Date of Work Order)	Stipulated date of completion of Godown construction	No of Godown/ Capacity (MT)]	Month/ Year of completion	Expenditure incurred (₹ in crore)	Status of usage of Godown as of November 2025
Chikholi, (Thane)	November 2012 (05.02.2014)	04.02.2015	01/1,080	February 2018	1.06	Not operational
Devpur, (Dhule)	January 2013 (07.02.2015)	06.02.2016	03/7,080	December 2017	4.92	
Total			**04/8,160**		**5.98**	

Source: Information furnished by District Supply offices

As seen from the **Table 2.25**, construction of four godowns was completed by February 2018 with total storage capacity of 8,160 MT at a cost of ₹5.98 crore by PWD.

Further, audit scrutiny revealed that in the case of godowns at Dhule, though the godown was constructed, it was not taken over by DSO, Dhule for want of approach road to the newly constructed godown. Additionally, the layout of godown lacked inner roads and the north side of the building was unfenced. The construction of the east-side protection wall was also incomplete. The godown at Thane remained non-operational due to the lack of a protection wall and access road. All the four godowns could not be put to use as of November 2025.

In reply, Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, GoM stated (October 2024) that in case of godowns at Dhule, funds have been allocated from the District Development Fund to construct an access road connecting the godown to the main road. Once completed, the godown will be utilized for grain storage. Further, Dhule District Collector stated (November 2025) that the administrative approval of ₹2.25 crore for construction of protection wall and internal roads was accorded in October 2025 by the Government.

In case of godown at Thane, Department stated (October 2024) that in October 2023, administrative approval of ₹1.98 crore was accorded for the construction of an approach road, protection wall and parking works for the godowns. A work order was issued through Maharashtra State Warehousing Corporation, Pune in March 2024, with a scheduled completion date of January 2025 and upon completion of the approach road, protection wall and parking works the godown will be made operational. Further, DSO, Thane stated (November 2025) that the works relating to construction of protection wall and internal approach road was in progress.

The reply is not tenable, as there were already delays in the construction of the godowns, and the District Collectors/DSOs did not incorporate provisions for essential infrastructure such as protection walls, internal roads at the estimation stage, despite clear directions issued in Government Resolutions dated November 2012 and January 2013. The omission of these mandatory components resulted in incomplete facilities and rendered the godowns non-operational due to the absence of approach roads. Furthermore, there was gross administrative negligence on the part of the department in as it could not honour its assurances in a timely manner.

Audit concludes that the non-utilisation of four godowns constructed at a cost of ₹5.98 crore was attributable to deficient planning and estimation at the project formulation stage, wherein essential ancillary infrastructure such as approach roads, protection walls, and internal roads were not incorporated despite explicit directions in Government Resolutions. The absence of these mandatory components rendered the godowns non-operational for more than seven years after completion, even as the districts continued to face a significant shortfall in storage capacity under the TPDS. The delayed post-facto approvals and execution of ancillary works further indicate weaknesses in coordination and timely decision-making, undermining the objective of creating adequate and functional intermediate storage facilities as envisaged under the National Food Security Act.

The matter was referred to the Government (February 2025) followed by reminders in July 2025 and October 2025; reply is awaited.

Urban Development Department

Mumbai Metropolitan Region Development Authority

2.14 Loss of revenue

Delay in initiating the tender process by MMRDA before the expiry of the existing contract, coupled with inclusion of tender conditions inconsistent with the 'First Right of Refusal' clause, led to cancellation of tenders and delay in finalisation of a new contract, resulted in non-utilisation of car parking space and consequent loss of revenue of ₹5.93 crore.

Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) leased (July 2007) land admeasuring 37,252 square meters at Plot No. RG-1-A in G block of Bandra Kurla Complex (BKC) to Reliance Industries Limited (RIL) for the construction of a Recreation Garden and a two-level basement parking with ancillary facilities. After completion of construction, a lease agreement was executed (July 2015) between MMRDA and RIL. As per the agreement, RIL handed over the basement car parking at 1st level to MMRDA free of cost which had the capacity to accommodate about 1,000 cars. MMRDA had absolute and unfettered right to invite tender for operation and management of

the said car parking space and the highest offer so received in such tender was to be communicated to RIL who would have the 'First Right of Refusal'.

Accordingly, MMRDA invited tenders for operation and maintenance of the car parking (December 2016), to which the highest bid received was ₹6.00 lakh per month for license fee. The highest bid thus received was offered to the RIL, as per the policy of 'First Right of Refusal', who accepted the offer made by MMRDA. Thus, MMRDA awarded (March 2017) the contract for the operation and maintenance of car parking space at basement level 1 to RIL for the period from 17 March 2017 to 16 March 2018 with a monthly license fee of ₹6.00 lakh.

However, while inviting new Tender in March 2018 and May 2018, the Authority has fixed the reserve price of ₹19.80 lakh per month considering the proportionate rise in the parking fees. But, in both attempts no bids were received. Meanwhile, M/s. RIL had submitted their request (March 2019) to MMRDA to operate the said parking premises for further period of three years at a monthly license fees of ₹17.50 lakh with ten *per cent* escalation every year.

In view of the poor response for bids and request made by RIL, MMRDA extended the contract of RIL from July 2019 till 30 June 2022 at monthly license fee of ₹17.50 lakh with 10 *per cent* escalation every year. MMRDA again invited (July 2022) tenders with a reserve price of ₹ 23.29 lakh[110] per month. MMRDA included two conditions in the tender, first was RIL must participate in the tendering process and second was RIL's quoted rate must be within 10 *per cent* variation of the highest rate quoted. RIL raised objections to these new conditions during the pre-bid meeting and therefore the tender was cancelled in April 2023, based on the opinion (September 2022) of the Legal Cell of MMRDA that modifying the original 'First Right of Refusal' condition as per the agreement was incorrect.

Audit observed (October 2023) the following:

- Instead of inviting the tender and finalising the contract well in advance of the validity of the contract, which was extended only up to June 2022, MMRDA invited tenders belatedly in July 2022.
- The two additional conditions which were included in the tender invited in July 2022 were also included in the earlier tender invited in May 2018. This was objected to by RIL on the ground that these conditions tantamount to modifying the 'First Right of Refusal' clause in the agreement. Thus, the inclusion of additional conditions in the tender, which was objected earlier by RIL, resulted in the cancellation of the tender and thereby delayed the finalisation of the contract. Further, the predicament of MMRDA which led the authority to modify the condition of 'First Right of Refusal' as an afterthought points to facts that the insertion of such a clause in the first agreement (July 2015) with RIL had an effect of damping adequate competitive price discovery till the pendency of the lease agreement.

[110] Reserve price was fixed considering 10 *per cent* increase on the monthly license fee of ₹21.17 lakh paid by RIL for the month of June 2022.

In reply, MMRDA (October 2024) stated that the Authority has invited tender for the said parking premises in September 2023, however the said tendering process yet not been finalized and the said car parking is vacant and in unused state.

The reply corroborates the audit contention that MMRDA should have invited tenders well in advance before the expiry of the earlier contract and finalized the same after giving the opportunity of 'First Right of Refusal' to RIL, and that a prime asset of MMRDA that could house 1000 car parking remains unavailable to the public.

Besides, the inability on the part of MMRDA to finalise the new contract before the expiry of the earlier contract and the inclusion of additional conditions which was not in consonance with the agreement executed in July 2015 with RIL, resulted in non-utilisation of car parking space with consequent loss of revenue of ₹5.93 crore[111].

Delay in initiating the tender process by MMRDA before the expiry of the existing contract, coupled with inclusion of tender conditions inconsistent with the 'First Right of Refusal' clause, led to cancellation of tenders and delay in finalisation of a new contract. As a result, the parking facility with a capacity of about 1,000 vehicles remained unutilised after June 2022, resulting in foregone revenue of ₹5.93 crore and idling of a prime public asset.

The matter was referred to the Government (December 2024); followed by reminders in July 2025 and October 2025; reply is awaited.

General Administration Department

2.15 Non-utilization of *Patrakar Bhavan*

Delay in obtaining administrative and technical approvals for pending works for construction of *Patrakar Bhavan* resulted in blockage of public funds amounting to ₹2.43 crore.

The City and Industrial Development Corporation of Maharashtra Ltd. (CIDCO) is a Government of Maharashtra undertaking, constituted under Section 113 of the Maharashtra Regional and Town Planning Act, 1966 with the mandate to carry out comprehensive urban planning and infrastructure development in designated areas. As a New Town Development Authority and a key implementing agency for urban expansion, CIDCO plays a vital role in the planning, execution, and regulation of land development, infrastructure projects, and civic amenities. The corporation is expected to discharge its responsibilities in accordance with the principles of sound financial management, strategic urban governance and efficient asset utilisation. Public assets created under the jurisdiction of CIDCO are not only capital investments

111 Calculated based on last monthly license fee of ₹21.17 lakh for the period July 2022 to October 2024. *i.e.* (₹21.17 lakh*28 months).

but are also intended to deliver long-term socio-economic benefits to the community.

Journalists[112] from Navi Mumbai of Print Media as well as Electronic Media were pursuing with CIDCO for development of *Patrakar Bhavan* (a building for journalists) in Navi Mumbai. In the view of this demand, in April 2017, Board of CIDCO accorded administrative approval for construction of the *Patrakar Bhavan* (G+1 structure)[113] for ₹3.36 crore at Nerul, Navi Mumbai. It was further resolved that once CIDCO completed the building, it would remain the owner, but hand it over to an authorised body of journalists of Navi Mumbai for running and maintaining the facility. In June 2017, tender was invited and the work was awarded in December 2017 at ₹2.59 crore. The work was completed in October 2020 incurring an expenditure of ₹2.43 crore[114]. CIDCO issued Occupation Certificate (OC) to the building in March 2022.

Meanwhile, the Secretary and Director General, Department of Information and Public Relation (DGIPR), Government of Maharashtra (GoM) informed CIDCO (July 2021) that, to make Government publicity machinery more efficient, steps are being taken at Government level to establish modern *Mahiti Bhavan* (Information Building) in every division of Maharashtra which includes the Konkan Division. DGIPR requested (July 2021) the Vice Chairman & Managing Director, CIDCO to hand over the building of Patrakar Bhavan at Nerul free of cost to Divisional Information Office, Konkan Division, Navi Mumbai, stating that the objective of the construction of the Patrakar Bhavan was identical with objectives of constructing *Mahiti Bhavan*.

Subsequently, Board of CIDCO resolved (February 2022) to hand over the *Patrakar Bhavan* to DGIPR, GoM for operation and maintenance without handing over the ownership.

A Leave and License agreement between CIDCO and DGIPR, GoM was executed in May 2022 for an initial period of 11 years from 01.05.2022 to 31.04.2033. As per clause seven of the agreement, the DGIPR would bear all the expenses towards electricity, water charges, property tax, repairs and maintenance, interior designing. Further, the premises shall be used for shifting the branches of Information and Public Relation Department of Government of Maharashtra and some space of the said building would to be reserved for reporters, by the licensee, as per availability of space. As per clause18 of the agreement, the corporation shall be entitled to terminate the agreement, if the licensee commit breach of any of the condition of the agreement. The completed building was handed over (July 2022) to Deputy Director, Divisional Information Office, Konkan Division, Navi Mumbai.

During joint physical verification conducted in March 2024, Audit observed that the building was lying vacant and remained unutilised. The premises showed signs of neglect, with overgrown vegetation in the surrounding area,

---

112 Navi Mumbai Union of Journalist, Navi Mumbai Press Club, Navi Mumbai Marathi Patrakar Sangh and other associations.

113 At plot no.15A, Sector 38, Nerul, Navi Mumbai, Area of land was 997.68 square meters and Built-up area was 519.27 square meters (Ground + 1 floor).

114 ₹2.40 crore for work portion and ₹0.03 crore for escalation.

missing drainage covers, broken glass panes at the main entrance, and absence of watch and ward arrangements as well as maintenance activities.

Although the construction of the building was completed in October 2020, there was delay in issue of OC. Further, though the building was handed over to DGIPR in July 2022, it was only in January 2023 that DGIPR sought estimates for furniture, electricity, water connection *etc.* from Public Works Department. Though the Public Works Department had submitted an estimate of ₹1.19 crore, the action to obtain administrative and technical approval was still in process (November 2025).

Although the construction of *Patrakar Bhavan* was completed in October 2020 at a cost of ₹2.43 crore, delay on the part of CIDCO in issuing the OC until March 2022 deferred the readiness of the asset for use. Further, after the building was handed over to the Department of Information and Public Relations in July 2022, the Department did not take timely action to operationalise the facility, as administrative and technical approvals for essential works remained pending even as of November 2025. As a result of these delays at successive stages, the building remained unutilised for a prolonged period, leading to blockage of public funds amounting to ₹2.43 crore. Continued non-use of the completed asset, coupled with the absence of maintenance and watch-and-ward arrangements, resulted in deterioration of the building and exposed the asset to the risk of value erosion and avoidable future expenditure, indicating inadequate inter-departmental coordination and weak planning for post-construction utilisation of public assets

The matter was referred to the Government in June 2025 and December 2025; reply is awaited.

Public Health Department

2.16 Non-Maintenance of Effluent Treatment Plant

The inability of the Daga Memorial Government Women Hospital (DMGWH) administration and Public Health Department to plan and provide for post Operation and Maintenance through regular budgetary mechanisms, coupled with delayed and *adhoc* funding proposals, resulted in idling of the Effluent Treatment Plant rendering an investment of ₹1.27 crore unproductive for over six years.

The polluted water from Daga Memorial Government Women Hospital (DMGWH), Nagpur was initially treated using Hypo Solution Treatment[115]. The District Collector and Member Secretary, District Planning Committee, Nagpur accorded Administrative Approval (August 2014) for construction of Effluent Treatment Plant (ETP) in the premises of hospital at a cost of ₹2.47 crore.

[115] Hypochlorite solutions, often referred to as hypo, are commonly used for treating hospital waste discharge to disinfect and inactivate pathogens. These needs to be pre-treated before it can be discharged into the environment.

The objective of ETP was to disinfect and treat polluted water to make it reusable for non-drinking purposes like watering plants, cleaning, cooling *etc*. As per the conditions of administrative approval and standard asset management norms, the implementing agency was required to ensure uninterrupted operation of the ETP through timely provision of funds for maintenance after expiry of the O&M period. The approval was subject to conditions, which included *inter alia*, the responsibility of Maintenance and Repair with implementing agency. Thus, this responsibility was that of DMGWH through budgetary support from Department of Public Health.

The Superintendent Engineer, Maharashtra Jeevan Pradhikaran (MJP) accorded Technical Sanction to the work in October 2015. After following the tendering process, MJP awarded (April 2016) the work of construction of ETP to a contractor, Nagpur at a cost of ₹99.53 lakh with stipulated completion period of 24 months and one year for Operation and Maintenance (O&M). The said construction work was completed in March 2018 and one year O&M was completed in February 2019 after incurring a total expenditure of ₹1.27 crore[116]. As one year maintenance period expired, the functioning of the ETP was stopped from March 2019 onwards.

Scrutiny of records (October 2022) in DMGWH revealed that in order to re-start the functioning of ETP, MJP proposed (April 2019) to DMGWH, Nagpur, an annual maintenance contract at an estimated cost of ₹15.67 lakh. Accordingly, Medical Superintendent, DMGWH, Nagpur placed demand for grant (May 2022) with Director Health Services, Mumbai and with District Mineral Foundation (DMF) of District Collector under Pradhan Mantri Khanij Kshetra Kalyan Yojana (PMKKKY) (August 2023).

However, since funds were not received (May 2024) the ETP continued to be non-functional and DMGWH continued to use the previous system of discharging wastewater for which it had incurred expenditure of ₹20 lakh[117] from March 2019 till March 2024.

The idling of the ETP was attributable to negligence of the hospital administration and the Public Health Department to plan and provide for post-O&M maintenance through regular budgetary channels, compounded by delayed and *adhoc* proposals for funding and dependence on non-core sources such as DMF. The efficacy of the previous system in treating the waste water as per the Bio-Medical Waste Management Rules could not be ascertained, as no mechanism was available with DMGWH to compare the quality of treated water of both systems.

In reply, Medical Superintendent (May 2024) stated that the ETP was not functional due to non-receipt of funds from the District Collector (District Mineral Fund).

---

116 Expenditure on construction of ETP: ₹113.47 lakh + Expenditure on Preliminary Survey: ₹13.33 lakh + Expenditure on Publicity and Tendering Process: ₹ 0.23 lakh.

117 ₹1 lakh x 04 Plants x 05 years.

Thus, the negligence of the hospital administration and the Public Health Department to plan and provide for post-O&M maintenance through regular budgetary mechanisms, coupled with delayed and *adhoc* funding proposals, resulted in idling of the ETP for over six years, rendering an investment of ₹1.27 crore unproductive and defeating the intended objective of wastewater treatment and reuse.

The matter was referred to the Government (May 2025) followed by reminders in July 2025 and October 2025; reply is awaited.

Mumbai
The 30 June 2026

(**D. JAISANKAR**)
Principal Accountant General (Audit)-I,
Maharashtra, Mumbai

Countersigned

New Delhi
The 06 July 2026

(**K. SANJAY MURTHY**)
Comptroller and Auditor General of India

APPENDICES

Appendix 1.1

(Reference: Paragraph 1.1)

Statement showing the cluster-wise list of departments and autonomous bodies under the jurisdiction of the Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra, Mumbai

Name of the Cluster	Name of Department	Name of Autonomous Bodies
Health & Welfare	Medical Education & Drugs	-
	Public Health	-
	Tribal Development	-
	Women & Child Development	Maharashtra State Commission for Women, Mumbai
		Maharashtra State Commission for protection of Child Rights, Mumbai
	Social Justice and Special Assistance	-
	Other Backward Bahujan Welfare	-
	Minority Development	Maharashtra State Minorities Commission
		Maharashtra State Haj Committee
Education, Skill Development and Employment	School Education & Sports	-
	Higher & Technical Education	Admission Regulating Authority
		Fees Regulating Authority
	Skill Development and Entrepreneurship	-
	Labour	Maharashtra Building and Other Construction Workers Welfare Board
	Marathi Language	-
Rural Development	Rural Development and Panchayat Raj	-
Agriculture, Food & Allied Industries	Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries	-
	Co-operation, Marketing and Textile	-
	Food, civil Supplies and Consumer Protection	-
Water Resources	Water Resources	Maharashtra Water Resources Regulatory Authority
	Soil and Water Conservation	-

Name of the Cluster	Name of Department	Name of Autonomous Bodies
Urban Development	Urban Development	Mumbai Metropolitan Region Development Authority
	Housing	Maharashtra Housing and Area Development Authority
		Slum Rehabilitation Authority, Mumbai
		Slum Rehabilitation Authority, Pune
		Mumbai Metropolitan Region – Slum Rehabilitation Authority, Thane
		Maharashtra Real Estate Regulatory Authority
Culture & Tourism	Tourism and Cultural Affairs	-
General Administration	General Administration	Rajiv Gandhi Science and Technology Commission, Mumbai
	Revenue	-
	Parliamentary Affairs & Maharashtra Legislature Secretariat	-

Appendix 1.2
(Reference: Paragraph 1.6.1)
Department and Autonomous Bodies wise outstanding inspection reports(IRs)/paragraphs issued up to December 2023 but outstanding as on 30 June 2024

Sr. No.		Name of the Department/ Autonomous Bodies	Upto 2016-17		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		Total	
			IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
CLUSTER: HEALTH & WELFARE																				
1	**Medical Education & Drugs**		**82**	**276**	**14**	**65**	**10**	**49**	**19**	**39**	**1**	**9**	**3**	**20**	**8**	**84**	**15**	**149**	**152**	**691**
2	**Public Health**		**117**	**291**	**18**	**63**	**12**	**59**	**13**	**101**	**1**	**1**	**4**	**39**	**23**	**143**	**16**	**90**	**204**	**787**
3	**Tribal Development**		**92**	**247**	**17**	**69**	**31**	**88**	**8**	**44**	**0**	**0**	**2**	**20**	**11**	**135**	**6**	**51**	**167**	**654**
4	**Women & Child Development**		**119**	**207**	**63**	**117**	**80**	**207**	**25**	**79**	**13**	**35**	**3**	**9**	**7**	**37**	**13**	**69**	**323**	**760**
	a	Maharashtra State Commission for Women, Mumbai	1	2	0	0	2	2	1	1	0	0	1	3	0	0	1	6	**6**	**14**
	b	Maharashtra State Commission for Protection of Child rights, Mumbai	2	3	0	0	0	0	0	0	1	9	0	0	0	0	0	0	**3**	**12**
	Total		**122**	**212**	**63**	**117**	**82**	**209**	**26**	**80**	**14**	**44**	**4**	**12**	**7**	**37**	**14**	**75**	**332**	**786**
5	**Social Justice and Special Assistance**		**71**	**143**	**39**	**128**	**37**	**144**	**17**	**109**	**3**	**26**	**6**	**52**	**16**	**121**	**14**	**104**	**203**	**827**
6	**Other Backward Bahujan Welfare**		**0**	**0**	**0**	**0**	**1**	**5**	**0**	**0**	**0**	**0**	**1**	**5**	**3**	**21**	**1**	**11**	**6**	**42**

Appendix 1.2
(Reference: Paragraph 1.6.1)
Department and Autonomous Bodies wise outstanding inspection reports(IRs)/paragraphs issued up to December 2023 but outstanding as on 30 June 2024

Sr. No.		Name of the Department/ Autonomous Bodies	Upto 2016-17		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		Total	
			IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
CLUSTER: EDUCATION, SKILL DEVELOPMENT AND EMPLOYMENT																				
7	**School Education & Sports**		**371**	**765**	**19**	**105**	**9**	**70**	**59**	**304**	**7**	**27**	**6**	**38**	**24**	**114**	**13**	**74**	**508**	**1497**
8	**Higher & Technical Education**		**13**	**47**	**12**	**82**	**2**	**39**	**6**	**28**	**5**	**25**	**6**	**46**	**8**	**65**	**6**	**37**	**58**	**369**
9	**Skill Development**		**8**	**40**	**3**	**14**	**16**	**54**	**17**	**65**	**4**	**16**	**3**	**14**	**4**	**15**	**9**	**36**	**64**	**254**
10	**Labour**		**13**	**39**	**6**	**23**	**3**	**11**	**11**	**35**	**2**	**3**	**1**	**4**	**5**	**20**	**5**	**27**	**46**	**162**
	a	Maharashtra Building and Other Construction Workers Welfare Board	0	0	1	13	1	5	0	0	1	9	1	9	0	0	0	0	4	36
	Total		**13**	**39**	**7**	**36**	**4**	**16**	**11**	**35**	**3**	**12**	**2**	**13**	**5**	**20**	**5**	**27**	**50**	**198**
11	**Marathi Language**		**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**1**	**1**	**2**	**5**	**1**	**1**	**7**	**13**
CLUSTER: RURAL DEVELOPMENT																				
12	**Rural Development**		**66**	**187**	**1**	**1**	**9**	**53**	**5**	**44**	**4**	**59**	**1**	**13**	**7**	**75**	**1**	**9**	**94**	**441**
CLUSTER: AGRICULTURE, FOOD & ALLIED INDUSTRIES																				
13	**Agriculture, Animal Husbandry, Diary Development & Fisheries**		**227**	**529**	**36**	**154**	**19**	**125**	**41**	**247**	**32**	**168**	**12**	**73**	**30**	**172**	**15**	**69**	**412**	**1537**
14	**Co-operation, Marketing &Textile**		**148**	**295**	**16**	**51**	**19**	**64**	**7**	**23**	**9**	**30**	**5**	**28**	**11**	**64**	**4**	**38**	**219**	**593**

Appendix 1.2
(Reference: Paragraph 1.6.1)
Department and Autonomous Bodies wise outstanding inspection reports(IRs)/paragraphs issued up to December 2023 but outstanding as on 30 June 2024

Sr. No.		Name of the Department/ Autonomous Bodies	Upto 2016-17		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		Total	
			IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
15	**Food & Civil Supplies and Consumer Protection**		**1**	**3**	**26**	**63**	**21**	**91**	**25**	**101**	**9**	**52**	**21**	**154**	**32**	**275**	**13**	**96**	**148**	**835**
CLUSTER: WATER RESOURCES																				
16	**Water Resources**		**97**	**318**	**11**	**51**	**5**	**21**	**1**	**4**	**1**	**6**	**8**	**42**	**7**	**49**	**0**	**0**	**130**	**491**
17	**Soil and Water Conservation**		**23**	**52**	**1**	**3**	**2**	**5**	**6**	**16**	**6**	**38**	**2**	**12**	**8**	**47**	**7**	**66**	**55**	**239**
CLUSTER: URBAN DEVELOPMENT																				
18	**Urban Development**		**30**	**104**	**10**	**42**	**9**	**36**	**9**	**53**	**1**	**5**	**3**	**28**	**3**	**30**	**2**	**33**	**67**	**331**
	a	Mumbai Metropolitan Region Development Authority	10	36	8	54	0	0	6	55	1	12	1	9	4	58	5	46	35	270
	b	Nagpur Improvement Trust	5	36	1	10	1	14	0	0	1	28	0	0	0	0	0	0	8	88
	c	District Urban Development Authority	13	63	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13	63
	Total		**58**	**239**	**19**	**106**	**10**	**50**	**15**	**108**	**3**	**45**	**4**	**37**	**7**	**88**	**7**	**79**	**123**	**752**
19	**Housing**		**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**
	a	Maharashtra Housing and Area Development Authority	80	226	13	98	11	61	10	84	2	18	4	51	1	7	4	52	**125**	**597**

Appendix 1.2
(Reference: Paragraph 1.6.1)
Department and Autonomous Bodies wise outstanding inspection reports(IRs)/paragraphs issued up to December 2023 but outstanding as on 30 June 2024

Sr. No.		Name of the Department/ Autonomous Bodies	Upto 2016-17		2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		Total	
			IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras	IR	Paras
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	b	Slum Rehabilitation Authority	6	48	0	0	3	23	0	0	0	0	2	15	0	0	2	25	13	111
	c	Maharashtra Real Estate Regulatory Authority	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5	1	5	2	10
	Total		**86**	**274**	**13**	**98**	**14**	**84**	**10**	**84**	**2**	**18**	**6**	**66**	**2**	**12**	**7**	**82**	**140**	**718**
CLUSTER: CULTURE & TOURISM																				
20	**Cultural Affairs & Tourism**		**3**	**13**	**3**	**23**	**3**	**22**	**10**	**29**	**2**	**15**	**3**	**22**	**4**	**36**	**8**	**36**	**36**	**196**
CLUSTER: GENERAL ADMINISTRATION																				
21	**General Administration**		**80**	**137**	**10**	**43**	**9**	**32**	**13**	**54**	**7**	**37**	**7**	**33**	**15**	**80**	**10**	**58**	**151**	**474**
	a	Rajiv Gandhi Science and Technology Commission, Mumbai	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5	1	3	1	3	3	11
	Total		**80**	**137**	**10**	**43**	**9**	**32**	**13**	**54**	**7**	**37**	**8**	**38**	**16**	**83**	**11**	**61**	**154**	**485**
22	**Revenue & Forest**		**46**	**82**	**43**	**109**	**86**	**198**	**63**	**152**	**9**	**27**	**20**	**66**	**30**	**207**	**57**	**584**	**354**	**1425**
23	**Parliamentary Affairs & Maharashtra Legislature Secretariat**		**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**1**	**1**	**1**	**2**	**2**	**3**	**1**	**2**	**2**	**9**	**7**	**17**
	Grand Total		**1724**	**4189**	**371**	**1381**	**401**	**1478**	**376**	**1674**	**123**	**657**	**130**	**814**	**266**	**1870**	**232**	**1784**	**3623**	**13847**

Appendix 1.3
(Reference Paragraph 1.6.4)
Statement showing number of reviews/paragraphs in respect of which Government Explanatory Memoranda had not been received (From 2012-13)

Name of the Department	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-21 (CAR)	74th CAA	Performance Audit on Outcomes in Surface Irrigation	Delivery of Public Services by GoM	Implementation of Direct Benefit Transfer in Scholarship Schemes of Other Backward Bahujan Welfare Department, Government of Maharashtra	Public Health Infrastructure and Management of Health Services in Maharashtra	TOTAL
School Education & sports	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**1**
General Administration (IT)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	**1**
Urban Development	0	0	1	0	0	0	2	2	1	0	0	0	0	**6**
Co-operation, Marketing & Textiles	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	**1**
Water Resources	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	**2**
Rural Development	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	**1**
Revenue & Forest	1	1	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	**5**
Public Health Department	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	**1**
Vimukt Jati Welfare Department	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	**1**
TOTAL	**3**	**1**	**1**	**0**	**1**	**1**	**4**	**3**	**1**	**1**	**1**	**1**	**1**	**19**

Appendix 1.4
(Reference: Paragraph 1.6.4)
Department-wise position of PAC/COPU recommendations on which Action Taken Notes were awaited (as on December 2024)

Sr. No.	Name of the Department	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	TOTAL
1	School Education & sports	0	1	0	9	0	0	0	**10**
2	Urban Development	6	1	24	12	0	1	3	**47**
3	Public Health	0	0	3	0	0	1	21	**25**
4	Medical Education & Drugs	0	2	1	3	0	12	9	**27**
5	Tribal Development	0	0	0	0	10	0	0	**10**
6	Higher & Technical Education	0	4	0	0	0	0	0	**4**
7	Housing	0	20	13	0	5	1	2	**41**
8	Skill Development and Entrepreneurship	3	0	0	0	0	3	1	**7**
9	Women & Child Development	0	0	0	3	2	0	0	**5**
10	Water Resources	2	2	104	30	4	0	30	**172**
11	Soil & Water Conservation	6	0	0	0	0	0	0	**6**
12	Food, civil Supplies and Consumer Protection	0	0	3	0	0	0	0	**3**
13	Revenue & Forest	3	26	2	0	15	4	1	**51**
14	Co-operation, Marketing and Textile	0	0	0	0	0	5	0	**5**
15	Social Justice & Special Assistance	1	0	0	0	0	0	0	**1**
16	Tourism and Cultural Affairs	0	1	0	0	0	0	0	**1**
	TOTAL	**21**	**57**	**150**	**57**	**36**	**27**	**67**	**415**

Appendix 2.1
(Reference: Paragraph 2.1.4.3)
List of cases in which the grading approved by the committee was subsequently revised at the level of the department.

Sr. No.	Year	Name of the ATC	Name of School	Original grade of the school approved by the committee	Revised grade of the school	*Percentage* increase (Col. 6-Col. 5)*100/Col. 5	Remarks
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
1	2021-22	Nashik	SND English Medium Public School (SSC), Babhulgaon, Taluka: Yeola, District: Nasik.	65	82	26	The department received representations from school on 04.01.2022 for revaluation of grading of the school. ATC, Nasik re-inspected the schools and revised the score from 65 to 82 on 07.01.2022. The revised grading was approved at the level of Dy. Secretary on 31.01.2022.
2	2021-22	Amravati	Rajshree Public School, District: Nanded	77	80	4	The department received representations from the school on 02.12.2021 for revaluation of grading of the school. ATC, Nasik re-inspected the schools and revised the score from 77 to 80 on 31.12. 2021.The approval to revised score was accorded on 02.02.2022.
3	2021-22	Amravati	Wellington International School, District: Nanded	77	80	4	The department received representations from the school on 03.12.2021 for revaluation of grading of the school. ATC, Amravati re-inspected the schools and re-evaluate the score from 77 to 80 on 03.01.2022. The approval to revised score was accorded on 13.01.2022.

Sr. No.	Year	Name of the ATC	Name of School	Original grade of the school approved by the committee	Revised grade of the school	*Percentage* increase (Col. 6-Col. 5)*100/Col. 5	Remarks
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
4	2021-22	Nashik	SND English Medium Public School (CBSE), Babhulgaon, Taluka:Yeola, DistrictNasik (Marks obtained - 44)	44	76	73	The school was rejected by the committee. Subsequently, the department received representations from School on 04.01.2022 for revaluation of grading of the school. ATC, Nasik re-inspected the schools and revised the score from 44 to 76, on 07.01.2022. The revised grading was approved at the level of Dy. Secretary on 31.01.2022.
5	2021-22	Amravati	Eklavya International Public School, Bamni, Dabhad, Taluka:Ardhapur, District: Nanded	48	65	35	The school was rejected by the committee. Subsequently, the department received representations from School on 14.12.2021 for revaluation of grading, ATC, Nasik, re-inspected the schools and revised the score 48 to 65 on 04.01.2022 The revised grading was approved at the level of Dy. Secretary on 04.02.2022.
6	2021-22	Nashik	Godavari International School and Junior College, Marlak Phata, Purna Road, District: Nanded	48	71	48	The school was rejected by the committee. Subsequently, department received representation from school on 03.12.2021 for revaluation of grading. ATC, Nasik re-inspected the school. and revised the grading score from 48 to 71 on 04.01.2022. The revised grading was approved at the level of Dy. Secretary on 14.03.2022.

Sr. No.	Year	Name of the ATC	Name of School	Original grade of the school approved by the committee	Revised grade of the school	*Percentage* increase (Col. 6-Col. 5)*100/Col. 5	Remarks
1	2	3	4	5	6	7	8
7	2021-22	Thane	Karnala Sport Academy Barns & Junior College, Panvel (Marks obtained - 44)District: Raigad	44	73	66	The school was rejected by the committee. Subsequently, department received representation from school for revaluation of grading. Subsequently, ATC, Nasik re-inspected the schools and revised the score from 48 to 73 on 27.01.2022. The approval to revised score was accorded on 02/02/2022.
8	2018-19	Amravati	Bhavana Public School, Degaon, Taluka:.Risod, District:Washim	65	80	23	The department received representations from the school on 18.09.18 for revaluation of grading of the school, ATC, Amravati reinspected the school and revised the score from 65 to 80 on 03.12.2018. The approval to revised score was accorded on 11/01/2019.
9	2018-19	Amravati	Little Wonders English School, Taluka: Sillod, District: Chhatrapati Sambhajinagar	73	85	16	The department received representations from the school on 14.09.2018 for revaluation of grading of the school, ATC, Amravati reinspected and re-evaluate the score from 73 to 85, on 03.12. 2018.. The approval to revised score was accorded 11/01/2019.

Sr. No.	Year	Name of the ATC	Name of School	Original grade of the school approved by the committee	Revised grade of the school	*Percentage* increase (Col. 6-Col. 5)*100/Col. 5	Remarks
1	2	3	4	5	6	7	8
10	2018-19	Amravati	Wellington International School, District: Nanded	52	74	42	The department received representations from school on 21.09.18 for revaluation of grading of the school. ATC Amravati reinspected the school and revised the score from 52 to 74, on 03.12.2018. The approval to revised score was accorded on 11.01.2019.
11	2018-19	Amravati	L.K.R.R.Prince English School, Taluka: Selu, District: Parbhani	71	81	14	The department received representations from School on 20.09.18 for revaluation of grading of the school. ATC, Amravati reinspected the school and revised the score from 71 to 81 on 12.02.2019. The approval to revised score was accorded on 19/03/2019.
12	2018-19	Amravati	Saraswati International School,Taluka:Kalamnuri, District:Hingoli	59.5	73	23	The department received representations from School on 21.09.18 for revaluation of grading of the school, Subsequently, ATC, Amravati re-inspected the schools and revised the score from 59.5 to 73, on 03.12.2018. The approval to revised score was accorded on 11/01/2019.
13	2018-19	Amravati	Indira International Public School, Vishnupuri, District:	47	81	72	The department received representations from School on 11.02.2019 for revaluation of grading of the school. ATC, Amravati reinspected and revised the score from 47

Sr. No.	Year	Name of the ATC	Name of School	Original grade of the school approved by the committee	Revised grade of the school	*Percentage* increase (Col. 6-Col. 5)*100/Col. 5	Remarks
1	2	3	4	5	6	7	8
			Nanded				to 81 on 01.03.2019. The approval to revised score was accorded on 19/03/2019.
14	2018-19	Amravati	Central Public School Mehakar, District: Buldhana	67	82	22	The department instructed ATC, Amravati for re-inspection of the school on 25.02.2019. Accordingly, on re-inspection, ATC, Amravati revised the score from 67 to 82, on 28.02.2019.The approval to revised score was accorded on 06/05/2019.
15	2018-19	Amravati	Yashvant Rao Chavan English Primary School Mangrulpir, District:Washim	66	81	23	The department received representations from the school on 25/02/2019 for revaluation of the school. On re-inspection, ATC revised the score from 66 to 81 on 28.02.2019. The approval to revised score was accorded on 06/05/2019.
16	2018-19	Amravati	Mansing Naik Primary School, Saykheda, District:Parbhani	43	75 (by PO) 54 (by ATC)	26	The school was rejected by the committee for less grading. The department received representations for revaluation of grading of the school. The ATC revised the grading from 43 to 54 on 17.09.2018. However, the approval was accorded (03.11.2018) on the basis of 75 marks allotted by PO which was incorrect.
17	2018-19	Amravati	Shanti Niketan Public School, District:	41	62	51	The school was rejected by the committee for less grading. The department received representations from public representatives

Sr. No.	Year	Name of the ATC	Name of School	Original grade of the school approved by the committee	Revised grade of the school	*Percentage* increase (Col. 6-Col. 5)*100/Col. 5	Remarks
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
			Nanded				on 17.07.2018 for revaluation of grading of the school. The ATC revised the grading from 41 to 62 on 01.11.2018. The approval to revised score was accorded on 03.11.2018.
18	2018-19	Nashik	Brahma Valley Public School Jr. College, Ajaneri, Trimbak, District: Nasik	78	81	4	On receipt of representation dated from the school for revaluation, The ATC, Nashik revised the grading from 78 to 81 on 10.05.2019. The approval to revised score was accorded on 04.06.2019.
19	2018-19	Amravati	Swami Vivekanand Integration School, Latur	74	88	19	On receipt of representation from public representative for revaluation of grading of the school on 30.04.2019. ATC, Amravati carried out the revaluation and revised the grading of the school from 74 to 88 on 29.05.2019. The approval to revised score was accorded on 11.09.2019.
20	2019-20	Nagpur	Progressive English School, Chulod Road, Gondia	68	71	4	On receipt of request from school on - 1.11.2019 for revaluation of grading of the school, ATC, Nagpur carried out re-inspection of the school and revised the grading from 68 to 71 on 24.12.2019. The approval to revised score was accorded on 25.02.2020.

Sr. No.	Year	Name of the ATC	Name of School	Original grade of the school approved by the committee	Revised grade of the school	*Percentage* increase (Col. 6-Col. 5)*100/Col. 5	Remarks
1	2	3	4	5	6	7	8
21	2019-20	Amravati	Matoshree Kamlabai Thamke English School Kinwat, Nanded	67.5	80.5	19	The department asked ATC, Amravati to carry out revaluation of the school on 02.12.2019. ATC, Amravati carried out the revaluation and revised the grading from 67.5 to 80.5 on 02.01.2020. The approval to revised score was accorded on 16.09.2020.
22	2019-20	Amravati	Reddys Convent, Patanbori, Yavatmal	68	79	16	The department instructed ATC, Amravati to carry out revaluation of the school on 11.06.2019. ATC, Amravati carried out the revaluation and revised grading from 68 to 79 on 18.10.2019. The approval to revised score was accorded on 16.09.2020.
23	2019-20	Amravati	Yashwantrao Chavan English Medium School, Manglupir	66	84	27	The school requested the department for revaluation of the grading of the school on 19.11.2019. ATC carried out the reinspection and revised the grading from 66 to 84 on 16.01.2020. The approval to revised score was accorded on 16.09.2020.
24	2019-20	Amravati	Central Public Schoool, Mehkar, Buldhana	70	86	23	The school requested the department for revaluation on 26.06.2019. ATC, Amravati carried out the revaluation and revised grading score from 70 to 86 on 25.09.2019. The approval to revised score was accorded on 23.10.2019.

Sr. No.	Year	Name of the ATC	Name of School	Original grade of the school approved by the committee	Revised grade of the school	*Percentage* increase (Col. 6-Col. 5)*100/Col. 5	Remarks
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
25	2019-20	Amravati	Bhavna Public School, Risod, Washim	73	80	10	The department asked ATC to carry out revaluation of the school on 21.08.2019 ATC carried out the revaluation and revised grading from 73 to 80 on 25.09.2019. The approval to revised score was accorded on 23.10.2019.
26	2019-20	Amravati	Indira International Public School, Nanded	55	80	45	The department asked ATC to carry out revaluation of the school on 27.08.2019. ATC carried out the revaluation and revised grading from 55 to 80 on 25.09.2019. The approval to revised score was accorded on 23.10.2019.

Appendix 2.2
(Reference: Paragraph 2.1.5.2)
List of mandatory criteria for school

Sr. No.	Details of criteria
1	Whether fulltime headmaster/principal is available?
2	Whether at least 90% teachers are educated in English medium? Whether qualification of teachers is as per rules?
3	Have at least 3 batches of 10th passed out?
4	Whether school has separate classroom for each class?
5	Whether sufficient benches are available in each classroom as per number of students?
6	Whether Physics, Chemistry and Biology labs are available in school. Is qualified lab assistant available?
7	Whether separate rooms for library, computers, sport room, music room, art room *etc* are available?
8	Whether minimum 100 books available in the library. Whether at least 2 books are available to each student in case number of students is more than 500?
9	Whether minimum 20 computers (with internet and other modern facilities) and 5 printers are available in the computer room?
10	Whether a full time trained computer expert/instructor present is available in the computer room?
11	Whether full time sports, music and art teachers are available?
12	Whether the area of school building, ground, hostel and playground is two acres for municipal area/district area, three acres for nagar panchayat / nagar parishad and four acres for rural area?
13	Whether there are separate buildings for school and hostel?
14	Whether school has a cultural hall for cultural programmes with sufficient capacity according to the number of students?
15	Whether the school has at least two digital classrooms?
16	Whether sufficient number of water purifiers according to the number of students are available?
17	Whether training of at least five sports is given in the school? Whether at least four out of them are field sports?
18	Whether sick room for sick students is available?
19	Whether CCTV is installed?
20	Whether the students selected under the scheme are being educated along with other students instead of forming a separate batch?
21	Whether the school has a grievance redressal system for redressal of complaints of students and guardians?
22	Whether one bathroom and toilet for every 20 students is available on each floor?

Appendix 2.3
(Reference: Paragraph 2.1.5.2)
List of mandatory criteria for hostel

Sr. No.	Details of criteria
1	Whether there are separate buildings for accommodation of boys and girls? In case accommodation is in same building, is there a pucca partition for boys and girls? Are there separate entrances for them for entry/exit?
2	Whether the kitchen in the hostel mess is approved by Foods and Drug Administration and Fire Department?
3	Whether there are dining tables and chairs in the dining room of mess?
4	Whether there is a common hall with TV and reading materials in the hostel?
5	Whether one wash basin for every 15 students is available in the hostel mess?
6	Whether there is incinerator for disposing sanitary pads in the hostel?
7	Whether there is minimum 24 square foot carpet area available for each student in the dormitory?
8	Whether cot is available to each student for sleeping?
9	Whether there is one bathroom and toilet for every 20 students on each floor?
10	Whether sick room is available for sick students? Is full time / half time trained doctor or nurse available?
11	Whether at least three landlines/mobiles are available in the hostel for the students to contact with their guardians?
12	Whether CCTV camera has been installed?
13	Whether there are at least two watchmen?
14	Whether hot water is available for bathing?
15	Whether there is arrangement for 24 hours water supply in the hostel ?

Appendix 2.4
(Reference: paragraph 2.2.5)
Details of approved samples of Districts, GHs and AHs as on March 2024

Sr. No.	Districts	Government Hostels	Sr. No.	Aided Hostel
1	Ahilyanagar	Sant Sakhubai Backward Class Govt. Girls Hostel	1	Nav Bharat Chhatr Niwas, Rajur, Akole,
2		Dr. B.R. Ambedkar Backward Class Boys Hostel, Loni	2	Bhima Gautami Ashram, Aurangabad Road,
3	Buldhana	Warden, (BC) Girls Government Hostel, Shegaon	3	BC Boys Hostel, Dudha
4		Warden, BC Boys Government Hostel, Nandura	4	Gajanan Maharaj, BC Girls Hostel, Shindkhed Raja
5	Dharashiv	Warden, BC Boys Government Hostel, Naldurg	5	Basveshwar Vidyarthi (Boys) Vasatigruh, Andur
6		Warden BC Girls Government Hostel, Washi	6	Tulajabhavani Mulinche Vasatigruh, Umaraga
7	Jalna	Warden, BC Girls Government Hostel, Mantha	7	Rajshree Shahu Maharaj Girls Hostel, Jafrabad
			8	Neharu BC Boys Hostel, Golapangree
8		Warden, BC Boys Government Hostel, Jalna	9	Dnyandeep BC Boys Hostel, Belora, Mantha
			10	Mahatma Jyotiba Phule Vidyarthi Vastigruh, Modikhana
9	Latur	Warden, BC Boys Government Hostel, Ahmedpur	11	VJNT children boys Hostel
10		Warden, BC Girls Government Hostel, Deoni	12	Begum Akhtar Deshmukh BC Girls Hostel, Nilanga
			13	Nehru Chatralay, BC Boys Hostel
11	Nagpur	Warden, BC Girls Government Hostel, Wanadongri	14	BC Girls Hostel, Ramtek
12		Warden, BC Boys Govt Hostel, Manish Nagar	15	Rajershi Shahu Maharaj BC Boys Hostel, Kuhi
13	Pune	250 Backward Class Boys Hostel (Moshi), Pimpri Chinchwad	16	Mahila-Ashram BC Girls Hostel, Karve Nagar
14		125th Jayanti Backward Class Govt. Hostel (Girls) , Talegaon, Dabhade	17	Union Boarding House, BC Boys Hostel, Ramoshiwadi
15	Sangli	Warden, BC Boys Government Hostel, Jath	18	Nana Patil Vidyarthi Vasatigruh Kundal
16		Warden, BC Girls Govt. Hostel, Chinchani, Tal.Kadegaon	19	Kamala Neharu Kanya Vasatigruh, Kawathemahankal
17	Thane	Backward Class – Economically Backward Class, Government Girls Hostel	20	Superintendent, Vidyashram Boys Hostel, Bhiwandi, District Thane
18		Dr. Babasaheb Ambedkar, Govt. BC Boys Hostel	21	Superintendent, Priyadarshini Girls Hostel, Khadavali, Taluka Kaylan, District Thane

Appendix: 2.5
(Reference Paragraph 2.2.7.3)
Excess and Short payment under Swadhar scheme due to incorrect rates adopted for adjustment of maintenance allowance

Sr. No	District	Total no. of Students	No. of cases checked in audit	No. of students who got excess payment	Excess Amount (₹)	No. of students who got short payment	Short Amount (₹)
1	Ahilyanagar	494	60	22	14,250	14	15,130
2	Buldhana	906	116	33	10,550	19	20,150
3	Dharashiv	894	894	53	1,13,550	247	4,87,850
4	Jalna	815	48	0	0	26	80,750
5	Latur	2,110	50	2	6,000	30	37,800
6	Nagpur	3,958	327	59	77,690	50	1,24,880
7	Pune	3,550	93	59	96,594	19	29,942
8	Sangli	208	172	0	0	38	78,000
9	Thane	118	118	43	69,200	28	35,500
Total		**13,053**	**1,878**	**271**	**3,87,834**	**471**	**9,10,002**

Appendix 2.6
(Reference: paragraph 2.2.8.2)
Underutilisation of seats in GHs running in rented building as of March 2024

Sr. No.	Name Of the hostel	Sanctioned capacity	Capacity in rented building	Under utilisation	Percentage shortfall
1	Dr. Babasaheb Ambedkar BC Boys Hostel, Saswad,Pune	75	60	15	20
2	BC Boys hostel, MIDC, Ghatge vasti, Baramati Dist-Pune	100	60	40	40
3	BC Boys Hostel,Talegaon Dabhade, Maval Dist-Pune	100	80	20	20
4	BC Boys hostel, Daund, Dist-Pune	75	60	15	20
5	Dr. Babasaheb Ambedkar BC Boys Hostel, Koregaon, Dist-Satara	75	65	10	13
6	BCEBC, Girls Govt hostel, Wai	75	70	5	7
7	Gunvant Boys Govt. hostel, Palus	100	60	40	40
8	Govt. Boys hostel, Shirala	75	50	25	33
9	Mahatma Jyotiba Phule, Govt. Boys Hostel, Jogeshwari	150	140	10	7
10	BC and EBC Govt. Girls Hostel, Bhiwandi	75	60	15	20
11	Dr. Babasaheb Ambedkar Bc Boys Hostel, Shahapur	75	60	15	20
12	Dr. Babasaheb Ambedkar Bc Boys Hostel, Bhiwandi	75	60	15	20
13	BC And EBC Govt. Boys Hostel, Thane	75	50	25	33
14	New 100 Bc Boys Govt. Hostel, Raipatan, Ratnagiri	100	50	50	50
15	Dr. Babasaheb Ambedkar Bc Boys Hostel, Malvan	75	65	10	13
16	Dr. Babasaheb Ambedkar Bc Boys Hostel, Kankavali	75	55	20	27
17	BC And EBC Govt. Girls Hostel, Malvan	80	50	30	38
18	BC And EBC Govt. Girls Hostel, Kankavali	80	55	25	31
19	BC And EBC Govt. Girls Hostel, Sawantwadi	80	45	35	44
20	Gunvant Boys Govt. Hostel, Nandurbar	100	80	20	20
21	Dr. Babasaheb Ambedkar Bc Boys Hostel, Dharmabad, Dist-Nanded	75	71	4	5
22	125, Govt. BC Girls Hostel (New), Nanded	100	80	20	20
23	125, Govt. BC Girls Hostel, Daryapur	100	85	15	15
24	Govt. BC Boys Hostel, Aarni, Dist-Yavatmal	100	70	30	30
25	Dr. Babasaheb Ambedkar BC Girls Hostel (New), Yavatmal	100	75	25	25

Sr. No.	Name Of the hostel	Sanctioned capacity	Capacity in rented building	Under utilisation	Percentage shortfall
26	Govt. Bc Boys Hostel, Barshitakli, Dist-Akola	100	75	25	25
27	Govt. BC Girls Hostel (New), Rahate Colony, Nagpur	100	60	40	40
28	Govt. BC Boys Hostel, Parshivani,Dist.-Nagpur	100	60	40	40
29	Govt. BC Boys Hostel, Lakhni, Dist-Bhandara	100	50	50	50
30	Govt. BC Girls Hostel, New Lakhni, Dist-Bhandara	100	50	50	50
31	Dr. Babasaheb Ambedkar Bc Boys Hostel, Arjuni Mor	100	70	30	30
32	Govt. BC Girls Hostel, Tiroda, Dist-Gondia	100	70	30	30
33	Govt. BC Girls Hostel (New), Sadak Arjuni	100	50	50	50
34	Govt. BC Girls Hostel (New), Arjuni Mor	100	50	50	50
35	Govt. BC Girls Hostel(New), Devri	100	50	50	50
36	Govt. BC Boys Hostel, Charmoshi, Dist-Gadchiroli	100	75	25	25

Appendix 2.7
(Reference: paragraph 2.2.8.5)
Shortage of wardens as on 19 November 2025

Sr. No.	Districts	Name of hostels	Vacant from	Period of vacancy
1	Buldhana	Dr. Babasaheb Ambedkar Backward Class Boys Government Hostel, Mehkar	16.01.2024	One year ten months
2	Buldhana	Backward Class Girls Government Hostel, Mehkar	01.04.2020	five years seven months
3	Buldhana	Dr. Babasaheb Ambedkar Backward Class Boys Government Hostel, Lonar	28.05.2013	12 years five months
4	Buldhana	Dr. Babasaheb Ambedkar Backward Class Boys Government Hostel, Deolgaon	16.05.2015	10 years six months
5	Buldhana	Dr. Babasaheb Ambedkar Backward Class Boys Government Hostel, Chikhali	19.08.2016	Nine years three months
6	Buldhana	Backward Class Girls Government Hostel, Chikhali	01.07.2020	Five years four months
7	Buldhana	Backward Class Girls Government Hostel, Khamgaon	01.07.2021	Four years four months
8	Buldhana	125th Jayanti Backward Class Girls Government Hostel	06.03.2017	Eight years eight months
9	Buldhana	125th Jayanti Backward Class Girls Government Hostel, Motala	18.03.2017	Eight years eight months
10	Buldhana	125th Jayanti Backward Class Girls Government Hostel, Malkapur	01.04.2017	Eight years seven months
11	Dharashiv	Dr. Babasaheb Ambedkar Backward Class Boys Government Hostel, Usmanabad Road, Tuljapur	15.09.2023	Two years two months
12	Dharashiv	Backward Class And Economic Backward Class Govt. Girls Hostel, New Balaji Nagar, Umarga	20.02.2015	10 years eight months
13	Dharashiv	125th Jayanti Backward Class Girls Government Hostel, (New), Behind Garad Hospital	16.03.2016	Nine years eight months
14	Dharashiv	Backward Class And Economic Backward Class Govt. Girls Hostel, Washi, Taluka Washi	25.08.2008	17 years two months
15	Dharashiv	Backward Class And Economic Backward Class Govt. Girls Hostel, Tuljapur	01.12.2022	Two years 11 months
16	Jalna	Backward Class Girls' Hostel, Bhokardan	30.06.2023	Two year four months
17	Jalna	Dr. Babasaheb Ambedkar 125th Jayanti Government Girls' Hostel, Mantha	01.04.2016	Nine years seven months
18	Jalna	BC&EBC Government Girls's Hostel, Ambad	03.02.2023	Two year nine months
19	Jalna	Government Boys' Hostel, Badnapur	12.12.2023	One year 11 months

Sr. No.	Districts	Name of hostels	Vacant from	Period of vacancy
20	Latur	1000 Boys/Girls Government Hostel Additional Midc. Unit No.2, Cat Factory Gate, Khandapur Road	10.02.2025	Nine months
21	Latur	1000 Boys/Girls Government Hostel Additional Midc. Unit No.3, Cat Factory Gate, Khandapur Road	11.02.2025	Nine months
22	Latur	Govt Hostel for Backward Class and Economically Backward Girls Ausa Yakatpur Road	16.01.2024	One year 10 month
23	Latur	Dr. Babasaheb Ambedkar Govt Hostel for Backward Class Boys Nilanga, Kasar Shirshi Road, Behind ITI, Nilanga	01.09.2024	One year two months
24	Latur	Govt Hostel for Backward Class and Economically Backward Girls Udgir, Somnathpur, Udgir	11.09.2023	Two year two months
25	Latur	Government Hostel for Backward Class Girls Devani, Near Vivek Wardhini School, Nilanga Road Devani	13.12.2023	One year 11 months
26	Latur	Govt Hostel for Backward Class and Economically Backward Girls Ahmedpur, Shankar Nagar, Nandura Road, Ahmedpur	07.02.2024	One year nine month
27	Latur	125th Anniversary Girls Govt Hostel Jalkot, Turmeric Growing Road, Near Government Hospital, Jalkot Sub-Jalkot District Latur	22.12.2023	One year 10 months
28	Latur	Govt Hostel for Backward Class Children, Near Sri Ram Vidyalaya, Pangaon Road, Renapur	19.09.2023	Two year two months
29	Nagpur	Sant Chokhamela Boys Govt. Hostel, Ramanagar	01.04.2023	Two years seven months
30	Nagpur	Backward Class Boys Government Hostel, Rajnagar	01.04.2021	Four years seven months
31	Nagpur	Backward Class Boys Government Hostel, Bhagwannagar	01.04.2021	Four years seven months
32	Nagpur	1000 Backward Class Boys Government Hostel, Unit 3, Manishnagar	01.04.2017	Eight years seven months
33	Nagpur	Backward Class Boys Government Hostel, Wanadongri	01.04.2024	One years seven months
34	Nagpur	Backward Class Boys Government Hostel, Nanda	01.04.2022	Three years seven months
35	Nagpur	Backward Class Boys Government Hostel, Kuhi	01.04.2021	Four years seven months
36	Nagpur	Backward Class Boys Government Hostel, Parseoni	01.04.2014	Eleven years seven months
37	Nagpur	Backward Class Girls' Hostel, Rahate Colony	01.04.2023	Two years seven months

Sr. No.	Districts	Name of hostels	Vacant from	Period of vacancy
38	Nagpur	Backward Class Girls' Hostel, Ramtak Colony	01.04.2017	Eight years seven months
39	Nagpur	Backward Class Girls' Hostel, Kuhi	01.04.2022	Three years seven months
40	Nagpur	Backward Class Girls' Hostel, Kalameshwar	01.04.2021	Four years seven months
41	Nagpur	Backward Class Girls' Hostel, Saoner	01.04.2019	Six years seven months
42	Sangli	Dr. Babasaheb Ambedkar Government Boys' Hostel, Vishrambaug	01.04.2019	Six years seven months
43	Sangli	125th Jayanti Government Girls' Hostel, Vijaynagar	17.05.2024	One year six months
44	Sangli	BC&EBC Government Girls's Hostel, Tasgaon	25.07.2023	Two years three months
45	Sangli	Government Girls' Hostel, Kavathemahankal, Jath	06.07.2023	Two years four months
46	Sangli	Government Boys' Hostel, Atpadi Manganga	11.07.2023	Two years four months
47	Sangli	BC&EBC Government Girls's Hostel, Atpadi Manganga	01.08.2010	15 years seven months
48	Sangli	Dr. Babasaheb Ambedkar Government Boys' Hostel, Kadegaon	20.08.2018	Seven years two months
49	Sangli	Government Girls's Hostel, Palus	10.08.2021	Four years three months

Appendix 2.8
(Reference: Paragraph 2.2.8.8)
Shortage of minimum area in Aided hostels
DSWO, Zilla Parishad, Dharashiv

Sr. No.	Name of the Hostel	Sanctioned Capacity	Min. Area required as per GR dated 9 December 2019 (sq.ft.)	Area of the Hostel As per the PWD Certificate (sq.ft.)	Minimum Short Area (sq.ft.)	Shortage *percentage*
	1	2	3	4	5= (col. 3-col.4)	6=(col.5/ col.3)x100
1	Sojar Magasvargiya Mulanche Vasatigruh at Kallam, Taluka Kallam	24	4,000	1,673.06	2,326.94	58.17
2	Mahatma Phule Vidyarthi Vasatigruha, Ghatangri	24	4,000	1,279.58	2,720.42	68.01
3	Bhai Udhhavrao Patil Kanya Vasatigruha, Usmanabad	28	4,000	1,687.38	2,312.62	57.82
4	Mahatma Phule Vidyarthi Vastigruha, Savargaon	24	4,000	1,253.54	2,746.46	68.66
5	Dr. Babasaheb Ambedkar Vidyarthi Vastigruha, Tuljapur	24	4,000	1,059	2,941	73.53
6	Lalbahadur Shastri Chhatralaya, Umarga	24	4,000	1707.5	2292.5	57.31
7	Vasantrao Naik Vidyarthi Vastigruha,Holi	24	4,000	2,218.71	1,781.29	44.53
8	Mahatma Phule Vidyarthi Vastigruha, Gharaon, Kalamb	24	4,000	2,154.04	1,845.96	46.15
9	Chhatrapati Shahu Maharaj Vidyarthi Vastigruha, Paranda	24	4,000	1,800	2,200	55.00
10	Shantisagar Mulinche Vastigruha, Bhoom	24	4,000	1,283.56	2,716.44	67.91
11	Magasvargiya Mulinche Vastigruha, Naldurg	29	4,000	1,542.02	2,457.98	61.45
12	Magasvargiya Vidyarthi Vastigruha, Vatefal	34	4,000	1,282.59	2,717.41	67.94
13	Vidyabhavan Vidyarthi Vastigruha, Kalamb	51	6,000	2,068.29	3,931.71	65.53
14	Indira Mulinche Vastigruha, Umarga	24	4,000	3,855.52	144.48	3.61

Sr. No.	Name of the Hostel	Sanctioned Capacity	Min. Area required as per GR dated 9 December 2019 (sq.ft.)	Area of the Hostel As per the PWD Certificate (sq.ft.)	Minimum Short Area (sq.ft.)	Shortage *percentage*
	1	2	3	4	5= (col. 3-col.4)	6=(col.5/ col.3)x100
15	Mahatma Phule Vidyarthi Vastigruha, Balsur	24	4,000	2,421	1,579	39.48
16	Chetna Vidyarthi Vastigruha, Kaldev Ni.	24	4,000	3,104.8	895.2	22.38
17	Milind Vidyarthi Vastigruha, Ashta Ka.	24	4,000	2,141.24	1,858.76	46.47
18	Rajiv Gandhi Vidyarthi Vastigruha, Kanegaon	24	4,000	3,012.8	987.2	24.68
19	Magasvargiya Vidyarthi Vastigruha, Itkur	24	4,000	3,131.16	868.84	21.72
20	Mahatma Phule Vidyarthi Vastigruha, Nipani	24	4,000	1,497.79	2,502.21	62.56
21	Mahatma Gandhi Chhatralaya, Moha	24	4,000	3,498.72	501.28	12.53
22	Sau. J.T.Jadhav Vidyarthi Vastigruha,Ruibhar	30	4,000	1,976.18	2,023.82	50.60
23	Maisaheb Vidyarthi Vastigruha, Usmanabad	40	4,000	2,598.97	1,401.03	35.03
24	Kanya Vastigruha, Andur	43	4,000	3,078.87	921.13	23.03
25	Dnyanodyog Vidyarthi Vastigruha, Yermala	54	6,000	2,956.2	3,043.8	50.73
26	Magasvargiy Vidyarthi Vastigruha, Aapsinga	76	9,120	5,533.87	3,586.13	39.32
27	Basveshwar Vidyarthi Vastigruha, Andur	129	11,200	8,890.66	2,309.34	20.62

DSWO, Zilla Parishad, Sangli

Sr. No.	Name of the Hostel	Sanctioned Capacity	Min. Area required as per GR dated 9 December 2019 (sq.ft.)	Area of the Hostel As per the PWD Certificate (sq.ft.)	Minimum Short Area (sq.ft.)	Shortage *percentage*
	1	2	3	4	5= (col. 3-col.4)	6=(col.5/ col.3)x100
1	Gurubasav Vidyarhti Vastighruha, Sankh	162	11,200	667.67	10,532.33	94.04
2	Mallikarjun Boarding, Umadi	162	11,200	7,500	3,700	33.04
3	Vasant Vidyarthi Wastigruh, Miraj	100	11,200	581.34	10,618.66	94.81
4	Zilla Parishad Vasatigruh, Kavathemahankal	90	9,120	3,549	5,571	61.09
5	Somling Chatralaya, Belondagi	82	9,120	4,940	4,180	45.83
6	Chatrapati shivaji Vidyarthi Vastigruh, Umadi	60	6,000	3,011	2,989	49.82
7	Uday Vasatigruh, Jath	36	4,000	2,904	1,096	27.40
8	Sant Gadge Maharaj Kannya Ashram, Miraj	34	4,000	2,401	1,599	39.98
9	Shri Samrth smadhgiraji maharaj vastigruh sordi	30	4,000	332.7	3,667.3	91.68
10	Kamla Nehru Kanya Vastighruha, Kavetemhankal	30	4,000	189.3	3,810.7	95.27
11	Magasvargiya Vidyarthi Vastigruha ko boblad	30	4,000	1,380	2,620	65.50
12	Mofat Vidyarthi Vastigruha, Ankale	24	4,000	2,200	1,800	45.00
13	Navkiran Vidhyarthi Vastighruh, Jath	24	4,000	2,177	1,823	45.58
14	Datta Vidyarhti Vastigruha, Yelvi	24	4,000	3,459	541	13.53
15	Savitribai Phule Magasvargiya Mulinche Vastigruha, Jath	24	4,000	2,100	1,900	47.50
16	Sarvoday Vastigruh, Sonalagi	24	4,000	1,402.45	2,597.55	64.94

Sr. No.	Name of the Hostel	Sanctioned Capacity	Min. Area required as per GR dated 9 December 2019 (sq.ft.)	Area of the Hostel As per the PWD Certificate (sq.ft.)	Minimum Short Area (sq.ft.)	Shortage *percentage*
	1	2	3	4	5= (col. 3-col.4)	6=(col.5/ col.3)x100
17	Mahatma Phule Magasvargiya Mulanche Vastigruh, Jath	24	4,000	2,700	1,300	32.50
18	Matoshri Ambutai Bhosale Magasvargiya, Nelkarnji	24	4,000	2,456	1,544	38.60
19	Vidyarhti Vastigruha, Diganchi	24	4,000	2,362	1,638	40.95
20	Shri Bhavani Bording, Atapadi	24	4,000	2,362	1,638	40.95
21	Sivaji Vidhyarthi Vasatigruh, Nelkaranji	24	4,000	2,362	1,638	40.95
22	Nalanda Vidhyarthi Vastighruh, Ranjani	24	4,000	3,500	500	12.50

DSWO, Zilla Parishad, Jalna

Sr. No.	Name of the Hostel	Sanctioned Capacity	Min. Area required as per GR dated 9 December 2019 (sq.ft.)	Area of the Hostel As per the PWD Certificate (sq.ft.)	Minimum Short Area (sq.ft.)	Shortage *percentage*
	1	2	3	4	5= (col. 3-col.4)	6=(col.5/ col.3)x100
1	Krantijyoti Savitribai Phule Girls Hostel, Dehedkarwadi Gandhichaman, Jalna	52	6,000	5,979.87	20.13	0.34
2	Mahatma Phule Backward Class Boys Hostel, Ayodhanagar, Ambad Road, Jalna	26	4,000	3,224.02	775.98	19.40
3	Santh Eknath Backward Class Boys Hostel, Pangarkarnagar Ambad Road, Jalna	24	4,000	2,739.82	1,260.18	31.50

Sr. No.	**Name of the Hostel**	**Sanctioned Capacity**	**Min. Area required as per GR dated 9 December 2019 (sq.ft.)**	**Area of the Hostel As per the PWD Certificate (sq.ft.)**	**Minimum Short Area (sq.ft.)**	**Shortage *percentage***
	1	**2**	**3**	**4**	**5= (col. 3-col.4)**	**6=(col.5/ col.3)x100**
4	Mahatma Phule Backward Class Boys Hostel,Sahakar Bank Colony,Jalna	24	4,000	2,840.64	1,159.36	28.98
5	Gulabrao Ratnaparkhe Backward Class Hostel,Samarth Nagar Jalna	24	4,000	2,195.47	1,804.53	45.11
6	Priydarshani Girls Hostel, Near Azzad Maidan, Ramnagar, Jalna.	24	4,000	1,130.23	2,869.77	71.74
7	Rajshree Shahu Maharaj Backward Class Boys Hostel, Ramnagar (S.F.) Jalna	24	4,000	960.01	3,039.99	76.00
8	Backward Boys Hostel Krushi Utpann Bajar Samiti Building Ambad,Taluka Ambad Dist.Jalna.	24	4,000	1,444.75	2,555.25	63.88
9	Shree Ganesh Student Hostel, Warud Bu. Taluka Bhokardan Dist. Jalna	24	4,000	3,071.44	928.56	23.21

https://cag.gov.in/ag/mumbai-i/en/audit-report